

D. ISAMUXAMEDOVA, L. ADILOVA

SHAHARSOZLIK ASOSLARI VA LANDSHAFT ARXITEKTURASI

624.131.

Т-94 О'ЗBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

D.U.ISAMUXAMEDOVA, L.A.ADILOVA

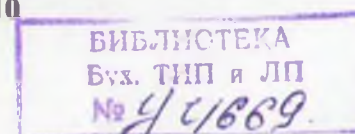
SHAHARSOZLIK ASOSLARI VA LANDSHAFT ARXITEKTURASI

*O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim
vazirligi tomonidan darslik sifatida tavsiya etilgan*

II QISM

TOSHKENT – 2010

38.58

I.94

D.U.Isamuxamedova, L.A.Adilova. Shaharsozlik asoslari va landshaft arxitekturasini (II qism). — T.: «Fan va texnologiya», 2010, 212 bet.

Ushbu darslik arxitektura ta'limi yo'nalishi talabalari uchun «Landshaft arxitekturasini» fani bo'yicha yozilgan. Bu fan ikki qismdan iborat bo'lib, birinchi qismda landshaft arxitekturasining evolutsion tarixi, ya'ni genezisi — qadimiy bog'dorchilikdan XX asr boshining bog'-park san'ati va landshaft arxitekturasigacha o'chib berilgan. Ikkinchi qismda landshaft arxitekturasining zamonaviy rivojlanishi va talablari yoritilgan. Ushbu kitob arxitektura, shaharsozlik, landshaft arxitektura, dizayn, shahar va qishloq xo'jaligi qurilishi va boshqa kollej, litsey, bakalavriatura, magistratura talabalari, arxitektorlar, qurilish injenerlari, yer shakllantirish mutaxassislari va barcha landshaft arxitekturasini bilan qiziquvchilarga mo'ljallangan.

BBK 38.58я73

UDK: 624.131

Taqrizchilar: *A.S.O'ralov* — arxitektura fanlari doktori, professor;
M.K.Ahmedov — arxitektura fanlari doktori, professor, Sharq mamlakatlari xalqaro akademiyasining akademigi.

ISBN 978-9943-10-370-2

© «Fan va texnologiya» nashriyoti, 2010.

II QISM

L.A.ADILOVA

LANDSHAFT ARXITEKTURASI

KIRISH

«Landshaft arxitekturasini» atamasi ilk bor AQShda birinchi milliy bog'larning tashkil etilishi munosabati bilan yuz yildan ortiq vaqt ilgari paydo bo'ldi. Yevropaga bu tushuncha ancha kechroq kirib keldi. Ammo bu landshaft arxitekturasining tarixi qisqa ekanini anglatmaydi. Landshaft arxitekturasining rivojlanish yillarini tasavvur etish uchun landshaft arxitektorlari nima bilan shug'ullanishini va ularning bu kasbi arxitekturaning keng miqyosida qanday o'rinni egallashini tushunish zarur.

Hududlarni landshaftli tashkil etishning boshlanishi, o'simliklardan maishiy va davolash maqsadlarida foydalanish va sabzavotchilikning rivojlanishi bilan yaqin bog'liq bo'lib, u antik davrga kelib bog'dorchilik rivojlandi, o'rta asrlarda esa — bog'-park san'ati darajasiga yetdi. XIX va XX asr chegaralarida keng shahar va shahardan tashqaridagi maydonlarning obodonchilik va ko'kalamzorlashtirish vositalari bilan arxitektura rejalash va estetik tashkil etish faoliyati landshaft arxitektura deb atala boshladi.

Tabiiy muhit bilan taqqoslaganda bu faoliyat inson qo'li bilan yaratilgan muhit hisoblanadi. Biroq ta'kidlash joizki, arxitektorlar shakllantiradigan muhit sifat jihatidan har xil bo'lishi mumkin. Dastavval, bu sun'iy yaratilgan maydonlar muhiti bo'lib, ular atrof-muhitdan ko'p yoki oz darajada ajralgandir. Bu muhit eng xilma-xil binolar va inshootlardan, shu jumladan, yer osti, ko'chma va h.k. inshootlardan iborat bo'lishi mumkin. Binolar va inshootlar ichidagi devorlar va to'siqlar bilan bekutilgan bu barcha fazolar arxitektura tegishlidir.

Arxitektura vositalari bilan shakllanadigan muhitning boshqa bir turi to'sib turuvchi konstruksiyalar ichiga olinmagan ochiq maydonlar hisoblanadi. Bularga parklar, bog' va skverlar, ko'chalar, xiyobonlar (bulvarlar), umumfoydalanuvchi bog'lar, sohil bo'vlari, kvartal (guzar) ichi fazolari, tarixiy landshaftlar va boshqalar kiradi.

Ochiq fazolar diapazoni juda o'lkandir va ularning turlari ro'y-xatini cheksiz davom ettirish mumkin. Ochiq fazolar muhitini shakllantirish bilan landshaft arxitektura shug'ullanadi, ya'ni landshaft arxitektura, bu ochiq fazolar arxitekturasidir.

Landshaft arxitekturasining va uning eng muhim shoxobchasi bog'-park san'atining yorqin, o'ziga xosligi maxsus, tabiiy qurilish materialarining: o'simliklar, suv, yer, joy topografiyasini ham hisobga olgan holda foydalanilganligi va hozir ham foydalanilishi hisoblanadi. Aynan ana shu materiallar ochiq fazolar muhitini shakllantirishda landshaft arxitekturasining asosiy ish qurollari hisoblanadi. Odatdagi qurilish materiallari ham ahamiyatga ega bo'lsada, ular shakllantirilayotgan muhitga faqat qo'shimcha bo'ladi.

Xullas, landshaft arxitektorlari asosan tabiiy muhit bilan ishlaydi. Ayrim hollarda u tabiiy muhitga imkoni boricha kam aralashadi, boshqa hollarda, «sun'iy tabiatni» yaratadi, ya'ni arxitektura ijodi natijasi sifatida yuzaga keluvchi ochiq fazolarning to'liq yangi muhitini shakllantiradi. Bu ikki an'ana, ularning turlicha qo'shili-shida landshaft arxitektura rivojlanishining butun tarixi davomida namoyon bo'ladi.

Landshaft arxitekturasini umumiy qabul qilingan arxitekturaviy amaliyot bilan taqqoslagandagi o'ziga xos xususiyati estetik va ekologo-insonparvarlik asosining boshchilik qiluvchi ahamiyatidir. Bunda yaratilayotgan muhitning funksional va texnik jihatlari ularning muhimligiga qaramay, bo'ysunuvchi o'rinni egallaydi. Bu sifat landshaft arxitekturasini san'atining bir turi, aynan bog'-park san'ati sifatida tushunilishiga asos bo'ldi.

Shu bilan birga landshaft arxitektura sohasini hatto mutaxassislar tomonidan, ayniqsa, avvalgi davrlarga nisbatan qilinayotgan faqat bog'-park san'ati bilan cheklash noto'g'ri bo'lar edi. Yaqin vaqtlargacha bu ish bino va inshootlarning atrof-muhitni yaxshilash zaruriyatidan kelib chiqib, arxitektura ijodiyotiga qo'shimcha deb hisoblanar edi.

Uzoq vaqt davomida bu faoliyat hududlar obodonlashtirish deyilar edi. Odatda, bu ish bilan zarur kasbiy tayyorgarligi bo'lmagan yoki eng yaxshi holda ko'kalamzorlashtiruvchilar shug'ullanishgan va hozir ham shug'ullanib kelishmoqda. Biroq turli xil davrlarda shahar ochiq fazolar yaratish ishi bilan yirik arxitektorlar va shahar quruvchilari ham shug'ullanishgan. Masalan, landshaft arxitektura asoslariga: agoralar, forumlar va antik davrdagi piyodalar yuradigan ko'chalar, shuningdek, uyg'onish, barokko va klassisizm davrlaridagi haykallar hamda favvoralar bo'lgan maydonlarni kiritish mumkin.

Avvalgi davrning landshaft arxitekturasining buyuk asarlari qatoriga Rimdagi Kapitoliy maydonini, uning zinapoyalari, tosh yotqizilgan ko'chalari, buyuk Mikelandjelo yaratgan haykallari bilan Peterburg sohillari va ko'priklarini, buyuk o'lkashunos Feltonning ijodini va bir qator boshqa arxitektorlarning asarlarini kiritish mumkin¹.

Keyingi yuz yil ichida landshaft arxitekturasining faoliyat sohasi ancha kengaydi. Hozir unga yanada kengroq maydonlar kiradi. Masalan, shaharning alohida maydoniga nisbatan butun maydoni shahar qurilishi landshafti degan tushuncha bilan birlashtiriladi. Biroq shahar maydonini qamrab olish miqyosi bo'yicha uning landshaftini tashkil etilishi landshaft arxitektura doirasidan tashqariga chiqadi, bu faoliyatni endi *landshaftli shahar qurilishi* deb atash mumkin.

Shuningdek, shuni ta'kidlash kerakki, shahar, qishloq, texnik va rekreatsion landshaftlarning yanada katta yig'indisi *urbanizatsiya*-

¹ Verquure A. P. va boshqalar. Landshaft loyihalash.

*langan landshaftlar*² tushunchasiga kiradi. Bu holda urbanizatsiyalangan landshaftlar yer ustining umumiy landshaftiga kiradi. Ammo urbanizatsiyalangan landshaftlarning o'sishi natijasida tabiiy landshaftlar qisman buziladi.

Bunda, agar tabiatdan tortib olingan landshaftlar o'rnida ko'klamzorlashtirilgan hududlari balansi yetarlicha bo'lgan yangi landshaftlar (shahar yoki boshqa) yaratilmasa, u holda shahar va shahar tashqarisi maydonlarining ekologik balansi yoki ekologik aloqalari buziladi va shahar qancha katta bo'lsa, u shuncha ko'p atrof-muhit ekologiyasiga ta'sir ko'rsatadi.

Shuning uchun ham landshaft arxitekturasining yanada global vazifasi shahar va qishloq xo'jaligi hamda boshqa hududlarni o'z ichiga olgan keng hududlarning landshaft muhitini tartibga solish hisoblanadi. Bu yerda landshaft arxitekturasini arxitektura ijodiyotining uchinchi muhim sohasi — *landshaftli rejalashtirish* bilan tuman rejalashtirishi³ darajasida shahar qurilishini rejalashtirishi doirasida birikadi.

Landshaftli rejalashning farq qiluvchi jihati katta hududlarning fazoviy muhitlarini tashkil etish hisoblanib, ularda vertikal o'lchash reja miqyoslariga nisbatan juda kichik bo'ladi. Bu darajada landshaft arxitektorning faoliyati iqtisodiy geografiya, tumanni rejalashtirish, ekologiya va bilimlarning bir qator boshqa muhim bo'limlari asoslarini bilishi samaralidir.

Zamonaviy globalashuv, tabiiy landshaftlarning qisqarishi va antropogen landshaftlarining muqarrar ortishi natijasida landshaft arxitekturasini arxitektorlarining odatdagi faoliyati chegarasidan tashqariga chiqdi. XX asrning o'rtalarida landshaft arxitekturasini mustaqil yo'nalish bo'lib ajralib chiqdi. Zamonaviy landshaft arxitekturasini faqat bog'lar va parklarni shakllantirish bilangina mashg'ul bo'lmay, balki shahar, qishloq va qishloqlararo maydonlarni ham hisobga olgan holdagi ochiq maydonlarning barcha turlari bilan ish ko'radi.

Shu munosabat bilan landshaft arxitektorlari inson bilan tabiat o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solish uchun mas'ul bo'lib qolmoqda. «Ikkinchi tabiat» — arxitektura landshaftlarining yaratilishi jamiyatning ehtiyojlari o'sishiga proporsional ravishda o'sib boradi. Zamonaviy tushunchada landshaft arxitektorlari inson va tabiat o'rtasidagi munosabatlarni roslarchi bo'ladi, deb aytish mumkin. Turli mamlakatlarda landshaft arxitekturasining rivojlanishi bir xil emasligiga qaramay, uning kelajagi aniq — inson tabiatdan qanchalik ko'p foydalansa, landshaft arxitekturasini uchun faoliyat maydoni shuncha kattalashadi.

² Urbanizatsiyalangan (inglizcha: urban — shahar), ya'ni shaharniki yoki urbanizatsiyalashgan landshaft — shahar landshaftining sinonimi.

³ Tuman rejalashtirishi loyihaviy shahar qurilishi faoliyatining yuqori sohasi, u shaharlarni loyihalash va qurishdan farqli ravishda mamlakatning butun hududini yoki alohida sohasini qamrab oladi.

I QISM. BOG'-PARK SAN'ATI VA LANDSHAFT ARXITEKTURASI TARIXI

1.1. Qadimiy va antik dunyo bog'-parklari

Bog'-park san'ati tarixi minglab yillarni o'z ichiga oladi va ildizlari bilan qadim zamonlarga borib taqaladi. Birinchi bog'lar issiq mamlakatlarda, quyoshning intensiv yondiruvchi nurlaridan himoya qilish talab etilgan joylarda: Misr, Assuriya, Vavilon hamda Yaqin Osiyo-Eronda paydo bo'ldi. Ko'pincha bu bog'lar utilitar xarakterga ega edi.

1.1.1. Misr bog'lari. Qadimiy Misrda Nil daryosi suv toshqinlari yetib bormaydigan balandliklarda terrasali bog'lar tashkil qilinardi. Sug'orish va tuproqni oziqlantirish sun'iy holda edi. Qazilmalar ko'rsatkichlari va qabr yodgorliklaridagi barelyeflar bir maydondagi turli o'simliklarning joylashuvi va guruhlariga bo'linishi reja asosida amalga oshirilganini ko'rsatadi. Sug'orish manbalarining joylashishiga qarab, misrliklar o'z bog'lariga kvadrat yoki to'g'ri to'rtburchak shakl berganlar. Yirikroq va balandroq daraxtlarni to'siqqa yaqin, keyingi qatorda o'rtacha kattalikdagi daraxtlar, eng past bo'yli o'simliklar esa bog'ning o'rtasidagi hovuz atrofiga ekilgan (1-rasm va 1-rasmlar jadvali).

a

b

1-rasm. Qadimiy Misr bog'larining tarhi, er. av. 2160–2000-yillar:
a – uy oldidagi bog', b – misrlik boyning bog'i.

Qadimdan misrliklar uchun daraxt muqaddas hisoblangan va har bir ibodatxona o'zining muqaddas daraxtiga ega bo'lgan.

Har bir bog'lar bilan yonma-yon uzumzorlar ekilgan. Uzum uchun ba'zi gumbazsimon shakldagi ayvonchalar pergolalar qurilgan. Yangi podshohlikda o'rmonlarning yetishmasligi ko'p sonli muqaddas daraxtzorlar orqali to'ldirilgan. Manbalarga ko'ra, katta ibodatxonalar juda yirik mulkka ega bo'lganlar. Eng taniqlilaridan Mentuxotep ibodatxonasi qoshidagi bog'lar (er. av. 2160–2000 y.) va malika Xatshepsut bog'idir (er.av. 1520–1500 y.). Yana malika Kleopatra to'kin-sochin bazmlar o'tkazadigan bog' (er.av. I asr) ma'lum. Kleopatra bog'lari Rim bog'lariga namuna bo'lib xizmat qilgan.

Fir'avn Amenofis III ning lashkarboshlaridan birining Fivadagi qabr toshida tasvirlangan qadimgi Misr bog'lari to'g'risida tasavvur ma'lum. U bog'ning butun tarixini xuddi qush parvozidagidek tasvirlaydi. Bu baland devor bilan o'ralgan yerning kvadrat maydoni. Bog'ning bosh qismida simmetrik joylashgan uy turli xil daraxtlar xiyobonlari bilan soyalanadi: palma, anor, anjir, eben, limon (1-rasmning 2-tarxi va 1-rasmlar jadvalining 3-rasmi).

Misrliklarning tasavvurlari bo'yicha palmalar xo'jayiniga shodlik, anjirlar – boylik va yashirin bilim, eben daraxti – boylik va baxt keltirgan. Bu daraxtlar misrliklar uchun muqaddas hisoblangan. Bog' to'rt qismga bo'lingan. Bog'ning ochiq makonlari past bo'yli o'simliklar bilan o'ralgan hovuzga ega bo'lgan. Bog'ning o'rta qismini uzumzor egallagan.

Chiroyli, simmetrik tarhni tahlil qilib, turli daraxtlarning diqqat bilan o'ylangan almashinishini, hovuzlarning nozik shakllarini ko'rib tan olish kerak-ki, o'sha davrda bog' san'ati tarixi ostonasida ratsional rejalashtirilgan bog'ning yuqori darajada rivojlanganini ko'rish mumkin.

Keyinchalik bog'-park san'atida qo'llanilgan simmetriya, go'zallikning va utilitarlikning uyg'unlashuvi kabi talablar Misr bog'larida o'sha davrlardayoq muvaffaqiyat bilan qo'llanilgan.

Misr bog'lari tekislik bog'lari bo'lib hisoblangan, ularda imoratlar arxitekturasini ikkinchi darajali rol o'ynagan. Lekin bog'larda tabiiy-iqlimiy sharoitlardan kelib chiqib, hovuz va kannalarni ko'rish yetakchi o'rin tutgan. Shahar muhiti landshafti yechimini eramizdan avval XV asrda namuna sifatida keltirish mumkin. Axetonning asosiy ko'chalarining ikki tomonida necha kilometr cho'zilgan palma daraxtlari ekilgan. Bunday qadimiy xiyobonlar kompozitsion usuli namuna sifatida olindi va kelayakda kengroq rivojlandi.

QADIMGI MISR BOG'LARI

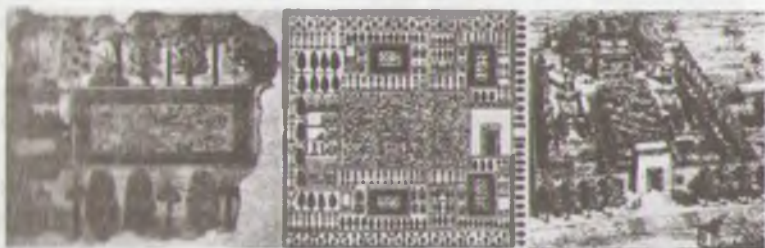
1-rasmlar jadvali

1-rasm. Misr shaharlari va saroylar kompleksining joylashuvi:
a — Fir'avn Ramzes III saroyi, Medinet-Xabu, er.av. I asr; b — Karnakka kirish, sfinkslar xiyoboni; d — Luksor, Ramzes III kolossi.

2-rasm. Xatshepsut malikasini saroyi. Er.av. 1520—1500 yil oldin:
a — saroy rekonstruksiyasi; b — Xatshepsut haykali; d — saroyning hozirgi shakli;
e — kolosslar; f — sfinkslar xiyoboni; g — saroy ichida.

3-rasm. Misr bog'lari:
a — misrlikning boy uy bog'i; b — Fivadagi Amenonfis III lashkarboshining bog'i;
d — bog' ko'rinishi.

1.1.2. Assuriya-Bobil bog'lari. Eng dastlabki bog'larning rasmlari shoh Saragon II ning hukmronlik davriga to'g'ri keladi (er. av. 1100 y.). U Ossuriyaning poytaxti Nineviya shahri ustida Dur-Sharrukin shahriga asos soldi, uni baland devor bilan o'radi, unda xett florasini hamda turli xil tog' o'tlarini ekdi. Dur-Sharrukindagi Saragon II saroyining bosh tarxi inshootning ulug'vorligi va bezaklarning boyligi bilan birga uyg'un holda yaxlit, yagona joylashtirilgan ichki hovlilarning ko'p xilligi bilan o'ziga diqqatni tortadi. Saroyning hovli bog'lari Misr bog'lariga o'xshab hal qilingan (2-rasm. jad.1-rasmi).

Bobil Evfrat qirg'og'ida, Tigr va Evfrat oralig'ida joylashgan ulkan shahar bo'lgan. 1925-yil qazilmalari ko'rsatishicha Iroqning poytaxti Bag'doddan 90 km uzoqlikda bo'lgan Vavilon tarjimada «xudoning eshigi» ma'nosini anglatadi. U 490 km² maydonni egallagan bo'lib, hozirgi Londondan 3 marta katta edi. Evfrat qirg'og'ida saroy joylashgan bo'lib, u ayniqsa, shoh Novuxodonosor tomonidan bezatilgan, saroy yaqinida esa «osma bog'lar» joylashgan (2-rasm. jad.2-rasmi).

«Osma bog'lar» bir-birining ustiga chiqqan 20 ta terrasadan iborat bo'lgan. Quyi terrasa tomonlari 120 m li kvadrat poydevor bo'yicha joylashgan edi. Terrasalar qalinligi 1,5 m, eni 5 m li tosh xarsanglardan tashkil topgan bo'lib, ularni massiv ustunlar ushlab turgan. Terrasalar yuqoriga piramidaga o'xshab qisqargan. Eng yuqori terrasa 25 m balandlikka ko'tarilgan. Hamma qurilma ochiq bo'lgan. Ustunlar tomonidan hosil qilingan galereyalar ichida rangli kafellar bilan bezatilgan va freskalar chizilgan grotlar joylashgan. Terrasalar osma zinalar bilan bog'langan. Ustunlar ichida trubalar yashiringan bo'lib, ulardan osma bog'ni eng yuqori terrasasiga Evfrat daryosidan suv ko'tarilgan. Terrasa plitalari qo'rg'oshin bilan quyilgan bo'lib, smola shimdirilgan qamish yotqizilgan va ikki qator g'isht ohak bilan terilib, uning ustidan katta daraxtlar ham o'sishiga yetadigan darajadagi qalinlikda tuproq solingan. Bog'dagi o'simliklar xuddi tog'dagidek joylashgan.

Tekisliklardagi o'simliklar quyi terrasada, tog'niki yuqori terrasada. Yuqori terrasadan ariqlar kaskadi oqib tushgan. O'simliklar orasida havoni tozalaydigan favvoralar bo'lgan. O'simlik va gullardan iborat favvoralar bilan jonlantirilgan ulkan piramida xuddi havoda osilgandek tuyuladi.

ASSURIYA-BOBIL VA ERON BOG'LARI

2-rasmlar jadvali

1-rasm. Dur-Sharrukin — Ossuriya (Xorsabod poytaxti), er. av. VII asr:
a — Saragon saroyining rejasi; b — saroy; d — Saragon III saroyining kirishidagi
qanotli ho'kiz haykali.

2-rasm. Semiramida «Osma bog'lar» rekonstruksiyasini shakllari:
a-d-e — rekonstruksiya shakli; b — Ishtar darvozasi va Bobil rejasi;
g — «Aleksandr» b/filmidan olingan rasm.

3-rasm. Sharq miniaturalaridagi «Paradiz» bog'lari:
a — qulunlarga ov; b — qulunlar qurshovda.

1.1.3. Qadimgi Fors (Eron) bog'lari. Er. av. VI asrda Eron shohi Kir II butun Ikki daryo oralig'ini Midiya, Lidiya, Falastin, Kichik Osiyo, Finikiya, Kavkaz ortini, er.av. 539-yilda esa Vavilonni bo'ysundirdi. O'sha davrlardayoq ov uchun hayvonlar bilan bog'lar yaratila boshlandi. Kirning o'limidan so'ng uning ukasi Artakserks II «paradiz» nomli ajoyib bog' yaratdi (2-rasm. jad. 3-rasmi). Ov hayvonlari bilan to'la ulkan bog' tog' yonbag'rida joylashgan bo'lib, Kir unda o'zining 13 ming kishilik armiyasi ko'rigini o'tkazishi mumkin edi. Shohlar bog'larda ko'riklardan tashqari katta xalq sayllarini ham o'tkazganlar.

Ksenofont hukmronligi davrida Kir II Sarda rezidensiyasida ilk paradiz bog'ini yaratgan. Tashrif buyuruvchilarda bog'ning bezatilishi, daraxtlarning simmetrik joylashuvi, to'g'ri xiyobonlar yuqori kayfiyat bag'ishlab ularni maftun qilgan.

Boshqa shohlar «paradizlarini» tasvirlay turib, Ksenofont ularning geometrik shaklini qayd etdi, u yerda dekorativ va mevali daraxtlar uyg'unlashgan, irrigatsiya tizimi mavjud bo'lgan. Bog'ning eng sodda yechimi ikki bir-biriga perpendikular yo'nalish bo'lib, ularning kesishgan joyida saroy, ayvon yoki fontanli hovuz joylashgan. Hovuzlar doimo ekinlardan balandda joylashgan bo'lib, sug'orish imkoniyatini bergan. Eron bog'dorchilik san'ati butun Qadimgi Sharq bog'larini yaratishga ta'sir ko'rsatdi.

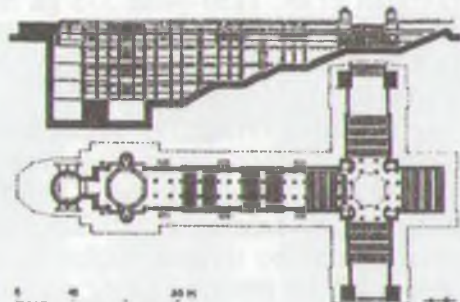
Dunyoning ko'p bog'lari — Turkiya, Ispaniyadagi Mavritan bog'lari, Qrimdagi tatar xonlari bog'lari, O'zbekistondagi Temuriylar davri bog'lari va Hindistondagi Boburiylar bog'lari qadimgi sharq bog'dorchilik san'ati ta'sirida paydo bo'ldi.

1.1.4. Qadimgi Hindiston bog'lari. Hindiston sivilizatsiyasi buddizmni yaratdi, unda monastirlar huzurida bog'lar yaratish boshlandi. Daraxtlarga sig'inish hindlarning urf-odatlaridan biri bo'lgan. Har bir daraxt qandaydir Buddaga bag'ishlangan. Lekin hind yozuvlarida na bog'larning tarixi haqida, na ularning rangli bezatilishi to'g'risida gapiriladi, ammo qurbonliklarni va diniy bayramlarni tasvirlashda gullar eslatilgan.

Hindistonning qadimiy bog'lari ibodatxonalarning hovlilarida yaratilgan hovuzlar bilan bog'liq bo'lgan. Masalan, XI asrda Modxera shahrida ibodatxonaning hovuz-qudug'i atroflarida sayr qiladigan yo'lakchalar o'tqazilgan va hovuz atrofida kichik masshtabdagi ibodatxonachalar orasida dam olish joylari yaratilgan (2,3-rasmlar).

2-rasm. Madhara shahri
ibodatxonasi:
*hovuz-qudug'i atrofida landshafti
tashkil etish.*

3-rasm. Ahmadobod yaqinidagi
Adalash mavzesining qudug'i:
qirg'im va tarh, XIV asr.

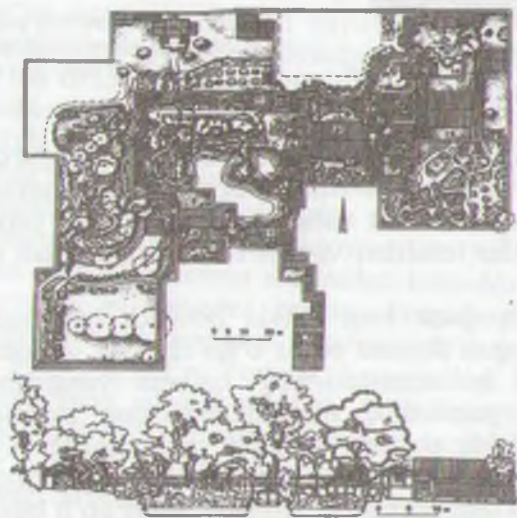
Hindiston ko'llarining suv ostida yuruvchi g'aroyib bog'lari ham shakllantirilgan edi. Buning uchun quruq qamishdan to'qilgan yengil «gilam» suv ustiga to'shalgan. Suv ostida o'suvchi turli o'simliklar tomirlari va loyi bilan ushbu gilam ustiga yozilgan.

Bu narsa qisqa vaqt ichida hosildor qatlamga aylangan. Unga tashlangan don tez orada o'sib chiqqan. Avlod-dan-avlodga o'tib kelgan bu suzuvchi bog' qatlami yangidan qo'shilgan cho'kindilar yordamida mustahkamlangan, asta-sekin pastga o'sib, suv tagida yotgan va yaxlit yer massasiga aylangan. Bu massaga tashqaridan tushgan turli cho'kindilar uning sathini suv yuzasidan ko'tara borgan va natijada inson qo'li bilan yaratilgan quruq sun'iy yer qatlami hosil bo'lgan. Bu qatlam ustida nafaqat bog'lar, balki uylar, imoratlar ham qurish imkonini bergan.

1.1.5. Qadimgi Xitoy bog'lari. Bu mamlakat bog'lari to'g'risidagi turli xil yozma manbalar rasmlar va boshqa tasvirlarda bizgacha yetib kelgan birinchi ma'lumotlar er.av. XII asrga taalluqlidir. Gap qadimgi Xitoyning dastlabki bog'laridan birini yaratgan Xitoy hokimi Cheu to'g'risida ketmoqda. Cheudan keyin hokimiyat tepasiga kelgan Mu Uang turli xil inshootlari bilan hashamatli bog' yaratdi. Imperator Szin Xi Xoang o'zi-ning 41 yillik hukmronligi davrida 1000 ga dan ortiq maydonli ulkan bog' yaratdi va unda o'zi bosib olgan saroylar sonicha saroy qurdirdi.

Xitoy eposi «Ashulalar kitobi» da imperator Ven Vang tomonidan er.av. 1150-yilda 375 ga maydonda yaratilgan «Bilimlar bog'i» to'g'risida gapiriladi. O'sha yerda imperator Shi Xang Ti bog'i ham eslatiladi. Bog'ning chegaralari 120–130 km ni tashkil etgan.

Eramizdan avvalgi 197-yildan boshqa hukumdor U Ti 3000 ga maydonda boshqa ulkan bog' yaratdi. Ammo, qadimgi Xitoy bog'lari tarixi to'g'risida hech qanday haqqoniy ma'lumot bizgacha yetib kelmagan, shuning uchun Xitoy bog'dorchilik san'atlarining bu tomoni haqida tarixan ancha keyingi namunalarga asoslanib gapirishga to'g'ri keladi (4-rasm).

4-rasm. Xitoydagi Su Chjou shahrining «Lyu» bog'i.

1.1.6. Antik Yunon bog'lari. Yunonistonning tarixiy arxaik va antik madaniyati besh asosiy davrga ajratiladi: Krito-mikenlar davri (Er. av. XX–XIII aa.), Gomerlar davri (Er. av. XII–VIII aa.), Arxaik davri (Er. av. VIII–VI aa.), Klassik davri (Er. av. V–IV aa.) va Ellinistik davri (Er. av. III–I aa.).

Tarixda Krito-miken madaniyati davridan asosiy me'morlari bo'lgan afsonaviy Labirint saroyining tashkil etilishi yozmalari qolgan. Ularga qaraganda Labirintning ichki hovlilarida Misr bog'lariga o'xshagan saroy bog'lar yaratilgan edi (3-rasmlar jadvalining 1-rasmi).

ANTIK YUNON BOG'LARI

3-rasmlar jadvali

1-rasm. Krito-Miken davrinig Labirint saroyi, er. av. XX–XIII asrlar:

a – Labirint va uning bog'lari rekonstruksiya; *b* – Labirint uylarining shakli va rejasi;
d – Labirint rekonstruksiya dan so'ng.

2-rasm. Afinadagi Akropol rejasi va yuqoridan ko'rinishi.

3-rasm. Antik Yunon villalari bog'lari:

a – villa bog'ining shakli; *b* – uy bog'idan qolgan holati; *d* – Gerkulanum, Telesoforus villasining bog'i.

Arxaik davri qurilishlari shahar-mamlakatlar — «polis»lar bilan yakunlandi, ulardan eng kattasi Afina shahri edi (5-rasm). Afinadagi antik davrdan qolgan me'morliklaridan asosiysi Akropol kompleksini joylashishi 3-rasm jadvalining 2-rasmida ko'rsatilgan.

Greklar Sharq hukmdorlarining ajoyib bog'larini birinchi marta ko'rganda hayratga tushdilar. Antik davrga kelib greklar madaniyati Sharq bog'lari bilan tenglasha oladigan biror bir narsa yaratmagan edi. Er. av. VIII asrda Alkinoy davrida bog'lar kam uchrardi.

Er. av. V—VI asrlardagi klassik davrda yoshlarni tarbiyalashga katta ahamiyat berilgan. Asta-sekin gimnastik mashqlar uchun mo'ljallangan bog' turi rivojlana bordi, unda o'smirlar jismoniy mashqlar bajarishi mumkin edi.

5-rasm. Afina shahrining tarixiy markazi.

Namunali yoshlar maktabi Akademiya bo'lib, uning qoshida Akademiya bog'i yaratilgan edi. U suv bilan ta'minlangan, o'tli va piyoda sayrlarga mo'ljallangan xiyobon soyali daraxtlar bilan o'ralgan edi. Chinor daraxtlar soyasida o'z o'quvchilarini o'qitar edi.

Elladaning jamoat bog'lari to'g'ri chiziqli yo'lak va xiyobonlarga ega edi. Palma, chinor, pista va zaytun daraxtlari to'g'ri guruhlar yasab, simmetrik tarzda joylashar edi. Daraxtlar orasida xiyobonlarda, yo'laklar oxirida haykalchalar, vazalar joylashgan edi, favvoralar o'tilib turardi. Hovuzlar, ustunlar, marmar zinalar, ayvonlar «litsey bog'ini» bezab, daraxtlar turli

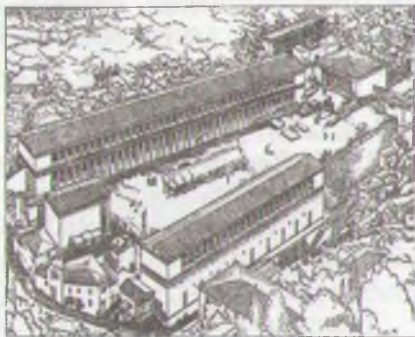
qurilmalarni o'rab turardi. Shularning hammasi — daraxtlar guruhi, yashil maydonchalar, zina va ustunli tepaliklar, gulli guldonlar va hovuzlar yaxlit uyg'unlashgan suratni tashkil etardi (3-ras. jadvali).

Eng birinchi jamoat bog'laridan bo'lib qahramonlar, shaharlarning asoschilari va boshqa buyuk kishilarga atab ckilgan muqaddas daraxatzorlar edi. Bu joylar geroonlar deb atalgan. Bundan boshqa muqaddas joy — nimfeyalar edi. Italiya daraxtzoridagi nimfeyada kompozitsiya markazi badiiy ishlangan hovuz bo'lib, unga baland qoyadan buloq suvi otilib tushgan. Hovuzning atrofida doira bo'ylab qora olxa o'sgan. Qoyaning tepasida mehrob joylashgan bo'lib, unda nimfalarga qurbonliklar keltirishgan.

Keyinchalik Rimda va undan ham keyinroq Uyg'onish davrida nimfeyalar kompozitsiyasi sevimli bog'dorchilik motivi sifatida keng tarqaldi: suv qurilmalari, o'simliklar bilan o'ralgan soyali grot (6-rasm).

6-rasm. Mark Lukretsiy bog'i.
Pompeya. Er.av. I asr.

7- rasm. Asos shahrining agorasi
Nimfeya.Er. av I asr.

Landshaft arxitekturasining eng qadimgi obyektlari odeonlar — ochiq teatrlar edi. Ular ulkan o'lchamlarga ega bo'lib, polislarining hamma aholisini joylashtirgan.

Gretsiyadagi eng katta teatr Migalopl bo'lib, 44 ming tomoshabinni sig'dirgan. Eng chiroyli teatrlar — Eti davridagi (er.av. IV asr) va Akropolning janubiy qiyaligida joylashgan Afinadagi Dionis teatri (3-rasmlar jadvalidagi 2-rasm). Teatrlardan tashqari qoyalarga o'yib tomoshabinlar uchun tribunolari bo'lgan stadionlar qurishgan.

Ko'kalamzorlashtirish ishlarining boshlanishi Kimon davriga — greklar eronliklar bosqinidan keyin o'z shaharlarini tiklash vaqt-lariga to'g'ri keladi. Agoralar — kichik o'lchamli shahar jamoat maydonlarida chinorlar ekilgan bo'lib, ular atrofi kolonnadalar bilan bezatilgan kichik jamoat bog'lari tashkil etilgan (7-rasm).

Qishloq hayotidan uzoqlashib ketilgani ko'pchilik boy odamlarni qishloq tabiatini shaharga ko'chirishga va shundan kelib chiqqan holda bog'larning o'lchamlarini va sonini ko'paytirishga majbur etdi. Aleksandriyada jamoat va shoh bog'lari shahar hududining to'rtidan bir qismini egallagan edi. Shahar ichidagi va tashqarisidagi bog'lar o'zaro bog'liq edi (3-rasmlar jadvalining 3-rasm).

Antioxiya Aleksandriyadan ham ko'proq o'zining bog'lari bilan mashhur edi. Shahar quyidagicha rejalashtirilgan edi: bosh ko'cha uzluksiz tortiqni tashkil etardi, uning bir tomonida uylar, ikkinchi tomonidan esa tog'ning etagigacha bog'lar yondoshgan bo'lib, ular ayvon va favvoralar bilan bezatigan edi. Gretsiya bog'larida Misrdagiga nisbatan yangilik ularning terrasa, bosqichli yechimi, ancha erkinroq kompozitsiya, dekorativ, yashil massalarning, bezaklarning ko'pligidir. Keyinchalik bu kompozitsion prinsiplar antik Gretsiya shaharlarini ko'kalamzorlash-tirishga ta'siri juda katta bo'ldi.

1.1.7. Rim imperiyasining bog'lari. Dunyoning yangi xo'jayi-ni Rim Gretsiyani bosib olgandan so'ng, uning yuqori madaniya-tidan hayratga tushdi. Rimliklar Gretsiya fani va san'atiga taqlid qila boshladilar. Ular Elladada asos solingan arxitektura klassik uslubini tasdiqladilar va bog'dorchilik san'atini o'zlashtirdilar.

Triumviratlar davrida (er.av. II asr) uzoq yurishlardan qayt-gan legionerlar ortidan, Rimga hamma bosib olingan mamla-katlardan har xil boyliklar oqib kela boshladi. Italiya shaharlari er.av. II—I asrlarda aholiga to'lib ketgan edi. Shuning uchun, urush vaqtida boyib ketgan sarkardalar va patriitsylar, shahar tashqarisida yashashga intilib, Rim shahar tashqarasida bog'lar bilan o'ralgan villalar qurishgan (8-rasm).

Rim villalarini ikki asosiy turga bo'lish mumkin: qishloq yoki xo'jalik villalari — **rustika** va shahar yoki ko'ngil ochar **urban** villalar. Yana **fruktuariy** villalari ham keng tarqalgan edi, ularning asosiy elementi bo'lib mevali bog' xizmati qolgan. Imorat va bog' arxitektura qurilmalari, terrasalar, katta zinalar, lavr va chinorlar tarkib topgan to'g'ri xiyobonlar orqali bir-

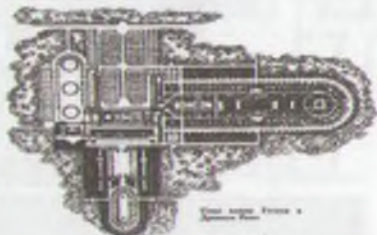
lashtirilgan. Rim imperiyasi davri bog'-park san'ati ichida eng mashhuri Tiburdagi imperator Adrian villasi (er.av. 114–138 yillar) hisoblanadi (4-rasmlar jadvali, 2-rasm). Shu davr villalarini Kichik Pliniy villasiga qarab ko'z oldiga keltirish mumkin (9-rasm). Villa bog'lari 3 qismdan iborat edilar: sayrgoh, o'tish va paradiz bog'i. «Paradiz» Rimda xuddi eronliklardagidek ov qilish uchun emas, balki hayvon va qushlar orasida sayr etish uchun mo'ljallangan edi.

8-rasm. Antik Rim atrofida joylashgan villa bog'lari:
1-13-shahar atroflarida villa bog'larining joylashuvi.

9-rasm. Kichik Pliniy villasining shakli va bog'i.

10-rasm. Antik Rim Tuskum villasining ippodrom va paradiz bog'i.

«Paradiz» rimliklarda «ajoyib bog'» ma'nosini anglatgan. Bog' sayr qismidan — terrasa va zinadan boshlangan. To'g'ri simmetrik yo'lka va xiyobonlar plitalar bilan qoplangan bo'lib, ularning atrofiga kichik daraxtlar va buta guruhlar ekilgan (10-rasm). O'rta ochiq qismini gullar egallagan. Bog'ning o'tish qismi **ippodrom** deb atalgan, butalar bilan o'ralgan xiyobonlarda zambil yoki otlarda sayr qilishgan. Sayrgoh va bog'ning o'tish qismi paradiz parki orqali birlashgan, u baland to'siqli xiyobonlari bor o'rmon ko'rinishida bo'lgan.

ANTIK RIM VILLA BOG'LARI

4-rasmlar jadvali

1-rasm. Antik Rim davridan qolgan arxitektura komplekslari:
a — Rimdagi imperatorlar forumi, *er. av. II asr.*; *b* — Kapitoliy bo'risi — Rimning
 timsoli, *d* — Kolizey.

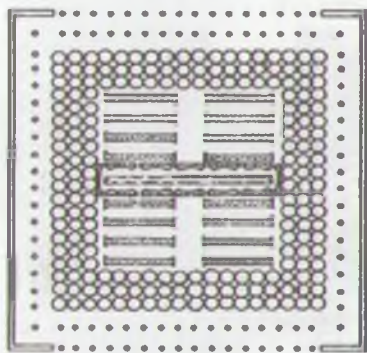

2-rasm. Imperator Adrianning Tiburdagi villa bog'ining hozirgi
 shakli, *er. av. 114–138 y.*

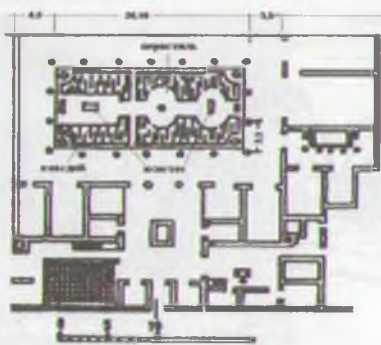
Rimda imperiya davri boshlanishida keng jamoat bog'lari ham tashkil etilgan. Bunda shaharliklarning ko'ngil ochishlari uchun qurilgan komplekslardan biri Agrippa tomonidan qurilgan **Mars maydonidir**. Mars maydonida sirk, teatr, portik, termalardan tashqari hovuz, favvoralar, cho'milish va boshqa ko'ngil-ocharliklar uchun katta ko'l bo'lgan. Saylgoh sifatidagi kichik jamoat bog'iga misol bo'lib Liviya porti xizmat qilishi mumkin.

Bu bog' 115 ga 75 m maydonli, o'rtasiga chuqurlashgan parterga ega bo'lgan. Parterga eni 20 m li zinapoya olib borgan, uni yarim dumaloq va to'g'ri burchakli botiqliklari bo'lgan bog' o'rab turgan. Parter kolonnada bilan o'ralgan. Parterning markazida hovuz bo'lgan. Bog' to'g'ri burchakli maydonlardan tashkil topgan, xiyobonlar pergolalar bilan bezatilgan (11-rasm).

Shahar uylarida odatda 2 ta bog' bo'lgan: bittasi kichik hovlilili — **kavediy**, u berk galereyalar bilan o'ralgan va unda platanlar ekilgan; boshqasi katta uy bog'i — **peristil** (12-rasm).

11-rasm. Antik Rimni jamoat bog'i.

12-rasm. Kavediy va peristil bog'i.

Peristilni ustunlar, haykallar va vazalar o'rab turgan. Yetarli yer maydonlariga ega bo'lmagan ko'p rimliklar tomlarda bog' tashkil etishgan. Bu tomdagi bog'larda ba'zan hatto kichik favvoralar ham bo'lgan.

Shunday qilib, qadimgi Rimning bog' san'ati 3 ta yo'nalish bo'yicha: turar joylar qoshidagi atrium peristil ko'rinishidagi bog'lardan, shahar tashqarisidagi villalar va shahar jamoat bog'laridan tashkil topgan va rivojlangan. Bog'ning yaratuvchilari markaziy inshootning asosiy o'qini turli ko'rinishlari ochilishini hisobga olgan holda bo'rtiradigan kompozitsiyani ishlab chiqdi-

lar. Qadimgi Rimda bog'-park san'atining o'ziga xos uslublari Italiya relyefi, tabiati va iqlimining xususiyatlaridan kelib chiqib, melioratsiya va gidrotexnik inshootlarning qo'llanishi, parkni paydo bo'lishi uchun tepaliklarni terrasalash, gulli parter va haykallarni qo'llash paydo bo'ldi.

1.2. Ilk o'rta asrlar bog'-park san'ati

1.2.1. Yevropailk feodalizm davrining bog'-park san'ati

Vestgotlar tomonidan talangan Rim qulaganidan so'ng V—XV asrdan Yevropada o'rta asrlar davri boshlandi. Hamma uchun majburiy xristian dini hukmronlik qilgan Cherkov dogmasi bo'lajak qabr orti hayotiga ishonch inson fikridan ustun edi. O'zaro urushlar ham bog' san'ati rivojlanishiga to'sqinlik qilgan. Feodallar mudofaa maqsadida mustahkam devorlar bilan o'ralgan qo'rg'onlar qurganlar (13-rasm va 5-rasmlar jadvali).

13-rasm. O'rta asr shaharlari:

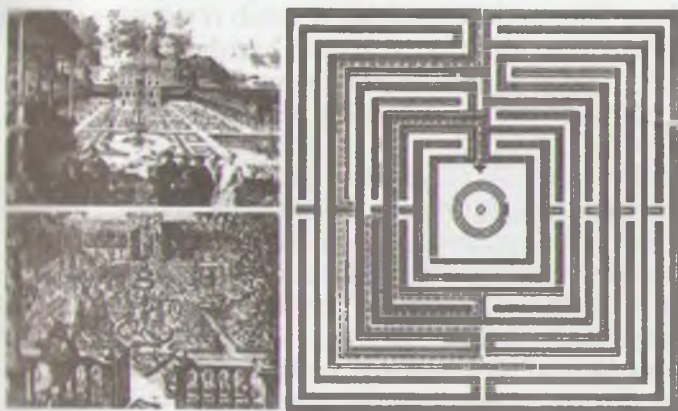
a — Praga o'rta asrlarda; b — Totma shahri; d — Belgorod shahri.

Din ahillari monastirlar qurganda va shaharlar qurilganda ham shunday qilishgan. Qo'rg'onlar monastirlar va shaharlarda aholi zichligi juda yuqori bo'lgan, bog'lar uchun ochiq maydonlar qolmagan hisob. Lekin shu holda ham bog'lar yaratilgan. O'rta asr bog'i kichik o'lchamli, regular, maydoni kvadrat va to'rtburchaklarga bo'lingan bo'lgan.

Cherkov badiiy ijod yo'nalishi landshaft san'atida dekorativ elementlarga kam ahamiyat bergan holda belgilab bergan. Shuning uchun **monastir** va boshqa bog'lar asosan utilitar xarakterda bo'lgan (5-rasmlar jadvali). Bog'larda dorivor o'simliklar va meva-chevalar yetishtirilgan. Ularni ma'lum darajada botanika bog'chasi, deb hisoblash mumkin.

MONASTIR VA QO'RG'ON BOG'LARI

5-rasmlar jadvali

1-rasm. O'rta asr bog'lari va labirintni bog'larga ko'chirishi:

a — monastirning labirint bog'i; *b* — cherkovlar ichida chizilgan labirint;
d — qirol hovlisidagi labirint.

2-rasm. Olmoniyaning o'rta asr bog'lari:

a — monastirni ko'klamzorlashtirish ishlari; *b* — monastir hovlisidagi kluatr bog'i;
d — qo'rg'on bog'lari, Gans Bol, 1586-y.

O'rta asrlar monastirlarida dekorativ o'simliklar asosan yopiq hovlida — **kluatrlarda** yetishtirilgan (5-ras. jad. 2-rasm). Kluatrlarni Rim peristil hovlisiga o'xshab o'raganlar va bezaganlar. Markazda to'g'ri yoki diagonal kesishuvchi yo'laklar hovli maydonini oddiy geometrik shakllarga bo'lganlar. Ibodatxona polida tizzalab yurish natijasida **labirint** paydo bo'lgan (5-ras. jad. 1-rasm).

Labirint shunday maydonki, qirqilgan butalar bilan ajratilgan, ataylab chalkashtirilgan yo'laklardan iborat. Odatda, uni kvadrat yoki ko'pburchakka to'g'rilashgan.

O'rta asrlar Yevropa bog'-park san'atining o'ziga xos xususiyatlari: ichki bog'lar tarxining geometrikligi, oddiy daraxtlar va daraxtlarga shakl berish, labirint, san'atlar sintezining feodal tipi, ya'ni har bir san'atga xos bo'lgan xususiyatlarini bostirib, umumiy g'oyaga, simvolikaga bo'ysundirish.

1.2.2. Ispaniyaning arab bog'lari

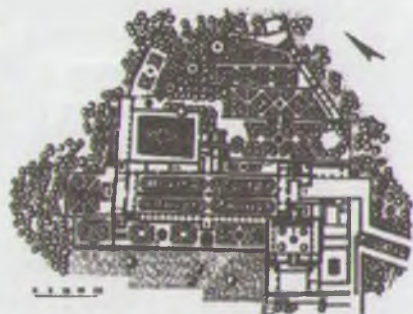
Jahon bog'-park san'atining rivojlanishida VII asrda Arab Xalifaligining tashkil topishi muhim rol o'ynaydi. VIII asrda yanada rivojlangan, bizning kunlarga yetib kelgan arab bog'-park san'atining namoyondalaridan bo'lib, XI–XII asrlarda arablar tomonidan yaratilgan «Ispaniya bog'lari» mashhurdir. Bu bog'larni Yevropada «Mavritaniya bog'lari» deb atashgan. Arab bog'-park san'atining eng mashhur asarlari Kordova, Toledo, Sevilya va Granadada joylashgan. Granada amirlari boy saroyini Alhambr (Qizil uy)ni — 1252-yilda qurishni boshlaganlar va qurilish 100 yil davom etgan (14-rasm). Shu davrda uning yonida Heneralif bog'i tashkil etilgan (6-rasmlar jadvali va 15-rasm).

Alhambra ansambliga kirish portal va daraxtlar qatori bilan bezatilgan. Portalning orqasida ansamblning asosiy hovlisi (47x33 m) joylashgan Mirt hovlisidagi hovuz ikkita oddiy favvora bilan bezatilgan, jonli butalar yuqoridan chiroyli ko'rinib turadi. Hovli alebstrdan qilingan kolonnalar bilan bezatilgan, hovuz suvida sokinlik namoyon etadi. Hovli orqasida Sherlar hovlisi, tosh plitalar yotqizilgan. Bu hovli tor kanallar va markazda favvora bilan bezatilgan. Hovli yengil arklar va kolonnalar bilan o'ralgan. Bog'da oltita apelsin daraxti o'sib yotibdi. Favvoraning pastki qismini o'n ikkita marmar sher o'ragan.

Uchinchi hovli bog'i Daraqs yoki Panjara bog'i deb atalgan. Bu bog'da atirgullar, jasmin, olendar va apelsin daraxtlar o'sadi (6-ras. jad. 1,2-rasmi).

14-rasm. Alhambra saroyi bog'larining tarhi va qirqimlari.

15-rasm. Heneralif bog'larini tarhi.

Heneralif bog'i (tarjimada Me'moriy bog') Mavritan amirlarining yozgi rezidensiyasi bo'lgan. U tepalikda Alhambradan 150 m tepaga ko'tariluvchi terrasalar shaklida joylashgan (15-rasm va 6-ras. jad. 1,3-rasmlari).

Oq marmarli suv to'ldirilgan uzunligi 40 m bo'lgan kanalli hovlisi bor. Kanalning ikki tarafidan suv favvorolari otilib turgan. Kanalning har bir tomonida nuqta-nuqta shaklida o'tkazilgan gullar o'sgan, bu gullar yil fasllariga qarab yoki bog' egasining ko'ngliga qarab o'zgartirib turilgan. Kanal atrofidagi ikkinchi qator butalar (magnoliya, jasmin va boshqalar) joylashgan. Kanal uchinchi qatorida esa ochiq muhitdan iborat baland devorlar bo'lgan.

Arablar Preiney yarim orolidan ketganidan so'ng arab arxitekturasid an'analari saqlanib qolib, muderax stili nomini olgan. Arab bog'-park san'atida quyidagi xarakterli xususiyatlarni ko'rsatish mumkin: yopiq muhitda turli to'siqlarni umumiy kompozitsiyaga faol holda geometrik rejalashtirish; bo'ysundirilgan xalqlarning bog'-park san'atini assimillatsiyasi; dekorativ qurilmalar (haykal, balustradalar)ning cheklangan qo'llanishi; ansamblning asosiy elementlari sifatida relyef (terrasalar), o'simliklar (kesish) va suv (suv qurilmalarining nozik yechimi); o'simliklarning individual xususiyatlarini hisobga olish.

ALHAMBRA VA HENERALIF BOG'LARI

6-rasmlar jadvali

Ispaniyaning Granada shahridagi Alhambra va Heneralif bog'lari:

Alhambra: 1 — saroyning ko'rinishi; 2 — saroyning arxitekturası va bog'lar rejasi;
3 — uzun kanal hovlisi; 4 — Miralar hovlisi; 5 — Sherlar hovlisi, 6 — Dorado hovlisi;
7-8 — Xeneralif saroyining bog'lari.

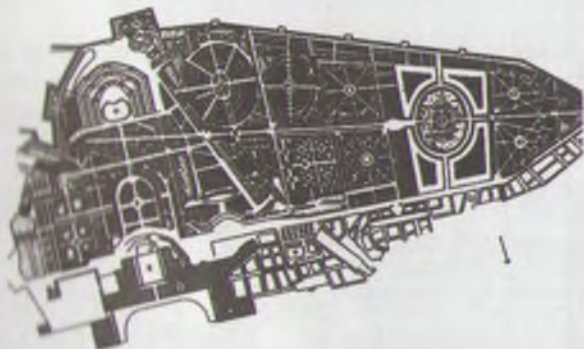
1.3. Yevropaning Uyg'onish, Barokko va Klassisizm davrlaridagi bog'-park san'ati

1.3.1. Italiyaning terrasali bog'lari

O'rta asrlar o'rniga «uyg'onish davri» keldi. Italiyada burjuazianing tez o'sishi XVI asr boshlarida uning Toskaniya yirik shaharlarida ko'pchilikni tashkil etishiga olib keldi. Ayniqsa, Florensiyada Italiyaning yirik sanoat markazida uning o'rni kuchli edi. Bir vaqtda san'atning barcha turlari, shu bilan birga landshaft arxitekturasida ham rivojlandi.

Florensiya villa bog'lari Italiya bog'-park san'ati rivojlanishida muhim rol o'ynadi. O'rta asrlarda yopiq va sxematik hovli kompozitsiyasi o'rniga hayotsevar, tabiat bilan bog'langan bog' shakli yuzaga keldi. Dastlab villa bog'lari yagona kompozitsion ma'noga ega bo'lmagan. Bunday xulosaga Boboli villasining tarixiy yechimiga qarab kelish mumkin. Villada yagona tarixiy yechim yo'q bo'lib, parkning har bir hududi alohida tarixiy yechimga ega. Bu park hududining har xil vaqtda qisman o'zlashtirilganidan darak beradi (16-rasm).

Kechroq davrda shahar tashqarasidagi villa Florensiya badiiy an'analarini davom ettirgan Rimda yanada rivojlandi. Villaning ko'pchilik ahamiyati ikkinchi darajaga ko'chdi yoki umuman yo'qoldi.

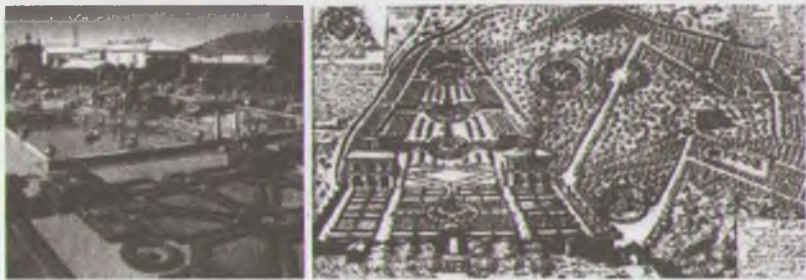

16-rasm. Boboli villasi bog'larining tarhi.

Yasallik to'g'risida taassurot tug'diruvchi yangi uslublar paydo bo'ldi. Imorat landshaft bilan aniq bir kompozitsion bog'liqlikda qo'yilib, arxitektura bog'lari yanada keng tarqalgan.

Endi bog' makoni alohida ajralgan bo'laklarga, xuddi Boboli bog'iga o'xshab bo'linmaydi. Rim bog'larida bo'lingan qismlarning kompozitsion bog'liqligi seziladi, ular yagona o'qqa birlashadi va bo'ysunadi.

Uyg'onish davridagi Lante, Karparolla va boshqa villalarda, terrasalariga bo'lingan qismlarda alohida bog'lar qurishgan va bir-biri bilan amfilada prinsipi bilan kompozitsion bog'lanadi (17-rasm va 7-ras. jad. 1-rasmi va 8-ras. jad. 7-rasmi).

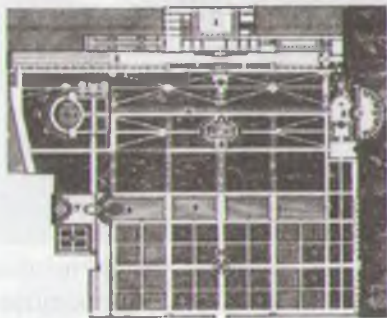

17-rasm. Villa Lante terrasalarida joylashgan bog'lar.

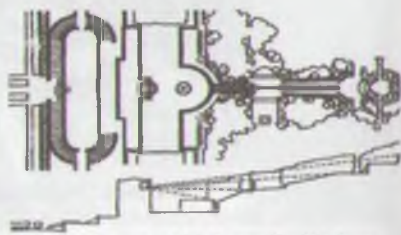
Italiya bog'i va parklari qurilishiga arxitektor va rassomlar Bramante, Rafael, Palladiolarning ijodi katta ta'sir ko'rsatdi va villa bog'larida yanada sifatli kompozitsiyalar paydo bo'ldi.

Bunday villa bog'iga misol bo'lib Tivolidagi eng go'zal villalardan biri D' Este villa bog'i kompozitsiyasi xizmat qilishi mumkin.

Bog' muallifi Pirro Ligorio Adrianning mashhur villasi o'r-nida hashamat va tantanavorlikni (Qadimgi Rim inshootlariga xos bo'lgan) tiklashga urinib ko'rgan (18-rasm; 7-ras. jad. 4,5-rasmlari va 8-ras. jad. 6-rasmi).

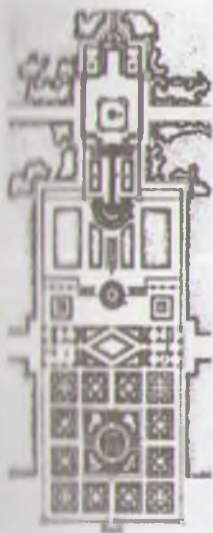
18-rasm. Villa D'Estening tarhi.

19-rasm. Aldobrandini villasi va terrasalari bog'lari: bosh tarh va bog'lar o'qidan o'tgan qirgim.

ITALIYANING VILLA BOG'LARI

7-rasmlar jadvali

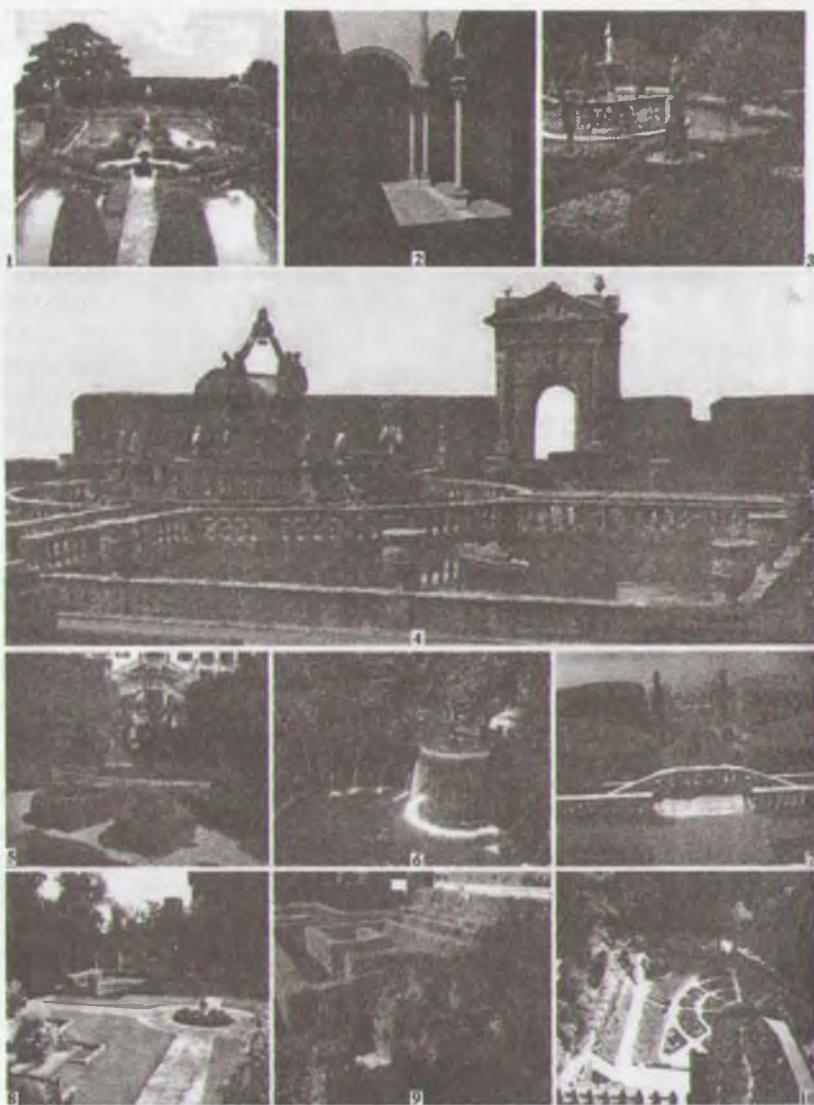

Italiya Uyg'onish davrining villalari:

1 — Lante villasi rejasi; 2 — Lante villasi kaskadi; 3 — Karparolla villasi rejasi;
4 — D'Este villasining dengiz tomondan ko'rinishi; 5 — D'Este villasidagi «Rim
tantanasi» fontani.

ITALIYANING VILLA BOG'LARI

8-rasmlar jadvali

Italiya villa bog'larining bugungi kundagi ko'rinishi:

1 — suv ostida bog'cha; 2 — atriyl hovlisi; 3 — Borgeze villasining bog'i; 4 — Lante suv osti xiyoboni; 5, 7 — Garsoni villasi; 6 — D'Este bog'idagi qiro'l kaskadi; 8 — villa bog'i; 9 — topiar usulda qaychilangan samshit daraxtlari; 10 — Boboli bog'i.

1530-yildan boshlab xuddi arxitekturadagidek Barokko stili tug'ildi. Italiyadagi barokkoning eng taniqli villalaridan Borgoze va Aldobarandini (1598–1603-yillar) villalarini ko'rsatish mumkin. Aldobarandi villasining arxitektori Djakomo Della Porta, bog' muallifi Djovani Fontana edi (19-rasm).

Barokko bog'ining kompozitsiyasi quyidagi tamoyillar asosida qurilgan: fazoviy yechimlarning atayin murakkablashtirilgani, kutilmagan effektlar, nozik estetizm va uslub hamda shakllarning dekorativ stilizatsiyalashgan deformatsiyasi, makonni shakllantirishdagi erkinlik. Barokko stili o'zgaruvchan perspektivalar dinamikasini, yorug' va soya kontrastidan foydalanishni, qirqilgan ko'kalamzorlar va kiparislarning qalin o'tkazilgan qatorini, haykallarni joylashtirish, parterni murakkab rasmi shakllar va arabeskalar bilan bezatishni talab qilgan. Bu davr bog' yaratuvchilari fontanlar va kaskadlardan rangtasvirli bezatish usulidan ustalik bilan foydalanib, san'atlarning o'ziga xos xususiyatiga erishganlar.

1.3.2. Fransiyaning muntazam parklari

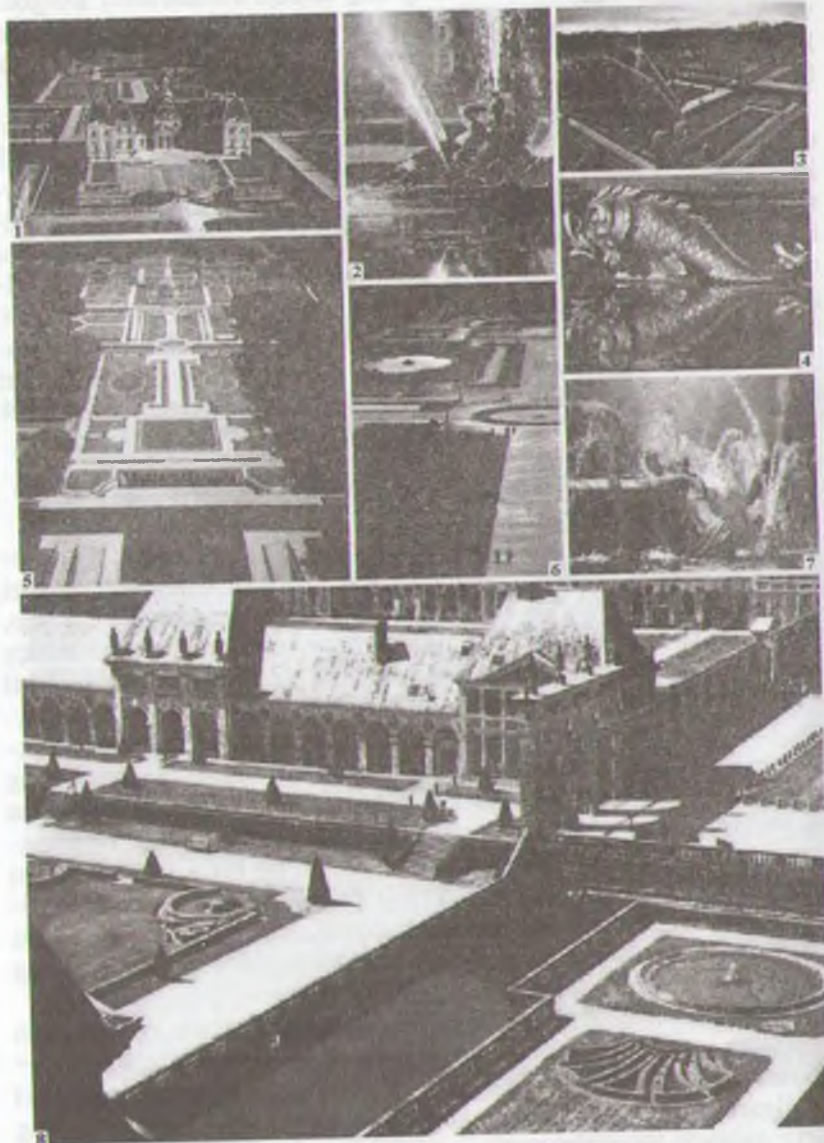
Fransiyada uyg'onish davri XV asrning 2 yarmidan XVIII asrning boshigacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Fransiya qirollari o'rtta va mayda dvoryanliklarga va shahar burjuazlariga tayanib, mamlakatning siyosiy qo'shilishiga barham berdilar. Italiyaga harbiy yurishlar davrida fransuzlar Italiya Uyg'onish davri madaniyati ta'sirida bo'lganlar. Bu ta'sir Fransuz bog'-park qurilishida aks etdi.

Fransiya landshafti asosan tekisliklardan va bargli daraxtlardan iborat bo'lgani uchun Fransuz park quruvchilari joyning kichik past-balandliklaridan foydalanganlar, shundan **boulingrin** va **vertyugaden** kabi xarakterli uslublar kelib chiqqan. Boulingrin, ya'ni gazoning pastki qismi tuproqning bir xil ko'rinishini ta'minlagan. Fransuz parklaridagi vertyugaden esa Italiyadagi amfi-teatr rolini o'ynagan. Unda kompozitsion o'qni yarim doira yashil butalar tugallaydi, unga kichik terrasalar olib keladi, eng yopiqroq esa tuvaklardagi o'simliklar bilan bezatilgan.

Fransuz parklarida saroy yoki uy oldidagi asosiy joy parterga ajratilgan, u yaxlit yoki qirqilgan gazondan iborat bo'lgan (9–10 m. radiuslar jadvallari). Ba'zan parterga gullar o'tkazilgan yoki qirqilgan daraxtlar ekilgan yashiklar qo'yilgan. Parkning eng katta qismini bosketlar, ya'ni yashil teatrlardan labirint sifatida foydalanish mumkin bo'lgan. Yopiq bosketlardan tashqari ochiq bosketlar — **kankos** ham tashkil etilgan.

VO LE VIKONT PARKI

9-rasmlar jadvali

Vo Le Vikont saroyi parki:

1 — suv ustidagi saroy; 2 — Satir fontani; 3-5 — yashil va gulli parterlar; 6 — baliq haykali; 7 — nimfa; 8 — Vo Le Vikont saroyi va atrof landshaftining ko'rinishi.

VERSAL PARKI

10-rasmlar jadvali

Versal saroyining parki:

1-3 — Versal saroyining ichkari va tashqari ko'rinishi; 4-6 — gulli parter va xiyobon qaychi bilan bezatish va haykallar bilan bezatish; 7, 10 — «Apollon» favvoralar; 8 — Apollon g'ali «Apollon parlar atrofida» haykal kompozitsiyasi; 9, 11, 13 — «Latona» favvori; 12, 14 — gulli va yashil parterlar; 15-17 — «Yoz», «Kuz» va «Flora» favvoralar.

XVII asrning o'rtasida bog'-park san'ati park qurilishi ustasi Andre Lenotr (1613–1700-yillar) ijodi bilan bog'liq. O'zining uzoq umri davomida Lenotr klassisizm, «arxitekturaviy» stilida quyidagi parklarini tuzdi va qayta tikladi: Vo le Vikont (9-rasmlar jadvali), So va Medon, Shantili va Shuazi, Ninon, Versal, Marli, Sen-Klu, Parijdagi Emkat dalalari va Tyuilri.

Lenotr ijodining eng yorqin namunasi esa Ludovik XIVning Versal rezidensiyasi parki bo'lgan (10-rasmlar jadvali). Bu park nafaqat bog'-park san'atiga, balki shaharsozlikka ham katta ta'sir ko'rsatdi. Bu park me'morchilik, haykaltaroshlik va bog'-park san'atlarining ajoyib sintezidir. Lenotr park kompozitsiyasini «uch» asosiy nurda rejalashtirdi (20-rasm). Shahar tomonidan ham uch nur yo'nalgan yo'llar Versal saroyi yuzasida joylashgan maydonning Lyudovik XIVning haykaliga olib keladi.

Uch nur kompozitsiyasi katta kanal tepasida uchrashadi va parkni uch qismga bo'ladi: saroy yuzasidagi parterga, asosiy nurni ikki tomonlariga joylashgan bosketlarga va ko'kalamzorlarga. Asosiy nurning atrofida juda katta yashil gilam (25x330) loyihalangan.

20-rasm. Versal parking rejasi, parter va bosketlari.

U gilam Apollon basseynigacha davom etadi. Apollon basseynidan so'ng Katta kanal boshlanadi va uning uzunligi 1600

m, eni esa 120 m. Lenotr Katta kanal o'qini shunday rejalash-
tirganki, kanal suviga quyosh nurlari kun bo'ylab tushadi.

Parkda juda ko'p ajoyib va katta suv parterlar, favvoralar,
bosketlar va haykallar loyihalangan (21-rasm). Ulardan eng kat-
talari saroy oldida joylashgan «Neptun» suv-oynali parter, Katta
kanal o'qida joylashgan «Appollon» va «Latona» favvoralar,
parkni har xil qismlarida joylashgan «Yoz», «Kuz», «Flora» va
boshqa fontanlar, oranjereya oldidagi yashil parterlar, «Suvli or-
gan», «Qirol» bosketlar va haykallar (20–21-rasmlar va 10-
rasmlar jadvali).

21-rasm. Versal bosketi - «Suvli organ».

1.3.3. Angliya va Germaniya muntazam parklari

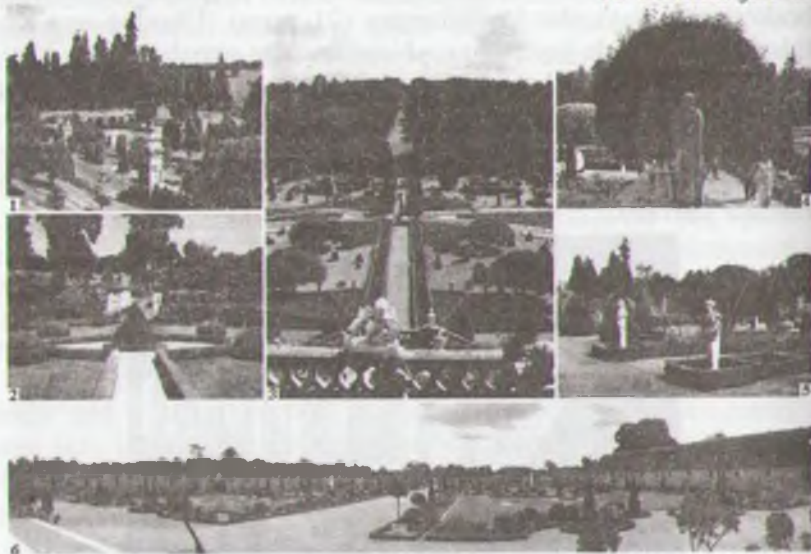
Fransuz parklarining regular kompozitsiyasi quyidagi prin-
siplar asosida qurilgan: proporsionallik, kompozitsiya aniqligi,
markaziy va ikkinchi darajali elementlar iyerarxiyasi, makonning
maksimal ochilishi Markaziy Yevropa parklariga ham tarqaldi.

Angliyadagi barokko davridan bizning vaqtimizgacha saqla-
nib kelingan Chatsvort (1680-y.), Loglit (1965-y.), Durmon,
Xempton kort (1699-y.) va boshqa bog' va parklari yaratiladi.
Angliyaning eng chiroyli regular parklaridan Durmon (11-rasm-
lar jadvalining 1–5-rasmlari) va Xempton kort parklari hisob-
lanadi (11-rasmlar jadvalining 6–7-rasmlari).

Durmon kompozitsiyaning xarakteri ochiq simmetrik par-
terlar va o'simliklarning yaxlit massivlarining qo'llanilishi. Park
rejasi «Krest Sv.Andre» ordeni asosida yaratiladi. Ichki detallari
ham orden Sv.Andrening kopiyasini katta masshtabda shakl-
lantirgan.

ANGLIYANING BAROKKO DAVRIDAGI REGULAR PARKLARI

11-rasmlar jadvali

1,5-rasmlar. Durmon parki:

1 – park panoramasi, 2 – topiar qaychilangan landshaft dizayn kompozitsiyasi,
3 – «Krest Sv. Andre» landshaft kompozitsiyasi, 4–5 – falsafalar bog'i; 6,7-rasmlar.

Xempton Kort parki:

6 – katta parterni rejalashtirish, 7 – parter dizayni.

Xempton kort saroyi va parki Temza daryosi bilan chegaralangan qator kichrayib boruvchi uchburchak shaklli gulli parterlar Xempton kortning muhim qismini tashkil etadi. Xempton kort rejasini A. Lenotr va G. Mollenning shogirdlari ishlab chiqishgan va loyihani G. Vayz amalga oshiradi. Xempton kort tabiiy muhitni butunlay o'zgacha, sof inglizcha munosabat bilan shakllantirgan. Bu yerda barokko kompozitsiyasi Versaldagidek jonli tabiatga qarshi tarzda qo'yilgan emas, balki park hududining murakkab shakliga mos ravishda amalga oshirilgan.

So'nggi davrda barokko uslubidagi parklar Angliyada keng taraqqiy topmadi. Biroq markaziy Yevropadagi holat Angliyadagidan boshqacharoq edi. Masalan, Germaniya va Avstriya XVII asrdan XVIII asrgacha «feodal absolutizmga» ega bo'lib, regular parklar ko'plab yaratilgan edi.

Germaniya kurfyurstlarining¹ cheklanmagan hokimiyati ularga o'z hukmronligi chegaralarida keng mavqeda bog'-saroy qurilishiga imkon yaratgan. Gannoverdagi mashhur Xerrenxauz parki ikkita teng kvadratdan iborat to'rtburchak shaklga ega bo'lgan. Parkni 1666-yilda gertsog Yogann Fridrixning yozgi rezidensiyasi Xerrenxauz qoshida «italyancha» bog' buniyod etdi. 1673-yilda Fransuz bog'bon A. Perron ushbu bog'ni kengaytirdi.

XVII asrning oxirida Ye. Avgust bu yerda absolutizmning barokko davri didiga mos keluvchi ulkan bog' yaratilishi uchun loyihani iqtidorli bog'bon Martin Sharbonega topshirdi. Sharbone parkning butun qurilishiga ham rahbarlik qilgan.

Germaniyaning boshqa parklaridan Drezdendagi Grossedlis saroyi (XVIII asrning boshi) va Myunxendagi Nimfenburg, Potsdamdagi San Susi parklaridir. Bu parklar o'ziga xos yorqin yechimlarga regular park kompozitsiyasiga ega bo'lib XVIII asr oxirida peyzajli bog'lar bilan to'ldirilgan. Lekin ko'pincha regular stiliga mos yaratgan park qismlarda klassik haykallari va fontanlari eng yuqori san'at darajasiga yetishgan (20,21-rasm. jadv.).

1.3.4. Rossiyada barokko va klassitsizm davrlarining regular parklari

XVIII asr Pyotr I davrida Rossiyada bog'-park san'atining eng buyuk asarlari sifatida Yozgi bog' va Petrodvoresni ko'rsa-

¹ Kurfyurst — tanlovchi, tanlovchilar kollegiyasining biri (masalan, AQSh prezidenti tanlashda).

tish mumkin. Pyotr I Fransiya, Gollandiya va Germaniyada bo'lib, bog' va park qurish bilan qiziqib qoldi. XVIII asrning boshida Pyotr I Yevropadan chaqirgan arxitektorlar va bog'bonlar Rossiya me'morchiligi, bog'bonchilik va landshaft arxitekturasiga muntazamlilik va Yevropaga xos yangi barokko landshaftini taklif etishgan. Ulardan birinchisi — yozgi bog'ni Grezini, A.Shlyutter va M.Zemtsov arxitektorlar yaratgan (12-rasmlar jadvali).

Petrodvores parklari Fin qo'ltig'i bo'yida joylashgan qurilish 1714-yili boshlangan. Uni qurishda ko'pchilik taniqli arxitektorlar: J.B.Lebлон (Lenotr shogirdi), ota va o'g'il Rastrelli, N.Miketti, A.N.Voronixinlar qatnashganlar (13-rasmlar jadvali). Parkda tinmay suv harakatlanadi. Kecha-yu kunduz (2040 dan ko'p suv qurilmalari) kanallar, kaskadlar, basseynlar, fontanlar ishlaydi. Yuqori parkda bir necha katta suv parterlari joylashgan. Ularning atrofida haykallar bilan bezatilgan katta parterlar joylashtirilgan, ko'klam galereyalar ulkan gazon-parterlar bilan o'ralgan. Bunday shovqinli fontanlar va katta kaskad pastki bog'dagi sokin kompozitsiyadan so'ng ajoyib kontrastdir.

Eng ulkan fontan qurilmasidagi barcha suvlar tilla haykallar bilan bezatilgan «Samson» fontani «Kovsh Samsona»ga tushgan. «Menajerniy», «Rim», «Adam», «Eva» va boshqa fontanlar parkning asosiy kelajagini bog'lagan. Katta kaskaddan tashqari parkda yana ikki: tilla kaskad va shaxmat tog'i kaskadi joylashgan. Shaxmat tog'i ustida xitoy stilida yaratilgan rangli maxluqlar haykallari bilan bezatilgan.

Biroq Rossiyada eng avval, qurilgan bog'-saroy ansambllari ham o'zlarining fransuzcha, italyancha, nemischa timsollaridan ancha farq qiladi. Bu farq avvalo, tabiat atrof-muhiti, dengizning yaqinligi, qurilish materiallarining o'ziga xosligi va kompozitsiya qismlarida ishlangan rus an'anaviy naqshlarida tasvirlangan.

XVIII asr birinchi yarmiga kelib, shahar atrofi bog'-saroy ansambllarining qurilishini rus me'morlari va bu yerga kelgan chet ellik arxitektorlar avlodlari davom ettirdilar. XVIII asrda Peterburg atrofida «Oranienbaum», «Sarskoe selo», «Arxangelskoe» va boshqalarda ulkan regular gazonli parklar tashkil etilgan (22,23-rasmlar).

«Arxangelskoe» da italyan ustalarining haykallari bilan bezatilgan. Bu yerda 200 dan ortiq original asarlari park haykal-taroshligida to'plangan.

«ЛЕТНИЙ САД» – YOZGI BOG‘

12-rasmlar jadvali

1, 3, 7, 9 – bog'dagi antik mifologiya xudolarining haykallari; 2 – yozgi bog' darvoza va panjaralari; 8 – park xiyoboni.

PETRODVORES PARKI

13-rasmlar jadvali

Petrodvores parki (Sankt-Peterburg atrofi):

1 – Petrodvores saroyi va katta terrasadagi kaskadlar, 2-4 – kaskaddagi fontanlar va oltin haykallar; 5 – Petrodvoresning yuqoridan ko'rinishi.

Ulardan tashqari Moskvada ko'pincha saroy bog'-park ansamblari yaratilgan. Masalan, Kolomenskoe, Ostankino va boshqalar. Rossiyaning muntazam xarakterga ega bo'lgan bog'-parklari gazon va gulli parterlar, fontanlar, kaskadlar, haykallar va boshqa elementlar bilan bezatilgan.

22, 23-rasmlar. Arxangelskoe saroy-bog'ining terrasalari va atrof landshaftlari.

1.4. Yaqin va O'rta Sharq bog'-park san'ati

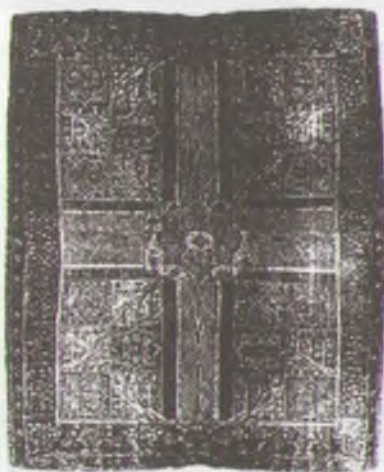
1.4.1. Musulmon sharq bog'larining falsafasi

Bog'-park san'ati tarixiga bag'ishlangan Yevropa olimlari-ning asarlarida Qadimgi Sharq san'ati davri landshaft san'atiga ta'siri ochib berilmaganini ta'kidlab o'tish lozim. Shunga qaramay, bunday ta'sir bo'lgani haqiqatga juda yaqindir. Sharq mamlakatlarining issiq iqlimi sharoitida azaldan park va saroylarga katta ahamiyat berilgan. Bog'larning qurilishida garmoniya va geometrik tartibning ma'lum bir tamoyillariga amal qilingan.

Musulmon mamlakatlaridagi bog'lardagi barcha narsalar rahat olish uchun mo'ljallangan: sekin shildirayotgan favvoralar, afab oqimlari, xushbo'y hid taratib turgan gullar, oltin qafaslarda sayrab turgan qushlar, dunyoning turli chekkalaridan olib kelingan go'zal kanizaklar va h.k. Bunday bog'ga tushib qolgan odam, o'zini jannatdagidek his etadi. Bunday bog'larning xilma-xilligiga qaramay, ularning tuzilishi Islom qonunlari asosida tartibga solinar edi.

Musulmonlar bog'ining asosini, odatda qat'iy geometrik rejalarash tashkil etadi. Bog' geometriyasi to'g'ri chiziq bo'yicha chizilgan yo'lakchalar, suv oqadigan ariqlarni chiziqli joylash-

tirish bilan ta'kidlab ko'rsatiladi. Reja bitta yoki bir nechta kvadratlardan shakllanadi, kvadratning o'zi esa to'rtta kichikroq qismga bo'linadi. To'rtburchaklarning markazida ko'pincha marmar turli xil rangdagi keramik plitalar va shisha bilan ishlangan uncha katta bo'lmagan favvoralar yoki hovuz joylashtirilgan bo'lib, ular butun bog'ning bosh bezagi hisoblanadi. Islom bog'ining geometrik shakli to'rt yo'nalishda to'rtta daryo oqib chiqadigan jannat bog'i to'g'risidagi afsonaning aks ettirilishi bo'lsa kerak. Masalan, Sharqona milliy gilamda Chorbog' g'oyasi ifodalangan bo'lib, o'rtasidagi «jannat bulog'i» va arig'ida dunyoning to'rt tarafiga hayotbaxsh suv taralmoqda. Chorbog'dagi to'rtta bog'da saylgohlar, mevali daraxtlar, chamanzorlar, chamanzorlarda esa mo'jaz gulzorlar ko'rsatilgan (24-rasm).

24-rasm. Sharqona milliy gilam. Eron, XVII asr.

Shunday qilib, bog' to'rt qismga bo'linganday bo'ladi. Ehtimol, musulmonlar bog'larining bunday rejalashning namunasi Makkaning rejasi bo'lgandir, u yerda Ka'ba toshi o'rnatilgan inshoot kompozitsiyasining markazidan to'rtta perpendikular yo'l chiqqan. Bu inshoot «ollohning uyi» deb hisoblangan va unda islom dini paydo bo'lgunga qadar Ollohga sig'inishgan. Shunday qilib, musulmon bog'idagi kvadratlar Ollohning ishtirokini va uning rahmdilligini anglatishi kerak edi.

Islom davlatlarining ko'pchiligi quruq ob-havo sharoitida ishlayotgani uchun bu yerda suvga alohida tejamkorlik bilan munosabatda bo'lishadi. Suv — muqaddas, chunki u hayot manbayi, u faqat hayotni oziqlantiribgina qolmay, balki uni tozalaydi ham. Suvsiz birorta ham bog' ma'nosizdir va islom bog'larida suv doim bosh kompozitsion va rejalashtiruvchi ahamiyatga ega bo'ladi.

1.4.2. Eron bog'lari

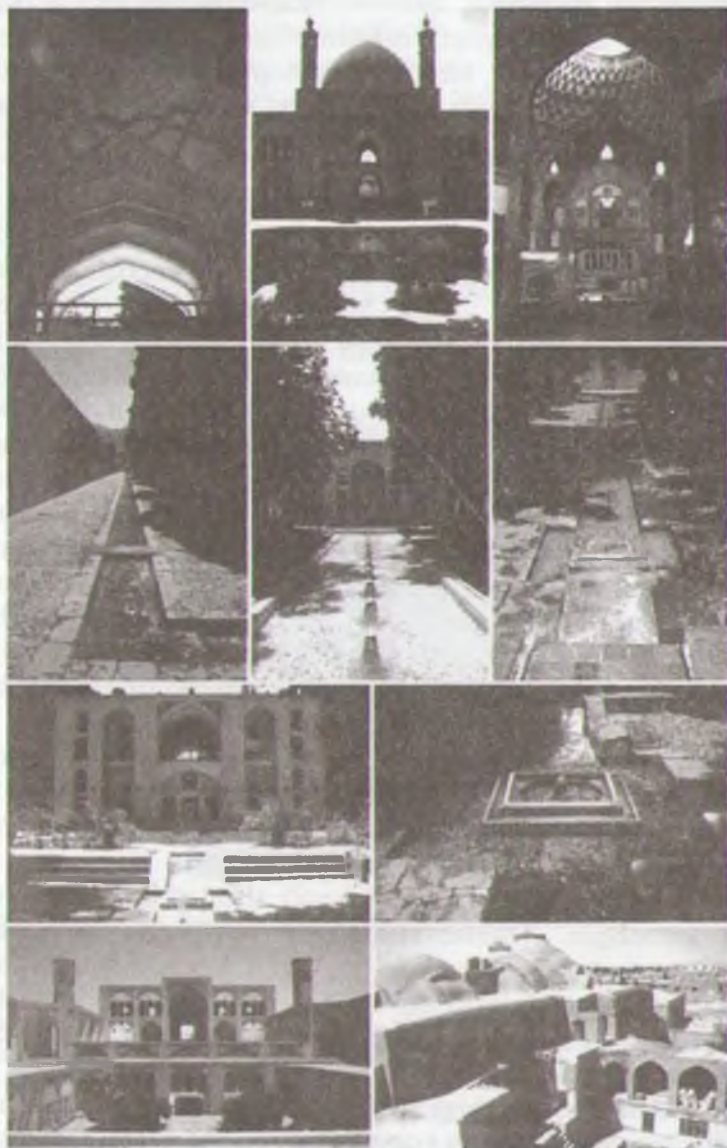
O'rta asrlarda Eronning bog'dorchiligi muqaddas san'at darajasiga ko'tarilgan. Eron bog'larining sayopar daraxtlari, gulzorlari, hovuzlari va zilol oqar suvlari go'yo jannat ramzini ifodalaydi. Bog'larda qat'iy muntazam tartibot, simmetriya va uyg'unlik mavjud. To'g'ri to'rtburchaklar asosida qurilgan bog'larning markaziy o'qida bosh va yonbosh xiyobonlar kesishgan, markazda bog' saroyi va hovuz joylashgan, aksariyat bog'larda saroy sun'iy tepalik ustida qurilgan, to'rt tomoni esa zilol suvga to'la keng kanallar bilan chegaralangan. Kanallarga bosh xiyobon bo'ylab o'tqazilgan o'qariq kelib qo'shilgan: undagi favvoralar va hovuzlardan suv tizgini otilib turgan. Hovuzlar shakli turlicha kvadrat va to'rtburchakdan xoch shakligacha, olti va sakkiz qirradan murakkab gulchanoqqacha ko'rinishlarda bo'lgan.

Bunday munosabatda ajoyib misol tariqasida XII asrdagi «Bog'i Fin»ni keltirish mumkin (14-rasmlar jadvali). Bu bog' hozirgi kungacha saqlanib qolgan Sharq mamlakatlarining bog'park san'atining noyob namunalaridan biridir.

Bog'i Fin Eronda Isfaxon viloyati atroflarida Kashan vohasida joylashgan. Tashkil etilishining nozikligiga ko'ra Bog'i Fin dunyoda teng keladigan bog' yo'q. Saroy hovlisida to'rtta daraxt va suv to'ldirilgan hovuzi bo'lgan kichkina bog' joylashgan. Saroy atrofidagi uncha chuqur bo'lmagan (20–30-rasm), to'rt triqlar tarqalgan bo'lib, ularda doim suv sharillab oqib turgan. Ariqlarning tubiga glazur bilan ishlov berilgan keramik plitla yotqizilgan bo'lib, u kompozitsion urg'u beradi (14-rasmlar jadvali).

ISFAXONDAGI «BOG'I FIN» SAROYI

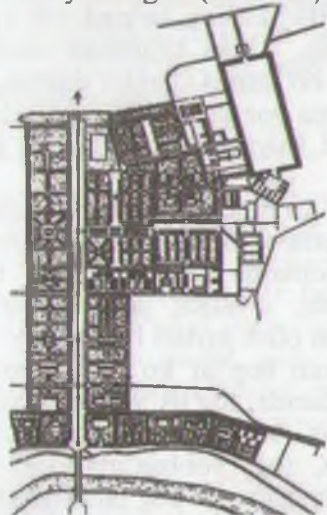
14-rasmlar jadvali

1-3 — Bog'i Fin saroyi; 4-8 — saroyning hovlilari va bog'ariqlari; 9 — saroy atrofidagi ibodatxona.

Keyinroq, XVI–XVII asrlarda Eron shohi Shoh Abbos Isfahonni ko'kalamzorlashtirish va obodonlashtirish maqsadida yangi jamoa markazida Maydon-shoh xiyobonini tashkil etadi. Bu xiyobon park tarzida qurilib shimoldan janubga qarab 510 m, eni 165 m ulkan ochiq qo'kalamzor maydonni tashkil qiladi. Maydon-shohdan yarim kilometrlar g'arb tomonda shaharning yangi bosh xiyoboni va Shahar-bog' istirohat bog'i bunyod etilib, u o'zining g'aroyib bog' saroylari va muntazam sayilgohlari bilan Maydon-shohga Ali-Kapu baland darvozalar orqali tutashtiriladi.

Shahar-bog' Chexel-Sutun, Xasht-Bexisht va Talar Ashraf go'zal saroylar o'rtasida yaratilgan (25-rasm).

25-rasm. Isfahondagi «Shahar-bog'» bog'-park kompleksi. XII asr.

Bog' yonlarida sakkiz qator chinor va tol ekilgan, uchta keng saroygohlar, favvoralar va hovuzlar tashkil etilgan. Bosh xiyobon janub tomonga 1650 metrga cho'zilib, keyin shaharni yana uch kilometr tashqaridan Xazori Jerib bog'lariga qo'shilgan. Isfahon bog', maydon va xiyobonlari bunyod etish tajribasi o'rta asr Sharq me'morlari va shaharsozlariga quruq va issiq sharoitda an'anaviy Chorbog' uslubidan foydalanish zarurligini va shaharlarning landshaft rivojlanishiga ta'sirini ko'rsatadi.

Keyinchalik, Gretsiya va Rimning ko'pincha antik bog'lari, o'rta asrlarda esa Turkiyadagi, Ispaniya Mavritan bog'lari,

Qrimdagi tatar xonlarining bog'lari, Temur va temuriylarning bog'lari, shuningdek, Boburiylarning Hindistondagi fors bog'-park san'ati ta'sirida yuzaga keldi.

1.4.3. O'rta Sharqning Temuriylar bog'lari

Ko'pchilik yevropalik olimlarning ilmiy ishlarida Qadimgi Sharq san'atining Italiya Uyg'onish davri landshaft san'atiga ta'sir etmaganligini ta'kidlab o'tishadi. Ammo bu ta'sirning mavjudligi juda aniq. Qadimdan, sharq mamlakatlari issiq iqlimi sharoitida bog'lar va parklarga katta ahamiyat berilgan.

Markaziy Osiyoda ham bog'lar uzoq davrlardan boshlab shakllanib kelgan. Bu yerning «o'ziga xos iqlimi, serquyoshligi, uzoq issiq yozning o'tkir ta'siridan saqlanishga qaratilgan harakat ham sabab bo'lgan. Odamlar dastlab mo'jaz oromgohlar bunyod etib, jazirama yoz kunlarida soya-salqin bog'lari, hovuzlar qoshidagi supali shiyponlarda, shabada joylarda dam olishgan»¹.

Kichik bog'lar ko'pincha shaharlar ichidagi uy hovlilarda yaratilgan bo'lsa, kattaroq bog'lar esa shaharning atrofida, ochiq dalalarda va qo'rg'onlarda tashkil etilgan. Lekin shaharlarning suvli ariqlar atrofida, ayniqsa, jarlik va soyali joylarda, issiq kunlarda chiqib dam olish joylari bezatilgan.

Dam olish uchun bog'lar ko'pincha yoz havosinig issiqligi sababli shahar atroflarida, tog'lik yerlarda tashkil qilingan. Tog'li yerlarda bog'larning bezatilishi shahar bog'laridan farqlanib turar edi. Masalan, tog' yonbag'irlaridagi qiyaliklarda, buloq bo'ylarida bunyod etilgan yoz bog'larining ko'rinishi 26-rasm-da ko'rsatilgan.

Hamma issiq mamlakatlardagi bog'larning yaratilishi suv kamligi bilan bog'liq edi. Shuning uchun ko'pincha bog'lar rejasi suvni oddiy tashkillangan ariqlar yo'li bilan bog'langan. O'simliklar suv o'tkazilgan yerlarda joylashgan edi.

Amir Temur bunyod etgan bog'-saroylar o'zlarining keng ko'lami, xush havosi, go'zal manzaralari, saroy va kushklar, g'a-royib hovuz va favvoralari, beozor jonzotlari bilan mo'jaz qo'rg'oncha chorbog'laridan ajralib turgan. Ammo istirohat bog'lari ham qurg'oncha-chorbog'lar kabi atroflari baland devorlar bilan

¹ Ojegov S.S., O'rolov A.S., Rahimov K.J. Landshaft arxitekturalari va dizayni. Samarqand, «Selbis», 2003, 27-b.

aylantirilib, darvozalar orqali kirib chiqilgan. Temur bunyod etgan ayrim istirohat bog'larining maydoni juda katta bo'lib, ular ichida sersoya daraxtzorlar, turli mevali bog'lar, hovuzlar, gulzorlardan tashqari maysazorlar, hatto o't-yanalar bo'lgan.

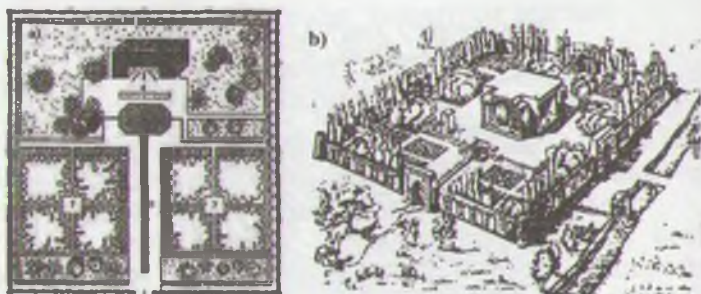

26-rasm. Qiyalikda joylashgan yozgi bog',
arx. Nazilov D.A. rekonstruksiyasi.

Temurning shahar Arki ichida Bo'stonsaroy qoshida mu'jaz «chorbog'» ham tashkil etilganligi haqida ma'lumotlar bor. Shuningdek, manbalarda shaxzoda Muhammad Sulton qurdirgan madrasa (hozirgi Go'ri Amir) atrofida «Bir nechta uyni tuzib jannat misol bir bog'cha» yaratilganligi ham eslatib o'tiladi. Ammo, bog'larning asosiy qismi shahar atroflarida sobbordani tashqarida mahobatli istirohat bog-saroylari tarzida bunyod etilgan. Temurning o'zi o'ndan ziyod shunday bog'larga ega bo'lgan edi.

Buni ta'kidlash kerakki, bu go'shalarning eshiklari sohibqironning o'zidan tortib oddiy shaharlikkacha — barcha uchun ochiq bo'lgan. «Agar Temur biror tomonga o'tlanib Samarqand (uning) qo'shinlari-yu, yordamchilaridan xoli bo'lib, usha bo'stonlar bo'sh qolsa, shahar ahlidan badavlati-u, miskinlar u bo'stonlarga qarab yo'l oladilar. Chunki bu bog'lardan ko'ra yashil va ajoyib dam oladigan, bulardan ko'ra rohatlanishga muvofiqroq va osoyishtaroq joy yo'q edi. Bog'lardagi shirin, mazali mevalar esa barchaga bab-baravar (tekin) edi». Bog'lardan chiqqan tarovat va xushhavo jazirama kunlarda Samarqand iqlimini mo'tadil saqlab turardi. Amir Temur va temuriylar boshqaruvi davrida (XIV–XV aa.) tashqi dunyo bilan aloqalar kuchaydi.

Bosib olingan davlatlardan nafaqat boylik va madaniyat elementlari, balki bog'dorchilik san'ati ustalarini ham olib kelishgan. Bu davrda bog' va parklar tugallangan rejaviy yechimga ega bo'lgan (27-rasm).

27-rasm. Chorbog' variantlari rekonstruksiya-si:
a) — arx. Pugachenkova G.A. rekonstruksiya-si: 1 — darvoza; 2 — bosh xiyobon;
3 — hovuz; 4 — gulzor; 5 — ko'shk-saroy; 6 — shiypon; 7 — sayrgoh yo'li;
b) — arx. D.A. Nazilov rekonstruksiya-si.

XIV asrdayoq Temuriylar davlati poytaxt Samarqandda o'n to'rtta bog' yaratgan edi. Ulardan ikkitasi shahar ichida qurilgan bo'lib, o'n ikkitasi shaharni har tomondan o'rab olgan edi. (28-rasm va 15-rasmlar jadvalidagi 1 a-d-rasmlar). Bog'lar to'g'risida «Zafarnoma»da, «Boburnoma»da va Alisher Navoiy asarlarida ma'lumotnomalar bor. Temurning o'zi o'ndan ziyod shunday bog'larga asos solgan edi:¹

Bog'i Naqshi Jahon — bu bog' XIV asrning 70-yillarida bunyod etilgan deb taxmin qilinadi. U Cho'pon Ota qirligining janubiy etagidagi Obirahmat arig'ining atroflaridagi yerlarda joylashgan. Bog'da zeb-u ziynatga boy hashamatli saroy ham qurilgan.

Bog'i Behisht. Temurning yosh xotinlaridan biri Tuman oqo uchun 1378-yili shaharning janubiy-g'arbiy tarafida bunyod etildi. Bog'da zeb-u ziynatga boy hashamatli saroy ham qurilgan.

Bog'i Baland — ushbu bog' Cho'pon Ota tepaligining g'arbida joylashgan edi. Bog'da alohida anjirzor, uzumzor, olma-zorlar bo'lib, ular bog' manzarasiga o'ziga xos husn qo'shgan. Bog'ning o'rtasida yuksak mahorat bilan barpo qilingan ko'shk qad rostlab turgan, bog'ning atrofi devor bilan o'rab olingan, faqat shimoliy tomoni Zarafshon daryosining qirg'oqlari bilan chegaralanib turgan.

¹ Ojegov S.S., O'rolov A.S., Rahimov K.J. Landshaft arxitektura-si va dizayni. Samarqand, «Selbis», 2003, 29–31-b.

TEMURIYLAR VA BOBURIYLAR BOG'LARI

15-rasmlar jadvali

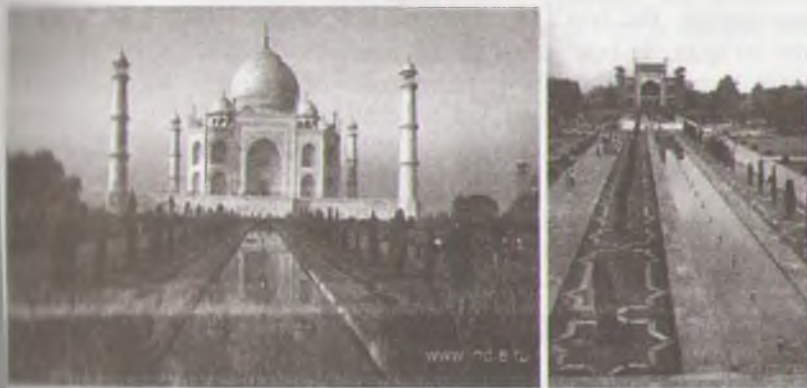

1-rasm. Amir Temur bog'lari:

a – Amurqand shahri atrofidagi bog'lar; *b* – chet el mehmonlari Amir Temur huzurida Bog'i Navdan kiryaptilar; *d* – Amir Temur ovdan so'ng Bogi Shamolda.

2-rasm. Boburnoma miniaturalaridagi bog'larning ko'rinishiga qaraganda temuriylarning bog'larini tavsiya etish mumkin.

3-rasm. Hindistondagi Chorbog' stilida yaratilgan bog'lar:

a – Toj Mahal; *b* – Agra.

28-rasm. Samarqand shahri atrofida Amir Temur bunyod etgan bog'-saroylarning shakliyl joylashuvi (XIV—XV asrlar):

a — Bog'i-Baland; b — Bog'i Maydon; d — Bog'i Naxshi Jahon; e — Bog'i Amirzoda Shoxruh; f — Bog'i Bo'ldi; g — Bog'i Zagon; h — Bog'i Dilkusho; i — Bog'i Jahon Namo; j — Bog'i Davlatobod; k — Bog'i Chinor; k — Bog'i Nav; m — Bog'i Shamol; m — Bog'i Bixisht; o — Bog'cha (Ulug'bek bunyod etgan).

Bog'i Amirzoda Shohrux — bu bog'ni 1394-yili Temurning kenja o'g'li Shohrux Mirzoning Kavkazorti yurtlarida qilgan yurishidan qaytishi sharofatiga qurilgan deb taxmin qilinadi. Sharafiddin Ali Yazdiy ushbu bog'ni Samarqand g'arb tomonida — Chorraxa davrozasiga yaqin yerda joylashganligini yozadi.

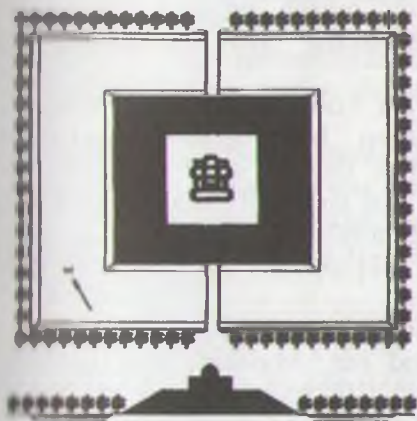
Bog'i Dilkusho — Ali Yazdiyning xabar berishicha, bog' qurilishi 1396-yilning kuzida boshlangan. Bog' Temurning kichik xotini To'kalxo nomiga atab bunyod etiladi va nihoyatda dilkusho va ko'rkli bo'lganligidan «Bog'i Dilkusho» deb nomlanadi. Bu bog' Movarounnahrning eng yaxshi bog'laridan biri bo'lgan. U bog'ga sadafdagi marvarid kabi ertaknamo chiroy berib turgan. Ushbu bog' Ishratxona obidasining atrofida qurilgan. Ko'shk devorlarida Amir Temurning Hindiston yurishidagi jang manzaralari tasvirlangan.

Bog'i Shamol — Temurning nabirasi, Mironshohning qizi Beka Sulton nomiga atab Samarqanddan g'arb tomonda barpo etiladi. Bog'da 1397-yili «dilni rom etuvchi go'zal va baland qasr» ham quriladi. Qasrning tarhi — lavhasini Temurning o'zi ko'rib ma'qullaydi.

Bog'i Bo'ldu — shahardan sharq tomonda Bog'i Dilkushoga yaqin joyda hozirgi Ulug'bek nomli jamoa xo'jaligi yerida bo'lgan. Bog' saroy xarobalaridan yaproqlariga oltin suvi yuritilgan guldasta naqshlar topilgan. Ushbu bog'da Amir Temur saroy

olimlari, ulamolar va she'riyat namoyandalari bilan yig'ilishib, turli xil ilmiy bahslar, she'riyat kechalari va suhbatlar o'tkazib turgan (15-rasmlar jadvali 1-b-rasm).

Bog'i Davlatobod — Samarqand Shahrisabz yo'li ustida Bog'i Dilkusho bilan Bog'i Jahonnamo oralig'ida joylashgan (29-rasm). Amir Temur o'z yurishlaridan kelib, shu bog'da hordiq chiqarar ekan. Bog'da oltita turli hovuz bo'lib, ular ariqlar bilan tutashtirilgan. Hovuzlarni turli parrandalar, bog'ni esa nafis hayvonlar, tovuqlar bezagan. Bog' saroyi sun'iy baland tepalik ustiga qurilgan bo'lib, undan atrofdagi go'zal xushmanzara joylar ko'rinib turgan.

29-rasm. Samarqand,
A.Temurning Davlatobod
bog'idagi saroy tepaligi:
*Saroy sun'iy tepalik ustiga
qurilgan bo'lib, to'rt atrofidagi
zovurlar suv bilan to'lib turgan.
Saroyga ko'prik orqali o'tilgan
(U.Alimov rekonstruksiyasi).*

Bog'i Chinor — bu bog'da dov-daraxt, chinorzorlar ko'p bo'lganligidan shunday deb nom olgan. Hozirgi Xo'ja qishlog'i yonida joylashgan. Ushbu bog'da saroy ham sun'iy tepalik ustiga qurilgan.

Bog'i Jahonnamo — bu bog'da dunyo iqlimiga xos mevalorlar bo'lib, uni Bog'i-oyna ham deyishgan. Bu bog' Samarqanddan ancha janubda, Urgut tog'lari etaklarida joylashgan.

Bog'i Zag'on — Samarqanddan sharqda qadimiy Panjikent karvon yo'lining ustida Ko'chai xiyobon mavzesidagi bog'. Hozir ushbu bog' o'rnida shu nom bilan ataluvchi qishloq mavjud.

Bog'i Maydon — Samarqanddan shimolda Afrosiyob tepaligi bilan Cho'pon Ota qirlarining o'rtasida, hozirgi Bog'i Maydon qishlog'i o'rniga barpo etilgan. Bog'ning asosiy rivojlanishi

Ulug'bek davriga to'g'ri keladi. Ulug'bek ushbu bog'da Chilsun nomli ikki qavatli hashamatli saroy ham barpo etadi.

Bog'i Nav — Amir Temurning Samarqandda qurgan bog'lari ichida eng so'nggisi bo'lib, 1404-yili bunyod etilgan. Samarqand shahar devoriga yaqin, undan janubiy g'arbda, taxminan hozirgi Dorilfunun xiyoboni va shahar markaziy madaniyat va istirohat bog'i hududlari o'rnida joylashgan.

Taxti Qoracha bog'i — bu bog' Shahrisabz yo'lidagi Zarafshon tog'i dovonini etagidagi anhor atrofida bunyod etilgan. «Imorat qurishga yaroqli har bir joyning zoye ketishini ravo ko'rmaydigan» Temur bu mavzeda ham bog' solmoqqa farmon beradi. Bog' o'rtasiga bir ko'shk qurilib, unga «Taxti Qoracha» deb nom beradi. Taxti Qorachaning suvi qahrabodek tiniq, billur kabi toza bo'lgan.

Temur va temuriylar davrida Xuroson poytaxti Hirotida ham Samarqand bog'lariga o'xshagan bog'-rog'lar bunyod etiladi. Hirot shahri atroflarida Temur davriga qadar ham mahalliy zodagonlar qurgan bir necha bog'lar bo'lib, ular Bog'i Baland, Bog'i Zag'on, Bog'i Safed deb nomlangan. Shohrux davrida saltanatning yozgi qarorgohi va xalq sayillari o'tkazib turish uchun yaratilgan edi.

Sulton H. Bayqaro davrida Hirot atrofida bir necha bog'-saroylar va xiyobonlar mavjud edi. Masalan, Bog'i Jahonaro Fors paradiz bog'lariga o'xshab 100 ming gektar joyga ega bo'lib, bog'ning o'rtasida mahobatli baland saroy qurilgan. Uning oldida gulzor, mevali va manzarali daraxtlar bilan bezatilgan chorbog' va chorchaman hamda xiyobon uslublarida tashkil etilgan to'rtta bog' bo'lgan. Bog'ning shimoliy tarafida keng hovuzning to'rt tomonida to'rtta ziynatli shiypn va kamondan nishonga yoy otib, mashq va musoboqalar o'tqazishga mo'jalangan maxsus bino — sadafxona ham bo'lgan.¹

Ispaniyalik elchi Klavixo «Temurning Shahrisabzdagi Oqsaroyi qoshida bunyod etgan bog'ida tillodan ishlangan daraxtni ko'rib, uning mevalari billur toshlar bilan bezatilgan edi», deb yozadi. Bunday g'aroyib mo'jizani yaratgan o'rta asr ustalari mahalliy xalq vakillaridan yoki o'zga yurtlardan edimi, bundan qat'i nazar, bu hol sun'iy bog'lar yaratish va uslubiy Sharq xalqlariga azaldan xos ekanligini ko'rsatadi.

¹ Ojegov S.S., O'rolov A.S., Rahimov K.J. 32-b.

U bog'larni yaratgan me'mor va bog'bonlar ularda o'sha davr bog'-istirohatchilik san'atining eng yaxshi namunalarini aks ettirishga intilganlar. Temuriylarning bog'lari uchun ko'proq ilgari mavjud manzilgohlar, suvi yetarli kichik bog'lar, toshmanzara daraxtzorlar, o't-o'lanlar qo'shib olinib, qaytadan rejalangan, maxsus loyihalangan. Faqat ayrim bog'lar yangidan ishlangan, har ikki holda ham ular uchun mavjud manzaraga boy joylar tanlangan. Ayni paytda, Movarounnahrda tabiiy noqulay, masalan, botqoqlik joylarda sun'iy ishlangan bog'lar ham uchraydi.

A. Navoiy ham Hirot shahri atrofida bir necha bog' va manzilgohlar bunyod etgan: Bog'i Murgoniy, Bog'i Saripuli-Sangkashon (tosh tashuvchilar ko'prigi yonidagi bog'), Bog'i Shavqiya (Dilkusho bog'i), Bog'chai Guzargoh va taxti Bobo Suxta.

Temuriylar bog'lari, hamma sharq bog'lariga o'xshagan, ikki turda bo'lgan, «chor-bog'lar va katta «paradiz» bog'lar. Bu bog'lar «maydonining kattaligi, go'zal mahobati-yu, munaqqash zeb-u ziynatlari, ertaknamo ko'shk-saroylari, mevali manzaralari bilan ajralib turgan».

Bog'larning kattaligini Sharafiddin Ali Yazdiyning Temurni «Bog'i Jahonnamo»si to'g'risida: «unda to'satdan me'morning oti yo'qolib qolgandi va uni qidirishga bir oy sarf bo'lgan» ligi latifasidan bilish mumkin.

Bog'i Dilkusho va bog'i Nav tashqi o'lchamlari 1500x1500 gaz (1000x1000 m chamasi) atrofida bo'lgan. Davlatobod bog'i tarxi esa to'g'ri ko'rinishida (900x1350 m) bo'lib, bog'ning o'zi ikki qismdan: bog'-saroy joylashgan istirohat bog'i (900x900 m) va uzumzoridan (900x450 m) iborat bo'lgan.¹

Temuriylar o'zlarining bog'larini dil ochuvchan va ertaknamo bo'lishligi uchun ularni chiroyli hayvonlar bilan bezaganlar. Bog'da sayr qilib yurgan ohu va tovuslar, hovuzlarda suzib yurgan o'rdak va g'ozlar shular jumlasidandir.²

Hirotli Niyoziyning «Ironshodush ziyorat fi ilmil-xirosat» da (Ekin ekish yo'rqligi va dehqonchilik ilmi) asarida chorbog'ning tarxi, o'simliklar ekilishi va bog' qurilishi tartibi haqida ma'lumotlar keltirilgan.³

¹ II – II...35-b.

² Ojegov S.S., O'rolov A.S., Rahimov K.J. 32-b.

³ II – II...33–34-b.

1.4.4. Chorbog'ni rejalashtirish prinsiplari ¹

Chorbog'lar sharq mamlakatlari uchun xos bo'lgan bog'-park san'ati qonunlariga ko'ra yaratilgan, unda bog'ni rejalashtirish, yuqorida aytib o'tilgandek, qat'iy ortogonal qurilishga ega edi.

Bog'lar tarxida kompozitsiyaning asosiy o'qini regular tashkil etish uslublari qo'llanilgan. Bog'lar qurilishi ma'lum bir uyg'unlik va geometrik tartib tamoyillariga bo'ysungan.

Fors tilida «chor» so'zi to'rtni, «bog'-bog'ni» anglatadi, shuning uchun «chorbog'» nomiga mos ravishda bog' asosida reja tuzilmasining to'rt qismli bo'lishi yotadi. Bog' to'rtta kesishuvchi o'tish yo'llari bilan teng to'rt qismga bo'linadi. Ko'pincha, har bir yo'lakning markazi bo'ylab, suv to'ldirilgan tor, uncha chuqur bo'lmagan ariq o'tadi. Ariqlar kesishgan joyda uncha katta bo'lmagan favvorasiz kichik hovuzcha quriladi. Sharq an'alariga ko'ra, to'rtta yo'l dunyoning to'rt tomoniga mos keladi, induslarning an'alariga ko'ra, ariqlar insoniyat hayotining to'rt bosqichini ifodalaydi: bolalik, o'smirlilik, yoshlik va qarilik. Suvlar kesishganda, ya'ni inson o'tgan umrini anglaganda, u xudo bilan uchrashadi.

Fors bog'laridan farqli o'laroq, O'rta Osiyoda (ayniqsa, O'zbekistonda) Chorbog' issiq-quruq, keskin kontinental iqlim munosabati bilan o'ziga xos rivojiga ega.

Odatda, Chorbog' paxsa devor bilan o'ralar edi, u uylarni va bog'ni faqat begona ko'zlardan emas, balki chang-to'zonlardan ham himoya qilar edi. Devor qatorida, perimetr bo'yicha bog' tomondan, daraxtlarning zich qatori, asosan, terak o'tqazilar edi. Teraklarning poyasi, odatda, devor sathida yoki undan pastroq bo'lar edi, piramidasimon shoxlari esa yuqoriga qarab 20–30 metrga ko'tarilar edi.

Bunday ikki qavatli to'siq ham issiq changli shamollardan ishonchli himoya sifatida xizmat qiladi, ham hududning mikro-iqlimining shakllanishga imkon beradi. Bu yerda bog'ni to'rt qismli rejalash faqat teosofik xarakterga ega bo'lmay, suv resurslarining yetishmasligi bilan bog'liq bo'lgan ko'proq amaliy, utilitar ma'noga ega bo'ladi. Suv hudud bo'ylab eng qisqa

¹ Адилова (Камилова) Л.А. Принципы функционально-планировочной организации ландшафта городов расположенных в условиях сухого жаркого климата. Дисс. на соис.уч. степ. канд. арх. Л., 1984.

masofa bo'yicha, ya'ni to'g'ri chiziq bo'yicha zovur- ariqlardan taqsimlanadi. Keyin, suv chorchamanga qarab ketadi. Chaman deb bog'ning markaziy o'qlari bo'yicha to'rt tomonga joylashgan gulzor tushuniladi.

Bog'ning to'rtta o'qlariga parallel ravishda o'tuvchi ariqlardan yoki piyodalar o'qlari va chorchamanlar bo'ylab suv bog'ning ancha uzoqdagi joylariga taqsimlanar edi. Shunday qilib, bog'ni ratsional sug'orish amalga oshirilar edi. O'simliklarni fazoviy joylashtirish o'z navbatida hududda suvni taqsimlash usullariga bog'liq edi. Yuqorida aytib o'tilganidek, eng baland o'simliklar bog' perimetri bo'yicha joylashtiriladi, chamanlarning o'rta qismida ochiq gulzorlar, dekorativ va mevali daraxtlar esa chamanlarning perimetri bo'yicha joylashtiriladi. Yirik daraxtlar namlikni akkumlatsiyalash va dam olish joylari sifatida soya hosil qilish uchun suvli basseynlar ustida ham joylashtirilishi mumkin. 30-rasmda Chorbog'ning prinsipial modeli berilgan.

30-rasm. Chorbog'ning prinsipial rivojlanishi modeli,
arx. L.A. Adilova.

Bog'larning suv va o'simliklari o'zaro yaqin bog'langan markaziy rejali va fazoviy tuzilishi hududda mikromuhitning

kuchayishiga va barqaror bo'lishiga imkon beradi. Ba'zan bas-seyn ustida daraxtlar o'rniga dam olish uchun chiroyli ayvoncha joylashtirilgan, bu esa dam oladigan joyga xayolparastlik, mahobatlik yoki tantanavorlik ruhini beradi.

O'rta Osiyoning «paradiz» bog'lari, odatda, ov uchun mo'ljallangan edi. Park hududi - paradiz, yovvoyi hayvonlar ov qilinadigan ko'k yoki to'qayzor massivlari bo'lgan tabiiy landshaft hududidan iborat bo'lar edi.

Paradizlar perimetri bo'ylab devor bilan o'ralgan edi. Ularning o'lchamlari juda katta va erkin rejalashtirilar edi. Paradiz devorlarining burchaklariga minoralar qurilib, u yerda qo'riqchi-kuzatuvchilar joylashib, hayvonlarning harakat yo'nalishini kuzatishar va ularning qayerdaligi haqida xabar berishardi va yovvoyi hayvonlarga ov boshlaganda ularning Saroy bog'iga kirib qolmasliklarini kuzatishar edi.

1.4.5 Hindiston bog' va parklari

Sharq xalqlarining o'rta asrlardagi landshaft arxitekturasini asosan bu davrda yaratilgan bog'lar orqali ifodalangan. Sharq mamlakatlari bog'larini shartli tarzda ikki katta guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruh bog'lari musulmon sharqi mamlakatlariga xos bo'lib, ikkinchi guruhdagi bog'lar esa Buddizm tarqalgan Uzoq Sharq mamlakatlariga mansunbir. Bog'lar san'atning boshqa turlariga nisbatan insonning ichki dunyoqarashini, uning tafakkur doirasini, birinchi navbatga, tabiatga, atrof-muhitga bo'lgan munosabat falsafasini ravshanroq ifodalaydi, desak xato qilmaymiz.

Ma'lumki, Sharq xalqlarining eng qadimgi dunyoqarashlaridan biri «Chor usuli» falsafasidir. Bu falsafa olamning va undagi barcha mavjudotlarning to'rt unsur: tuproq, suv, nur va havodan tashkil topganligini e'tirof etadi. Ayni paytda olamni to'rt tomondan hamda zamin (yer) va osmondan tuzilgan deb biladi. Islom ma'naviyati ham Ushbu falsafadan xoli emas. Ya'ni Islomdagi «jannat» bu bog'lar ramzi hisoblanib, u falakning to'rt tarafidan devor bilan ajratilgan xolisona bog'dir.

Islomdagi ideal bog' to'rt tarafdin devor bilan chegaralangan, markazida ko'shk va «jannat bulog'i» joylashgan, mevali-manzarali daraxtlarga, gul-maysalarga g'arq sayrgoh bog'dir. «Chorbog'» uslubidagi bog' rejasi bir yoki bir necha kvadrat-

lardan tuzilgan. Katta to'rtburchak to'rtta kichik to'rtburchaklarga «chorchamanlarga» bo'linib, ular ham o'z navbatida yana mayda «chamanlarga» bo'lingan. Bu bo'linmalar nafaqat yo'laklar va o'simliklar orqali, balki kichiqroq va torroq ariqlar yordamida ham hosil qilingan. Chorbog' yoki chorchamanlarning markazida favvoralar yoki mo'jazgina favvorachalar bo'lgan. Bog' muhitini namlik bilan ta'minlovchi hovuzlar joylashgan. Nozik tizillab otilgan favvoralar, yarqiroq marmar ariqlardan sekin shildirab oqqan suvlar, o'ziga xos xolis bog' muhitini yaratgan. Manzarali va mevali daraxtlar, xushbo'y hidli chaman gullar, hovuzlardagi o'rdak-g'ozlar, bog'dagi tovuqlar, go'zal ohular bog'ni yanada maftunkor etgan.

O'rta asr mamlakatlari bog'lariga xos an'analar Shimoliy Hindistonda Bobur va boburiylar hukmronligi davrida (XVI–XVII asrlarda) taraqqiy topdi. Boburiylar yaratgan bog'lar nafaqat hozirgi Hindistonda, balki Pokistonda ham sakllanib qolgan. Dehli, Agra, Fatexpur-Sekri, Shoxjahonobod (eski Dehli) shaharlaridagi boburiylar qurgan bog'lar nafaqat Hindistonning, balki butun Islom dunyosi o'rta asr bog'-parkchilik san'atining ham javohirlari qatoriga kiritilgan.

Boburiylarning bobolari Amir Temur va Temuriylar chorbog'larni shahar atrofidagi tasbiatan nafis joylarda bunyod etgan bo'lsalar, Boburiylar chorbog' uslubini nafaqat nafis tabiat quchog'iga, balki me'moriy obidalar ichiga: saroylar, qasrlar, ko'shklar, maqbaralar muhitiga olib kirib, bu san'atning yangi yo'nalishini yaratdi.

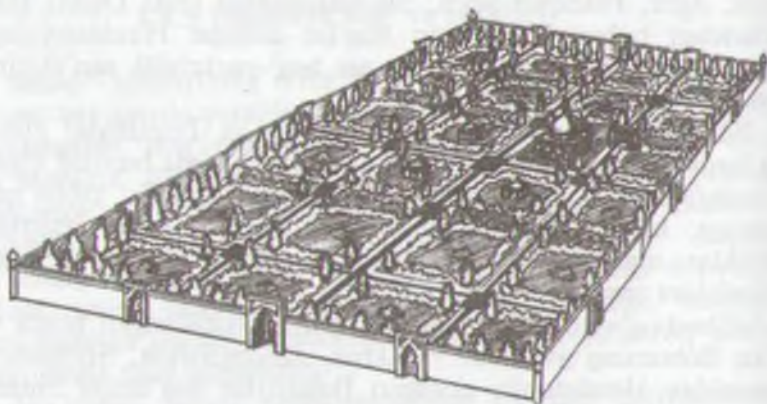
«Chorbog'» ko'rinishidagi bog' g'oyasi tugallangan holda va to'liq Boburning avlodlari — Akbar, Jahongirshoh, Shohjahon tomonidan Hindistonda qurilgan Boburiylar bog'larida mujassamlanadi. Masalan, butun jahonga mashhur bo'lgan Toj-Mahal (XVII asr) maqbarasining bosh kirishi oldida maqbara bog'i harpo etilgan (15-rasmlar jadvalining 3-a-rasmi). Bu davrning eng buyuk tarixiy obidalar Toj-Mahal maqbarasi Shohjahonning sevimli rafiqasi Orzumandbonu (Mumtoz Mahalning) so'nmas xotirasi uchun quriladi. Toj-Mahal ham va boshqa maqbara bog'lar Chorbog' uslubida rivojlangan.

Toj-Mahal inshooti 2 km uzoqlikda Jamna daryosining qirg'og'ida Agra saroyi joylashgan (15-rasmlar jadvalining 3-b rasmi). Uni 20000 ishchi 1632-yildan 1650-yilgacha qurishgan. U 5617 m² maydonni egallaydi. U ko'rinishidan burchaklari

kesilgan kvadratga o'xshaydi. Balandligi 75 m, eni ham shuncha. Supaning ustida joylashgan uning tomonlariga machit va ibodatxonalar qurilgan usti berk ayvon joylashgan. Uning ikkisi ham qizil peschanik, oq marmar va mozaikalardan foydalanib qurilgan.

Bosh xiyobon bo'ylab o'tqazilgan keng ariqlar va hovuzlarga tushgan maqbara-saroy aksi bog' muhitiga yanada maftunkor fayz baxshida etgan. Tarixiy obidaga kiparis daraxtli xiyobonlar, bog' favvoralar va nozik to'g'ri to'rtburchak marmar ariqlar o'tgan. Bog' to'rtburchak shaklda bo'lib 16 ta qismlarga bo'lingan va to'rt tomonga o'qariqlar o'tkazilgan. Kompleksning umumiy maydoni 567—305 m ni tashkil qiladi. Inshootning materiali sifatiga Rajputandan keltirilgan oq marmar ishlatilgan.

Toj-Mahalga o'xshagan Bibi-Kamakbar maqbara saroyi bilan bog' Hindistonning Auranobod shahrida joylashgan. Shohjahonning Loxurdagi Shalimar bog'i 1637-yilda yaratilgan (31-rasm).

31-rasm. Shohjahonning Loxurdagi Shalimar bogi, N. Sagatov va Sh. Bobojonov rekonstruksiyasi.

Bog' maydoni 16 gektarga yaqin. Xiyobonlar va yo'laklar kesishgan joylarda turli shaklli favvoralar va shalolalar bunyod etilgan. Quyi va yuqori pog'onalarining tarxi bir-biriga o'xshash chorbog' ko'rinishida.

U qiyalikda joylashgan bo'lib, maydoni pog'onali uch tekis sahnga bo'lingan. Cho'zinchoq to'g'ri to'rtburchak muntazam rejadaga bog' atrofi baland devor va darvozalar bilan o'ralgan. Meridional yo'nalishdagi bog' o'qi bo'ylab markaziy xiyobon va

ortada o'qariq, ikki yondan esa unga parallel yonbosh xiyobonlar o'tkazilgan. Xiyobonlarni ko'ndalang kesgan parallel yo'llar va ariqlar bog'da kvadrat shaklidagi «chorchaman»larni hosil qilgan. Bog' maydoni 16 gektarga yaqin. Xiyobonlar va yo'llar kesishgan joylarga turli shakldagi favvoralar va shalotalar bunyod etilgan. Quyi va yuqori pog'onalarning tarxi bir-biriga o'xshash chorbog' ko'rinishida.

Chorbog'larda mevali daraxtlar, gulli bo'talar va gulzorlar mavjud. O'rtadagi sahnning maydoni nisbatan kichik, unda oltin kvadrat hovuz, hovuz markazida esa marmar supa joylashgan. Bog'ning sharqiy va g'arbiy devorlar bo'ylab bir-biriga o'xshash bir oshyonli saroylar qurilgan.

Hovuzning qolgan uch tomonida marmar shiypolar qad ko'tarib turibdi, hovuzdagi marmar supa esa sahn bilan tosh bo'rtiklar orqali bog'langan. Hovuzdagi qator favvoralar atrofga rahatbaxsh suv purkaydi. Bog'ning sharqiy qismidagi ravoqlar bilan bezalgan xonalarda dastlab shohning harami joylashgan bo'lib, unda xonalardan tashqari hammom va fusunkor hovuzlar bo'lgan. Tevarak-atrofni to'ldirib turgan atirgullarning muattar hidi qafasdagi rango-rang to'ti qushlar dilga surur bag'ishlagan. Shalmar bog'i endilikda Loxur shahri bilan qo'shilib ketib, o'zbekiy salq va sayyohlar dam oladigan go'zal go'shaga aylangan.

Bobur va uning avlodlari yaratgan bog'larning ayrimlari, Oltindagi Bog'i Bobur, Itolifdagi Bog'i Istolif, Agradagi Bog'i Murodshon (Rombog') va bog' saroylari bizning davrimizgacha saqlanib kelmoqda. Dehlidagi Xumoyun va Sekridagi Bog'i Adhar, Srinadagi Shalmar bog'lari shular jumlasidandir. Bobur davri ta'riflagan «Bog'i Istolif» hali ham bor.

Bog' balantlikda keng supada joylashgan, bir tarafi chuqur bo'lib, Bobur aytgan Rud saroyining suvi muzdek sovuq, billurdek tiniq. Bog'ning bir tarafida Bobur qazdirgan ariqlar hali ham shovullab zilol suv oqib turibdi. Bu bog'dan Istilof shahri-ning go'zal manzarasi ko'rinib turadi.

Hindikush tog'larining janubidagi keng, yam-yashil, mevali vodi-y — Kuidoman vodiysi ham uzoq-uzoqlardan ko'rinadi. Bog' hozir ham eng sevimli istirohat joylaridan biri hisoblanadi...» — deb yozadi o'zbek olimi Hamidulla Hasanov.¹

¹ Hingir S.B., O'rolov A.S., Rahimov K.J. 24-b.

lashtirish hududda suvning taqsimlanishi bilan qat'iy bog'langan edi. Bog'larning «Chorbog'» tarzidagi tamoyili foydalanilgan mamlakatning ob-havo sharoitlariga bog'liq holda baland o'simliklarning fazoviy joylashtirilishi kunduzi bo'ladigan joylarini quruq iqlimga ega bo'lgan mamlakatlarda keng shakllangan daraxtlar soyasida himoya qilar yoki issiq nam iqlimda ochiq holda qolar edi.

1.5. Uzoq Sharq mamlakatlarining bog'-park san'ati

Uzoq Sharq mamlakatlari bog'-park san'ati buddizm falsafasining tabiat chiroyiga bo'ysunishidan kelib chiqqan.

Fasllarning o'zgarishi, o'simliklar dunyosining ranglari almashinishiga, tog'larning ulug'vorligiga, suvning shovqin va tinchligiga qarab sharq xalqlari o'z bog' va parklarida tabiat go'zalligini yaratishga harakat qilganlar. Shuning uchun Xitoy bog'-parklari boshqa davlatlardan farqli ravishda peyzaj stilida yaratilgan.

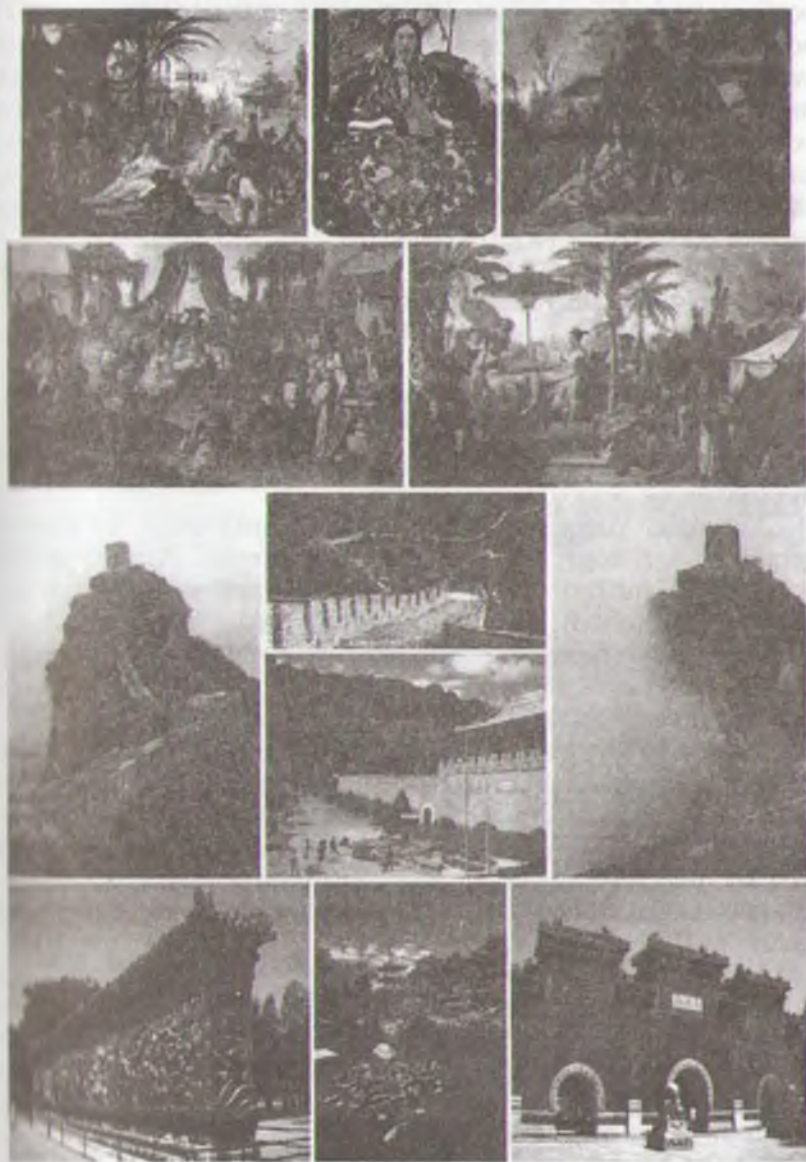
1.5.1. Xitoy bog'-parklari

Uzoq Sharqda «Buyuk devor» ortida ovropaliklar uchun sirli bo'lgan mamlakat — Xitoy joylashgan edi (16-rasmlar jadvalining 6-9-rasmlari). Uzoq vaqt bu mamlakat haqida hech kim hech nima bilmagan. Birinchi marta XIII asrda Xitoyga venetsiyalik Marko Polo borib keldi va u haqida shunday narsalar aytib berdiki, unga kamdan-kam odam ishonardi. Xitoy xalqi ilgaridan tabiatni sevgan, uning go'zalligini tushungan. Xitoy — bog'-park san'ati ildizlari eramizdan avvalgi XII asrga, ya'ni Ossuriya shaharlari gullab-yashnagan davrga borib taqaladi. Bu mamlakat bog'lari to'g'risida turli xil yozma manbalar, rasmlar va boshqa tasvirlarda bizgacha yetib kelgan birinchi ma'lumotlar er.avv. XII asrga taalluqlidir. Gap qadimgi Xitoyning birinchi bog'larini yaratgan xitoy xoqoni Cheu to'g'risida ketayapti (16-ras. jad. 1-5-rasmlari).

Cheudan keyin hokimiyat tepasiga kelgan Mu Uan turli xil inshootlari bilan hashamatli bog' yaratdi. Imperator Szin Xi Xoang o'zining 41 yillik hukmronligi davrida 1000 ga dan oshiq maydonli ulkan bog' yaratdi va unda o'zi bosib olgan saroylar sonicha saroy qurdirdi.

XITOIY BOG'LARI

16-rasmlar jadvali

1-5 - Xitoy imperatorlari bog'larida; 6-19 - Xitoy devori; 10-13 - Beyxay bog'ining devori, Pagoda ko'li va kirish darvozasi.

Xitoy eposi «Ashulalar kitobi»da imperator Ven Vang tomonidan er.avv. 1150-yilda 375 ga maydonda yaratilgan «Bilimlar bog'i» to'g'risida gapiriladi. O'sha yerda imperator Shi Xang Ti bog'i ham eslatiladi. Bog'ning chegaralari 120–130 km ni tashkil etgan. Er. av. 197-yilda boshqa hukmdor U Ti 3000 ga maydonda boshqa ulkan bog' yaratdi. Ammo qadimgi Xitoy bog'lari tarixi to'g'risida hech qanday haqqoniy ma'lumot bizgacha yetib kelmagan, shuning uchun Xitoy bog'dorchilik san'atining bu tomoni haqida tarixan ancha keyingi namunalarga asoslanib gapirishga to'g'ri keladi.

Xitoy bog'-park san'ati uchun diniy oqimlar in'ikosi bo'lgan chuqur simvolizm xarakterli bo'lgan. Bog'larga keluvchilarga turli kayfiyat berishga harakat qilganlar: xursandchilik, qo'rquv, xotirjamlik va boshqalar.

An'anaviy xitoy bog'ida, avvalambor rangli toshlardan terilgan rasmlı yo'laklar ko'zga tashlanadi. Mo'jizakor naqshlar, gullar, baliqlar, tovuşlar, mingoyoqlar, ajdarlar tasviri bilan almashinadi.

Yo'laklar yuqoriga ko'tariluvchi va asta-sekin ko'rinmay ketadigan egri-bugri xiyobonlarga ulanib ketadi. Atrofda g'alati shakllardagi turli xil rangdagi toshlar sochilib yotibdi. Qoyalar tepada osilib turibdi. Ular mox va lishayniklar bilan qoplangan. Yer osti daryosining shovqini eshitilib turibdi. Bir tomondan xunuk qarag'ay egilib turibdi, boshqa tomondan chaqmoq kuydirgan va bo'laklarga bo'lingan daraxt tanalari.

Tezkor va sharqiragan sharshara yo'lni to'sadi, hamda ildizi bilan sug'urib olingan daraxt jo'shqin oqimga ko'ndalang holda yotibdi. Qora archa va boshqa daraxtlar quyoshni to'sib osmonga intilmoqda. Qoramtir suvda boyqush va ko'rshapalaklarning aksi ko'rinib turibdi. Qichqiriqlar shitirlashlar aks-sadosi eshitilmoqda. Qoyalar orasidan xushtaklarning ingragan, hoholagan tovushlari kelmoqda.

Yo'lovchini qo'rqinch qoplaydi, bejiz xitoy bog'bonlari uni sahna yoki **qo'rqinch peyzaji** deb atamaydilar. Ammo, mana burilish, kutilmagan qorong'i g'orga kirish va siz kulyapsiz. Toshdagi teshik yoki g'ordan qarama-qarshi chiqish shunday jozibali ko'rinishni ochadiki, sizni sevinch qamraydi. Daraxtlarning quyosh bilan yoritilgan quvnoq, yorqin yashil barglari va shunday uzoqlik tomoshabin oldida — **xursandchilik peyzaji**.

*Shimoliy tepalik yashilga burkangan,
o'sha yerda, ko'ldan shimolda
Kulgili orxideya orasida, uning chiroyi yashnaydi yorqin.
Egilib bukilib, suvni janubdan daryoga olib keladi,
Yo yo 'qolar, yo yorug'roq, ko'k o'rmonlar orasida.*

Van Vey

Qo'rqinchli va kuluvchi peyzajlardan tashqari yana **maftun-
kor peyzaj** yoki **romantik peyzaj** — uzoq qoyada romantik ob-
havo, yo'lbars orqasi kabi egilgan ko'prik va suvga egilib turgan
mujnuntol shohlari yengil ma'yuslik soladilar (17-rasmlar
jadvalining 4-rasmi).

*Suvlar jarangida kuz oymomasi
Ko'lining janub tomonida osoyishtalik va jimlik
Lotos menga qandaydir g'amginlik to'g'risida gapirmoqchi
G'amg'inlik bilan mening qalbimni to'ldirsin.*

Li Bo

Xitoy bog' va parklarida issiq iqlimda faqat go'zallik emas,
 balki salqinlik beradigan suvga katta o'rin ajratadilar. Suv bilan
katta ochiqlik bekiladi, ularning orasida orollar, orolchalar, tor
yo'lkachalar yoyilgan. Pekin yaqinida 330 ga hududga yoyilgan
dunyoning mashhur parklaridan biri **Ixeyuan** — Yozgi saroy
parki joylashgan (35-rasm).

35-rasm. Ixeyuan parkining rejasi.

Parkning faqat beshdan bir qismi tog'ga, uzun yerga va
onallarga to'g'ri keladi, beshdan to'rt qismini suv egallaydi.

Ixeyuan parkining murakkab tarhi o'zida Xitoyning barcha
landshaftlari tipik xususiyatlarini mujassamlashtirgan. Bu yerda
Xitoyning diqqatga sazovor joylari va eng chiroyli yerlarining
nusxalari keltirilgan. XVIII asrda Sin-iyuan — «Toza suv oquv-
chi park» deb nomlandi.

XITOIY BOG'LARI

17-rasmlar jadvali

Xitoy bog'larining landshafti va bog'lar kompozitsiya elementlari:
 1-2 — suvli bog'lari peyzajlari; 3 — qo'rqitadigan peyzajlar kompozitsiyasining qismi;
 4 — bukri ko'prikcha va uning suvda ko'rinishi; 5 — suv bog'i atrofidagi galereya;
 6 — uyning dumaloq eshigi; 6-10 xitoy uylarining yengil panjaralari; 11 — suv bog'ining yashil gilami.

Beyxay parki Pekinning markazida joylashgan. Maydonining 104 ga dan 54 gektarini ko'llar ishg'ol etgan (36-rasm va 16-rasmlar jadvalining 10–13-rasmlari).

36-rasm. Beyxay parkining rejasi.

Bu park xitoy bog' arxitekturasining eski an'analarida yaratilgan. Unda markaziy o'rinni orol ko'rinishidagi, bir tomondan toshli perilali galereyalar bilan o'ralgan baland tog' egallaydi. Boshqa tomondan suv ustida «Besh ajdar» pavilyoni osilib tushgan. Tog'ning o'rta qismida grotlar o'rnatilgan, eng yuqorisida esa terrasalar, ibodatxonalar, pavilyonlar joylashgan. Prakda oval «Shivirlash devori» bor, bu devorga yaqin turib sekin-sekin shivirlansa, boshqa tomondan sekin xo'rsinish aniq eshitiladi.

1.5.2. Yaponiya bog'-parklari

Yapon bog'i va Yevropa bog'i nafaqat bir-biriga o'xshamaydi yoki turlicha, qandaydir darajada qarama-qarshidir. Yevropa parki — inson tomonidan o'zgartirilgan tabiatdir. Bu har doim dekorativ «yaxshilangan» tabiat, aqlan qurilgan, erkinlik va uyushmagan olam ustidan g'alabadir. Shunga qaramadan, Yevropa bog'lari XVII asr oxiri va XVIII asrda xitoy bog'lariga ta'sirini o'tkazgan. Yapon bog'iga bu ta'sir bir necha asr prototip sifatida xizmat qiladi.

Badiiy hodisa sifatida yapon bog'i X–XII asrlarda shakllandi va XIV–XVI asrlarda gullab yashnadi. O'tmishda tug'ilgan va

o'rta asr davrida yapon bog'lari san'atining gullab yashnashida ko'p tomonlama va bu davr inson madaniyatining rivojida bir-biriga bog'liqdir. Yapon san'ati tilining alohidaligi yevropa xalqlari san'ati tilidan sezilarli darajada tabiat yo'nalishi asoslangan, moslashgan holda shakllandi.

Bog'larning ko'p xilligi va shu bilan birga ularning yagona ildizi va tamoyillarini Yaponiyaning qadimiy poytaxti Kiotoda hammadan yaxshi his etish mumkin. Ularning ko'pchiligi monastir komplekslarida joylashgan, chunki bog' san'ati ko'p jihatdan buddizm ideallari bilan bog'liqdir. Masalan: Doytokuden, Daysen-in, Dzerruridzm, Mureku-tn, Bedoni va Ryoandzi monastir bog'laridir (37-rasm va 18-rasmlar jadvali).

37-rasm. Ryoandzi monastir bog'i:
bog'ning falsafasi shundan iboratki, odam qaysi tomondan qaramasa, bog'ning 15 toshidan faqat 14-tasini ko'radi.

Tosh va bambukning bir nechta shoxi — bu endi kompozitsiya, bu — «Bog'». Bir necha kvadrat metr, oq dengiz toshi to'kilgan maydonchada turli shaklli toshlar guruhi qo'yilgan — bu **quruq bog'** yoki **quruq peyzaj**. Bu yerda tosh haykal sifatida qabul qilinadi va ularning faqat plastik aniqligi, hajmning proporsiya bilan mos tushishi, ularni ochiq muhitda joylashtirishni shakllantirish bog'ning estetik sifatidan dalolat beradi. Tosh o'rniga qum bo'lishi mumkin, haykal hajm esa shakli va bargining rangi bo'yicha alohida tanlangan buta orqali ham yaratilishi mumkin. Qumli bog' bilan bir qatorda alohida tur **mox bog'i** mavjud bo'lgan, masalan, XIV asrdagi **Saydyoxou bog'i**, unda o'simliklar yuzasi fakturasi va ranglar farqiga urg'u berilgan (18-rasmlar jadvali).

YAPON BOG'LARI

18-rasmlar jadvali

Yapon bog'larining landshaft kompozitsiyasi va peyzaj elementlari:

1, 3 — bog'larning arxitektura, o'simlik va sintezi; 2 — suv bog'i; 4 — Choyxona bog'ining tashqari va toshli yo'lakchasi; 5 — bog'ning kuzgi peyzaji; 6 — tosh va qumli bog'; 7 — an'aniy gullaridan kompozitsiyalar; 8 — «Mox» bog'i; 9-11 — uy bog'lari; 12 — Kioto bog'ining ko'priklari va «toro» darvozasi; 13 — «Bonsay» kompozitsiyasi; 14 — Kioto bog'ining ochiq pavilyoni.

Boshqa bog'larda «asosiy qahramon» — suv edi, shuning uchun bu bog'lar **suv bog'i** deb atalardi. Nihoyat, **peyzaj bog'lari** tarqalgan va ular suv havzasi orollari bilan ko'priklar, turli shakldagi daraxt guruhlar, tosh pagodalari va fonarlarni o'z ichiga olgan (Katsura, Syugakuin bog'lari).

Yapon bog'lari o'z funksiyalari bo'yicha ham ajralib turgan. Kichik bog'lar atigi bir necha kvadrat metr maydonga ega bo'lib, faqat tomosha qilishga mo'ljallangan (ibodatxonalar, uylar, choy uylar qoshida) va interyerning davomi bo'lib xizmat qilganlar.

Bog' san'atining uzoq vaqt gullab yashnashi ibodatxona bog'larining ko'plab variantlarining paydo bo'lishiga olib keldi. Ammo ularning ichida tuproqning xarakteriga ko'ra bog'ning ikkita bosh tipini ajratish mumkin: peyzajli bog' tepaliklari bilan — **sukiyama** va tekis bog' — **xiraniva**.

Bularning har birida uchta shakl mavjud: to'la yoyilgan shakl — «**sin**», yarim qisqartirilgan shakl — «**ge**» va qisqartirilgan shakl «**so**». O'lchamlari bo'yicha ancha katta — **landshaft bog'lari** (shartli aytganda parklar) sayr qilish uchun ham xizmat qilgan.

An'anaviy yapon bog'ining ko'p jihatlari bizning davrimizda ham hayotiy bo'lib chiqdi, ularning ta'sirchanligi beton va oyna bilan qo'shni bo'lganda yanada ortdi. Masalan, Parijda YUNESKO binosi oldida xuddi shu yapon bog'i tashkil etilgan.

1.6. Yevropaning XVIII–XIX asrlar peyzaj va romantik parklari

XVIII asrni g'arb tarixshunoslari — yangilik, o'rganish, o'qish davri deb atadilar. Agar regular barokko bog'lari birinchi navbatda Fransiya bilan bog'liq bo'lsa va «Fransuzlarniki» deb atalsa, klassitsizmning peyzaj bog'lari so'zsiz Angliyaga tegishlidir va «inglizlarniki» deb nom oldi.

XVIII–XIX asrlarda peyzaj parklari Angliya, Fransiya, Rossiyada keng tarqaldi, bog'-park san'ati bo'yicha nazariy asarlar va amaliy qo'llanmalar paydo bo'ldi.

1.6.1. Angliyani romantik peyzaj parklari

Yangi g'oyalar Angliyada jadal ravishda rivojlana boshladi, u yerda ham tabiat, ham romantizmning paydo bo'lishiga sabab bo'ldi, XVIII asrning boshlarida uning rivojlanishiga qulay sharoitlar yaratildi. 1738-yili arxitektor va rassom **Vilyam Kent** Londondan 100 km uzoqlikdagi **Stou** parkini qayta rejalashtirdi (38,39-rasmlar va 19-rasmlar jadvali).

STOU PARKI

19-rasmlar jadvali

Stou parkining landshaft qismlarining ko'rinishi:

- 1 — Timpetto pavilyoni; 2 — Oktagon pavilyoni; 3 — bronlangan ko'pri;
4 — «Saksoniya» xudolaridan birtining haykali, 5 — daryo; 6 — Malikaning machiti;
7 — gotik machit; 8 — Grinvill minorasi; 9 — «Oktagon» ko'li.

Stou parkining haykallari:

- 1 — Sokrat; 2 — Likurg; 3 — Ipaminondus; 4 — Gomer; 5—8 — me'mor devorida
Britaniyaning eng ko'rinishli odamlarining yarim haykallari (9-16): Ingo Djouns, Djon
Milton, Shekspir, Djon Lok, Isaak Nyuton, Fransis Bekon, Qirol Alfred va boshqalar.

Bu park inson qo'li bilan yaratilgan, unda tasodifiy elementlar yo'q. O'ylangan yo'llar tizimi mavjud bo'lgan, ulardan yurib jozibali peyzajlar, xiyobonlar, perspektivalarning birin-ketin almashuvini ko'rish mumkin edi, bunda saroy va park pavilyonlari muhim rol o'ynagan.

1803-yili ingliz arxitektori **Repton** park qurilishi bo'yicha ko'pchilikka ma'lum traktat yozdi. U katta amaliy ish tajribasiga ega edi. O'z parklarida u peyzaj kompozitsiyasini regular elementlari bilan muvofiqlashtirgan.

38-rasm. Stou: Alder daryosi, «Храм дружбы» va Triumfal arkaning ko'rinishi.

39-rasm. Stou parkining rejasi. V. Kent, Repton va boshqalar. 1738–1803-yy.

Reptonning XIX asr boshlarida arxitektor **Nesh** bilan bajargan eng mashhur ishi Londondagi «Ridjent parki» edi. To'g'ri chiziqli o'qlarning va doiraning suv va ko'kalamzorning erkin peyzaj rejasi bilan keskin uyg'unligi bu parkni yanada ifodali qildi. Peyzaj parklari qurish, ayniqsa, XIX asrda keng rivojlandi.

1.6.2. Germaniya peyzaj parklari

Asr boshida nemis maktabi birinchi o'ringa chiqdi. Uning vakillari **Lenne** va **Pyukler** bizning kungacha yaxshi saqlangan ajoyib kompozitsiya yaratdilar. Lenne ijodida Podstamdagi mashhur park «San Susi» markaziy o'rinni egallaydi (20,21-mamlar jadvali).

Unga XVIII asrda barokko saroyi va uning qoshidagi kichik regular bog'lar qurilishi paytida asos solingan edi. XIX asr boshida Lenne ansamblni tugatdi, u saroylarni birlashtiruvchi markaziy xiyobonlar atrofida maydonchalar va daraxtzorlar tizimini yaratdi, ularni so'qmoqlar va yo'laklar kesib o'tadi. Bu tizimga Charlottenxof saroyi, «Rim termalari», xitoy pavilyoni, park haykallari uyg'unlashgan holda kiritilgan.

Lennening davomchisi knyaz Pyukler-Muskau bo'ldi, u butun umri (va boyligini) landshaft parklarini qurishga bag'ishladi. Pyukler Neyse daryosi vodiysida Muskau shahri atrofida «Muskau» parkini yaratdi (40-rasm).

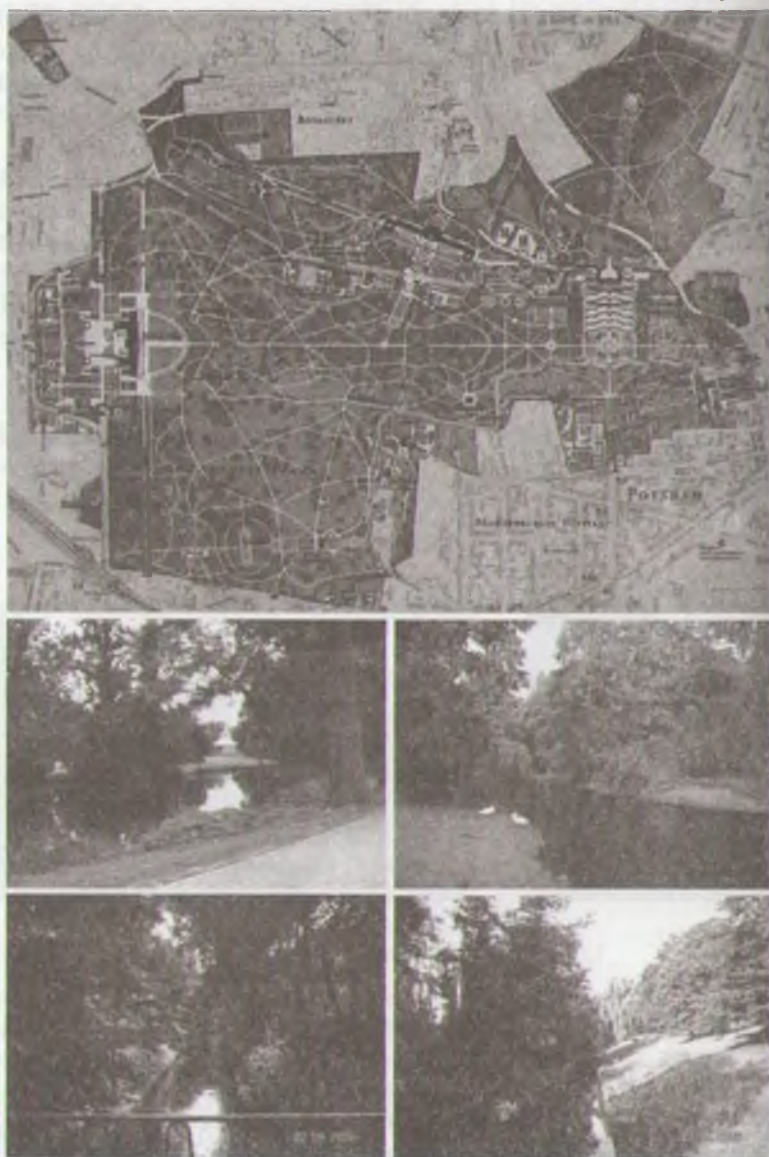

40-rasm. Muskau parki:
1, 2 — park landshaftlari; 3 — Muskau saroi.

Jozibali maydonchalar kompozitsiyasi, o'rmonchalar guruhi va alohida o'tkazilgan daraxtlar, tepaliklar, daryo qirg'og'i va vodiysi bo'ylab sayr yo'laklari trassasini qurish uchun 30 yilga yaqin vaqt ketdi. Pyukler sentimental romantizmi Barntis shahri yaqinida joylashgan katta bo'lmagan parkda o'zining yorqinligi bilan namoyon etdi. U sehrli rangtavor parkiga ikkita yer piramidasini joylashtirdi, birini ko'lda, boshqasini sohil bo'yida. Piramidalar Pyukler va uning mahbubasi uchun qabr usti edi.

SAN SUSI

20-rasmlar jadvali

Germaniyadagi Potsdam shahrida joylashgan San Susi saroyning parki:
1— park rejasi; 2-5 — San Susi parkining peyzaj qismi.

SAN SUSI

21-rasmlar jadvali

San Susi parkining regular qismi:

1-3 — Appolon, Venera va Diana haykallari; 4 — San Susi obeliski va katta saroyga
 boradigan asosiy xiyoboni va katta basseyn haykallari; 5 — San Susi saroyining yashil
 terrasalari.

1.6.3. Rossiyaning peyzaj parklari

XVIII asr oxiri XIX asrning boshlarida rus parklarining markaziy o'rinni peyzajli park qurilishiga beriladi. Bu parklarda barokko va klassisizm regular kompozitsiyalardan butunlikdan ajralmasdan landshaftli peyzaj kompozitsiyalar bilan mo'jizaviy bog'lanib, garmoniyani tashkil etadi. Peterburgga yaqin Pushkin shahridagi Sarskoe selo (Shoh qishlog'i) bog'-saroy park ansambli tamoman o'zgacha xususiyatlarga ega. Bu yerdagi asosiy — Yekaterina va Aleksandrov parklari yaxlit umumiy kompozitsiyalarga ega. Kompozitsiyaning markazini Yekaterina saroyi tashkil etgan.

Ansamblning bosh o'qi muntazam barokko uslubida ishlangan Yekaterina parkining saroy markazi orqali o'tib, Aleksandrov parkining muntazam qismi va serhasham saroy hovlisini kesib o'tadi va hayvonlar joylashgan yashil massiv bilan tugaydi. Bu yerda saroy va parklarning asosiy muallifi arx. Rastrelliga tegishlidir (Yekaterinsk saroyi va muntazam park), arxitektor Kameron esa peyzajli park va arxitektor Kvarengi Aleksandr saroyi va parkni yaratganlar. Shu munosabatda, Sarskoe selodagi saroy va parklarning yechimi yaxlit bir uslubga, ansamblning umumiy kompozitsiyasiga uyg'unlashib, yagona uzviy tizimni tashkil etgan (41-rasm).

41-rasm. Sarskoe selo (Shoh qishlog'i) bog'-saroyning Yekaterina va Aleksandr parklari.

Rossiyaning peyzajli parklarining yana bir o'ziga xos ajoyib asari Pavlovsk saroyining peyzaj parkidir. Pavlovskni 1780-yil-

da ars, Charlz Kameron loyihalagan va 1780–1786-yillarda amalga oshirgan. Pavlovsk parkining kompozitsiyasi kichik Slavyanka daryosi sohillari va ularning irmoqlari bo'ylab shakllantirilgan. Bu yerda o'simliklar guruhi, yo'lkalar, qurish maydonchalari, kichik me'moriy inshootlar yordamida ustalik bilan lirik-romantik xarakterga ega peyzajlar zanjiri shakllantirilgan (42-rasm va 22-rasmlar jadvali).

42-rasm. Pavlovsk parkining tarhi:
I–II – katta va kichik yo'lduz zonalari, III – Slavyanka vodiysi.

Parkning rejaviy yechimida Slavyanka daryosining ikki tomonidan katta va kichik yo'lduzlar zonalarga bo'linadi, lekin parkning asosan landshafti erkin tabiat ko'rinishida lirik-romantik xususiyatdagi peyzaj uslubiga asoslangan. Daryo bo'ylab asosiy sayloq qismga Katta Yulduz va Yangi Sevilya, Oq qayin park kompozitsiyalari qo'shilib, bilinmas holda park tabiiy muhitga o'tib ketadi.

Har bir ko'rib chiqilgan bog'lar individual emotsional bo'yqoppa ega. Shu bilan bir qatorda bu ansambllarning katta o'ziga xos muhtaq kompozitsiyasi, yagona gumanistik o'lchamlari, har birining umuman va alohida fragmentlari estetik qabul qilinadi.

Peterburdagi Gatchina bog'-park ansambli ham vujudga kelgan (23-rasmlar jadvali). Har ikkala, Pavlovsk va Gatchina parklarida, ham kompozitsiya markazini, park saroyi va ular qo'shiladigan sohillar va tabiiy ko'l tashkil qiladi.

PAVLOVSK PARKI

22-rasmlar jadvali

Pavlovsk parkining peyzajlari:

- 1 – «Xram Drubi» pavilyoni; 2 – «Viskont» ko'prigi; 3,4 – «Pil» minorasi atrofidagi landshaft (eski gravyurada) «Pil» minorasi va «Viskont» ko'prigining hozirgi holi;
5 – Slavyanka daryosi; 6– «Belaya bereza» atrofidagi peyzaj; 7,8 – Slavyanka daryosining atrofidagi peyzajlar.

Ushbu parklardagi barcha elementlar, yo'lak va mo'jaz me'moriy shakllar, bino va inshootlar, daraxtlar guruhi va gulzorlar, maymazorlar va o't-o'lanlar parkda betakror romantik mo'jizakor tabiat ko'rinishlari tizimini vujudga keltirgan. Faqat park saroylari qoshidagi maydonlarga qisman muntazam rejaviy yechimlarga ega.

Ayni paytda, har ikkala park ham bir-biridan o'zining emotsional estetik ko'lami bilan ajralib turadi. Agar Gatchina o'zining ma'yus va vazmin saroyi, tekis va baland dov-daraxtlari, mahobatli imoratlari bilan qandaydir sirli va vazmin muhit hosil qilsa, Pavlovsk muhiti aksincha, yorug', quvnoq va ochiq yashil kompozitsiyaga, dilkash park imoratlariga ega. Shuning uchun ham Pavlovsk ansambli nafaqat Rossiyaning, balki Yevropaning ham eng yaxshi parklar asarlari sirasiga kiradi. Pavlovskda har bir park elementi o'zining me'moriy va landshaft yechimi bilan takomiliga yetkazilib parkning umumiy romantik g'oyasiga bo'ysundiradi.¹³

XVIII asr oxiriga kelib, rus chorbog'i tipi to'liq shakllanib bo'ldi. Rus chorbog'lari o'zlarining lirikligi bilan alohida ajralib turgan. Ularda har doim o'rab turgan atrof peyzaji, chorbog' bog'lar shakli bilan fazoviy tabiiy bog'liqlik bo'lgan.

Bog'ning yetakchi tipi — usadba. Shahar uylari — usadbalar shahar yo'lidan kurdonyer¹⁴ bilan ajratilardi, shahar atrofidagi usadbalar esa yo'ldan ko'pincha cho'zinchoq xiyobon orqali kirib kelingan bo'lardi. Bog'lar esa usadba uyi orqasida joylashiriladi, ko'pincha daryo sohili yoki suv havzasi bilan tugatiladi.

Moskva shahri usadbalarining eng yaxshilari Pashkov uyi (arx. Bajenov) va Golitsin kasalxonasi (arx. M.Kazakov)ni ko'rish mumkin. Pashkov uyi qoshidagi bog' Kremлга, Neglinka daryosiga chiqqan. Golitsin kasalxonasi bog'i esa terrasalar bilan janubi havzalarga tushgan va so'ngra Moskva daryosiga kelib qo'shiladi. Lekin Pashkov va Golitsin usadbalarining bog'lari boshqa usadbalardan farqlanadi — ular jamoa va kasalxona bog'lar.

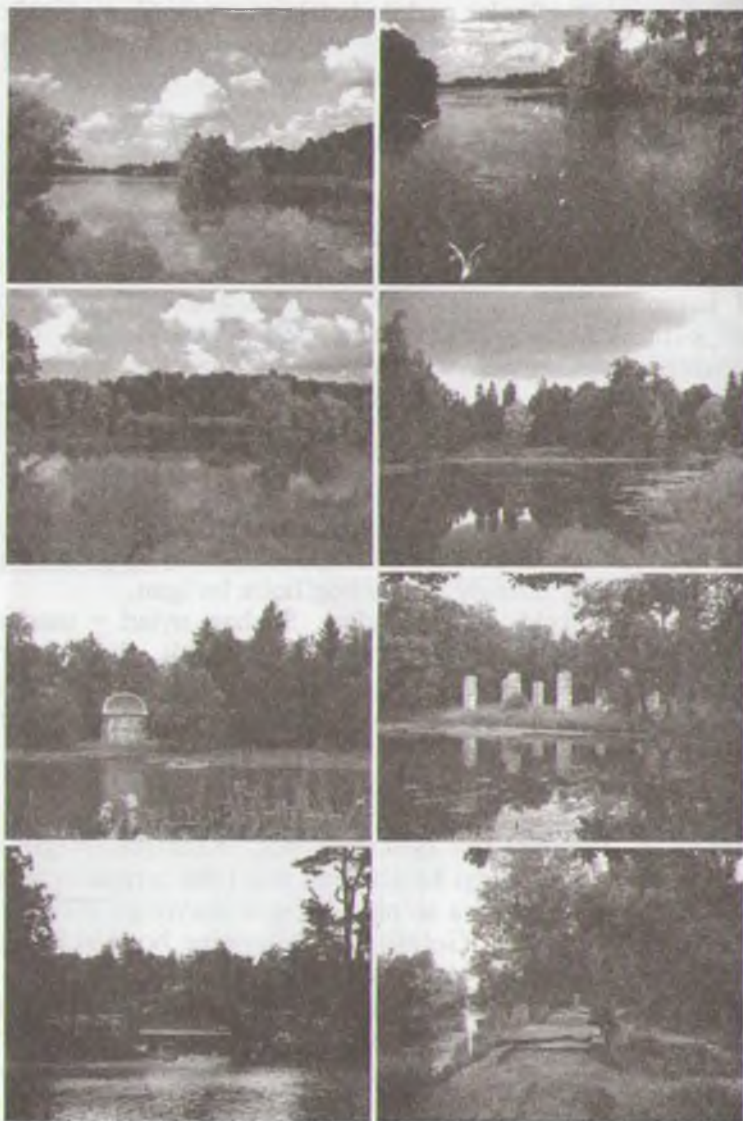
XVIII asr oxiriga kelib, rus usadba bog'larining shakllanishi nihoyatga yetkaziladi. Uning markazini usadba uyi, uyning atrofini esa xo'jalik imoratlari, polizlar va xo'jalik bog'lari egallaydi.

¹³ Остров С.С. История ландшафтной архитектуры. — М., 1994, 90 с.

¹⁴ Kurdonyer — serhushum va tantanavor hovli.

GATCHINA PARKI

23-rasmlar jadvali

Peterburg atrofidagi Gatchina saroyining peyzaj parki:
1, 2 — «Белое озеро» peyzajlari; 3, 4 — «Карповый пруд» peyzajlari; 5 — «Апсида» pavilyoni; 6 — eski me'moriy saqlangan peyzaji; 7,8 — Gatchina ko'prikschalari.

Usadbada uy yonida muntazam «Fransuzcha» — parter, atrof-chetti esa peyzaj parkka aylanib ketadi. Usadbalarining g'ijahlari va rejaviy tuzilishi cheksiz tarzda o'zgarib turadi.

Soddaroq usadbalarining «Fransuzcha» qismi klumba bilan chegaralansa, «inglizcha» qismi uy oldida daraxtlarga ko'rinish beruvchi maysazor bilan chegaralanadi. Boy zodagonlarga qarashli shahardagi katta usadbalar o'zlarining ko'lami va serhammatligidan Peterburg atroflari saroy bog'lariga tenglashadi.

Ular qatorida Moskva atrofida Kuskovo (43-rasm), Ostanino, Saritsino, Arxangelskoe va boshqa usadba bog'lari ellik-tadan oshiq edi.

Peterburg va Moskva atroflarida Rossiya uchun yangi bo'lgan bog'-park san'ati g'oyalari, XIX asr birinchi yarmida rahiqat Rossiyaga, balki Ukrainaga ham tarqaladi. Ukrainadagi Uman shahridagi Sofiyevka, Alenksandriya va boshqalarni keltirish mumkin (44-rasm).

43-rasm. Moskvadagi Kuskovo parki.

44-rasm. Ukrainadagi Sofiyevka parki.

1.6.4. Shaharlarning XVIII–XIX asrlar landshaft kompozitsiyalari

XVIII asr shahar landshaft kompozitsiyalarining anchagina rivojlanishi bilan belgilanadi. Yangi ijtimoiy formatsiya — kapitalizm shaharlari o'zlarining qal'a funksiyasini yo'qotib, qayta qurish va rekonstruksiya duchor bo'ldilar.

Yevropadagi shahar maydonlari barokko davridagi an'analarni davom ettirdilar va rivojlantirdilar, bu yerda kichik shakllar va haykallardan foydalanilgan. XVIII asr Yevropa maydonlarining eng yaxshi namunalariga **Vandom maydoni va Rozillik maydoni** kiradi. Angliya **Bat** shahri maydoni yangi tipdagi shahar makoni — **skverning** yoki boshqacha qilib aytganda **ko'klamzorlashgan shahar fazolar** shakllanishiga asos bo'lib xizmat qildi. Ba'zi yirik shaharlarda, shahar devorlarini buza boshladilar. Paydo bo'lgan keng maydonlarda xuddi Lenotr Parijdagi Yelisey dalalaridagi kabi bulvarlar qurildi. Birinchi **Parij bulvarlari** XVIII asr boshida buzilgan shahar devorlarini almash-tirdilar. Londondagi **Ridjent** va **Gayd parklari** ketidan peyzaj tarhlarga boshqa mamlakatlarning shahar parklari ham ega bo'la boshladilar. Birinchilardan shunday parklarga Parijdagi **Bulon o'rmonini** keltirish mumkin.

XVIII–XIX asrlarda Rossiya shaharlarining ochiq fazoviy arxitekturasi ham yuqori darajada rivojlangan edi. Uning bog'-park san'ati bilan aloqasi tahsinga sazovordir. Peterburg tarhi kompozitsion asoslarda ishlanib, XVIII asrda 400 dan ortiq rus shaharlari tarhini qayta ishlashda rivojlanib bordi. Fransuz bog'-park san'ati estetikasi Peterburgni loyihalashga jiddiy ta'sir ko'rsatib, keyinchalik butun Rossiya hududiga tarqaldi.

Moskvada Oq shahar devorlarini 1770-yili buzib, uning o'r-nida **Bulvar halqasini** qurdilar. Shahar maydonidagi skverlar, bulvarlar doimiy geometrik tarhni oldi. Daraxtlar ekilgan keng ko'-chalar va qirg'oq bo'ylari XIX asr poyoniga kelib doimiy amaliyotga aylandi. Shaharlar obodonlashgan markazlarga ega bo'ldi.

Shaharliklarning sayr qilishlari uchun qurilgan shahar bog'-lari ham rivojlanildi. Ulardan biri Angliyadan chiqib kelgan «**voksal**» (keyinchalik «vokzal» deb atalangan) bog'lari. Keyingi vaqtda, XX asrda, «vokzal» bog'larining qiziqarli dam olish va madaniyatni oshirish funksiyalari sovet davrining madaniyat va istirohat bog'larini loyihalashga ta'siri katta bo'lgan edi.

Shu paytgacha o'zining ilgarigi funksiyasini bajarayotgan Moskva bulvarlari, Peterburg, Yaroslavl, Tver qirg'oq bo'ylari, Vladimir, Penza, Voronej shahar bog'lari Rossiyada shahar landshaftlari madaniyati keng tarqalganligiga guvohlik beradi.

Peyzaj kompozitsiyalari bog'-park san'atining klassisizm davri uchun eng qadrliligi bilan tavsiflanadi. Birinchi parklar ichida umumiy shahar parklari erkin tarhlarga ega edi.

II QISM. LANDSHAFT ARXITEKTURASINING ZAMONAVIY RIVOJLANISHI

2.1. Landshaftlar va zamonaviy landshaft arxitekturasini to'g'risida tushunchalar

2.1.1. Landshaftlar to'g'risida tushunchalar

Geografik tushunchada landshaft bu tabiiy chegaralar bilan o'ralgan bir jinsli quruqlik maydonni bo'lib, bu chegaralarda landshaftning tabiiy elementlari¹⁵ o'zaro bog'liq va o'zaro aloqada bo'lgan yagonalikni tashkil etadi. Bir jinsli hududlar — tayga, tropik, o'rmonlar, tundra landshaftlarida mayda tabiiy birliklar — geografik landshaftning tarkibiy qismlari mavjud. Zamonaviy landshaft arxitekturasida tabiiy va antropogen landshaft tushunchasi ajratiladi (1-jadval).

Tabiiy landshaftlarning asosiy turlari va ko'rinishlari

1-jadval

Bir jinsli landshaftlar	Bir jinsli landshaftlar turlari va xillari	Landshaftlarning aralash turlari
Tog'	Baland tog' O'rta tog' Adir	Tog'-suvli Tog'-o'rmonli Tog'-dashtli
O'rmon	Tropik o'rmonlar Tayga o'rmonlari Jungli va boshqalar	O'rmon-dasht O'rmon-tundra O'rmon-tog'
Suvli	Okean Dengiz Ko'l Daryo	Tog'-okean Tog'-dengiz O'rmon-ko'li O'rmon-daryo
Cho'l	Qumli Chakalakzorlar va boshqalar	Tog' qazilmalari yerlari
Dasht	Tundra Cho'l va boshqalar	O'rmon-dasht

¹⁵ Landshaftning tabiiy elementlari: ob-havo, relyev, suv, tuproq, o'simlik va tabiiylikning vakili hisoblangan odamni ham hisobga olgandagi barcha jonli mavjudot kiradi.

Ammo yer yuzida inson tegmagan tabiiy landshaftlar juda kam. Xo'jalik faoliyati jarayonida ayrim tabiiy komponentlarni birinchi navbatda o'simliklarni, tuproqni, suvni, hayvonat dunyosini o'zgartiradi. Bunday o'zgartirishlar landshaftda qaror topgan aloqalar va tabiiy komponentlar o'zaro ta'sirlarni buzadi.

Hududlarni o'zlashtirish zarurligi va insonning tabiat ichiga singib borishi landshaftning o'zgarishiga sabab bo'ladi, yo'llar tarmoqlari va elektr uzatish liniyalari, zavodlar, posyolkalar vujudga keladi. Ya'ni insonning aralashuvi bilan landshaft antropogen – inson o'zgartirgan landshaftga aylanadi (24-rasmlar jadvali).

Antropogen landshaftlar insonning xo'jalik faoliyati mavjud bo'lgan davrlardan biri bor (24-rasmlar jadvalning 2-rasmi). Dastlab ular yer landshaftlarini shakllanishining aralashuvi bilan o'zgarib ketdi.

Bu hodisalar jadallashmoqda va o'zgarish jarayoni hamda biogen landshaftlardagi o'zgarishlar obyektiv muqarrardir. 2-jadvalda antropogen landshaftlarning tasnifi berilgan bo'lib, u inson faoliyatining har xil turlari ta'sirida tabiiy muhitning o'zgarishini ko'rsatadi.

Antropogen landshaftlar tasnifi

2-jadval

Sinflar	Turlar	Yerlardan foydalanish turlari
Qishloq xo'jaligi landshaftlari	Dala O'tloq-yaylov Bog' Aralash	Haydalgan yer, Dala Pichon o'rish va yaylov Bog'lar va uzumzorlar Ko'p yarusli tropik mamlakatlar
O'rmon landshaftlari	Shartli- tabiiy Ikkilamchi (hosilaviy) Madaniy o'rmon	Sun'iy ekilgan O'rmon yerlari
Suv landshaftlari	Sun'iy dengizlar Suv omborlari	Sun'iy yaratilgan suv havzalari
Texnogen landshaftlari	Texnik buzilgan landshaftlar	Avtomobil yo'llari, gidrostansiyalar, qazilmalar, olingan yerlar
Aholi yashaydigan landshaftlar	Urbanizatsiyalashgan	Shaharlar va qishloqlar, qishloq-xo'jaligi mahsulotlari ekilgan yerlar va boshqalar
Rekreatsion landshaftlar	Rekreatsion	Kurortlar, turistik markazlar va bazalar, plyajlar va boshq.

TABIIY VA ANTROPOGEN LANDSHAFTLAR

24-rasmlar jadvali

1-rasm. Tabiiy landshaftlar:

- a – Chimyon tog'lari, O'zbekiston; b – Boltiq dengizi, Olmoniya; d – Misr cho'llari;
e – Rossiya o'rmonlari; f – Tinch okeani qirg'og'i, Kaliforniya; h – Alp tog'lari, Shveysariya.

2-rasm. Antropogen landshaftlari:

- 1 – qishloq xo'jaligi landshafti, Angliya; 2 – shahar landshafti, Melburn;
3 – qishloq xo'jaligi landshafti, Indoneziya; 4 – shahar landshafti, Venetsiya;
5 – qishloq landshafti, Olmoniya; 6 – texnogen landshafti, Avstriya.

Shuningdek, yerning biogen landshaftlarning miqdoriy qisqarishi insoniyatning bundan keyingi yashashini ta'minlashdagi ularning rolining jiddiy darajada qisqarishga olib keladi. Biroq tabiiy muhitlarni saqlab qolishda va antropogen ta'sirlarni boshidan kechiruvchi landshaftlarni o'zgarishida saqlanib qolgan tabiat «namunalari»ni o'rganibgina qolmay, balki o'zgartiruvchi landshaftlarda ekologik muvozanat qonunlarini o'zlashtirib olish kerak. Bu yashash qobiliyatiga ega va barqaror landshaftlarni insonning kelajakda yashash uchun zaxira imkoniyatini shakllantirishning yagona yo'li bo'lib hisoblanadi.

2.1.2. Landshaft arxitektura yo'nalishning paydo bo'lishi

XIX asr o'rtalarida landshaft arxitekturasi rivojlanishida keskin burilish yasadi. Birinchi marta insonning atrof-muhit bilan munosabatlarini tartibga solish masalasi qo'yildi. Landshaft arxitekturasi rivojlanishi, avvalo Frederik Olmsted nomi bilan bog'liq.

Maxsus bilimga ega bo'lmay turib, u 1858-yili Nyu-York Markaziy parki konkurs loyihasini yutib chiqdi, u o'zini «landshaft arxitektori» deb atadi. Markaziy park loyihasi urbanizatsiyalashgan tuman markazida tegilmagan tabiat bo'lagini saqlab qolish g'oyasini amalga oshirdi (24-rasmlar jadvali). Uning peyzaj tarhi «ingliz» bog'idan tamomila farq qiladigan xarakterda edi. Ingliz bog'ining tamoyili romantik peyzajni sun'iy shakllantirish bo'lsa, Olmsted g'oyasi tabiiy peyzajni saqlab qolish va uni qulay ko'rinish nuqtalaridan tomosha qilishni tashkil etishdan iboratdir.

Bu g'oya AQShning Kaliforniya shtatidagi Yosemite vodiysida birinchi tabiiy qo'riqxonaga tashkil etishga asos bo'ldi (45-rasm). Uning hududida eng jozibali, qulay ko'rinish nuqtalarini ko'rsatishni ta'minlash va tashrif buyuruvchilarning dam olishini tashkil etish bo'yicha qator tadbirlar o'tkazildi.

G'oya 1864-yilda tug'ildi, ammo oradan 50-yil o'tdi. 1916-yilda AQSh milliy parklar xizmati tuzilmaguncha. Ularni loyihalash landshaft arxitektorlari faoliyatining yangi sohasiga aylandi.

XIX asrning ikkinchi yarmi nafaqat tabiiy landshaftlar qimmatini tushunish bilan, balki shaharlarda bog' va parklar qurilishining anchagina kengayganligi bilan xarakterlanadi. Yangi

parklar o'zining ko'rinishi, stilistikasi, vazifasi bo'yicha har xil edi. Bog'larni «fransuz», «ingliz», «italyan» bog'lariga bo'lish yo'qoldi. Geometrik shakl va to'g'ri chiziqlar suv havzalari va yo'l-kalar egri chiziqlari bilan uyg'unlashgan rejalar parklar qurilishida yetakchilik qildi.

45-rasm. Yosemite vodiysi qo'riqxonasining landshafti:
a — Yosemite vodiysi; b — Mirror ko'li; d — Lambert daraxti.

2.1.3. Landshaft arxitektorlari maktabini tashkil etilishi

1898-yildayoq E.Xovard o'zining mashhur «Shaharning kelajak bog'i» kitobini nashr ettirdi, unda tabiatning shahar muhitiga keng doirada kirib borishi g'oyasini ilgari surdi. Xovard nazariyasi bo'yicha yirik shaharlar qishloq xo'jaligi yerlari yashil belbog'i bilan o'ralgan bo'lishi lozim. Undan keyin yashil belboqqa bog' shaharlar halqasi tutashishi, ular o'zaro va markaz shahar bilan temiryo'l tizimi orqali bog'lanishi kerak (46-rasm).

46-rasm. Xovardning kelajak «Shahar-bog'ning» rejaları:
a — shahar-bog' modeli; b — shahar-bog' va uning atroflarining asosiy hududlari; d — shahar-bog' va uning yo'ldoshlari.

Shundan so'ng, mutaxassislarni maqsadga muvofiq tayyorlash ehtiyoji tug'ildi va 1901-yil AQSh Xarvard universitetida landshaft arxitektorlarining birinchi maktabi ochildi. AQSh yangi kasbni o'zlashtirishda yetakchi o'ringa chiqdi. Landshaft arxitekturasini o'z faoliyati doirasini tezlik bilan kengaytira borib,

yanada kengroq ochiqlikni o'zlashtira bordi, ularning muhitini tashkil etishda turli yechim bilan shug'ullandi.

Xovard nazariyasi ko'p tarafdorlarga ega bo'ldi va 1903-yilda Angliyada «Birinchi shahar-bog'lar kompaniyasi» paydo bo'ldi. U, London atrofida Lechvort shahrini qurishni boshladi. Ishlar juda samarli bordi, 1914-yilga kelib, Angliya aholisining soni 9 ming kishiga yetdi. Lekin shahar bog'lari keng rivojlanmadi. Xususi yer egalari va o'sha davrning kapitalizm sharoitlarida qurilishlarning borishiga ishonch kamroq va qiyin edi. Griffin loyihasi asosida 1920-yilda qurilishi boshlangan shahar-bog' g'oyasi Avstraliyaning poytaxti Kanberra shahri rejasida o'zining to'la ifodasini topdi. Ikkinchi jahon urushi oxirigacha landshaft arxitekturasida asosan an'anaviy bog'-park san'ati doirasida amal qildi.

Ikkinchi jahon urushidan so'ng landshaft arxitekturasida rivojida yangi muhim bosqich boshlandi. U insonning tabiiy muhitga ta'sirining keskin o'sishi xavfi bilan bog'liq tropik o'rmonlarning yo'q bo'lib ketishi, qumli cho'llarning bostirib kirishi, jahon okeanining ifloslanishi va boshqalar. Ayniqsa, tabiiy muhitning degradatsiyasi gigant (ulkan) shaharlarda keskin yuzaga keladi. Bu sharoitlarda landshaft arxitektorlarining roli turli xil landshaft muhitlarini shakllantirish va o'zgartirishda yanada kengroq qatnashuvida ifodalanadi.

1948-yili Angliyaning Kembridj shahrida 9 mamlakat vakillari Xalqaro landshaft arxitektori federatsiyasiga – IFLAga asos soldilar. Bu kasb tan olindi va BMT qoshidagi Xalqaro mehnat tashkiloti rasman kasblar ro'yxatiga kiritilgan. Hozir IFLA faoliyatida barcha kontinentlardan 50 dan ortiq mamlakat vakillari ishtirok etmoqda, ularning ko'pchiligida landshaft arxitektori tayyorlanadi. Har yili IFLA kongresslari o'tkaziladi, ularning har biri dolzarb zamonaviy muammolardan biriga bag'ishlanadi. Hozirgi zamon landshaft arxitekturasida 4 yo'nalish mavjud.

«Landshaft rejalashtirish» juda katta ahamiyatga ega, u turli xildagi landshaft muhitlari bilan tegilmagan qo'riqxonalar tabiatdan inson tomonidan intensiv ekspluatatsiya qilinayotgan tabiiy tumanlarga uzviy bog'liqdir. Landshaft rejalashtirishda shug'ullanadigan masalalar doirasiga yana quyidagilar kiradi: buzilgan landshaftlarni tiklash, yo'l va yo'l inshootlarini trassalash va loyihalash, sanoat va qishloq xo'jaligi hududlarini, dam olish,

turizm va boshqalar landshaftini tashkil etish. Keyingi yillarda hududiy landshaftni rejalashtirishga qiziqish ancha o'sdi. Masalan, landshaft-rekreatsion rivojlanishini tumanni landshaft tizimlariga bo'lishdan boshlanadi.

Landshaft arxitekturasining ikkinchi yirik yo'nalishi bo'lib shaharlar va urbanizatsiyalashgan tumanlarning landshaft tarkibini shakllantirish oldinga chiqdi. Bu yo'nalish anachagina xususiy muammolarni keltirib chiqardi. Ularda shaharlarning effektiv ko'kalamzor tizimini yaratish markaziy muammodir. Xovardning ishlari bu sohada tadqiqotlar o'tkazishni boshlab berdi. Bu yerda sobiq ittifoq yetakchi (pioner) bo'lib chiqdi. Moskvaning 1920, 1935, 1975-yillardagi bosh tarhlarida takliflar shaharni ko'kalamzorlashtirishga tizimli yondashib, prinsipial ahamiyatga ega bo'ldi. Hattoki, dunyoning yirik shaharlaridagi — Chandigarx va Braziliya shaharlarida loyihalangan ko'kalamzor tizimlarini hayotda amalga oshirishning iloji bo'lmadi. Sobiq ittifoqida esa o'nlab shaharlarni ko'kalamzorlashtirish belmini amalga oshirishga muvaffaq bo'lindi. Ularning orasida Leningrad, Kiyev, Minsk, Yerevan shaharlari o'zlarinig me'moriy jihatlar bilan ajralib turadi.

Landshaft arxitekturasining uchinchi eng keng yo'nalishi deb turli vazifali alohida hududlarni loyihalashni hisoblash mumkin. Avvalambor, bu bog' va parklarni loyihalash. Bog' va parklar o'zining funksional vazifasiga qarab farqlanadi (botanika, zoologiya, bolalar, sport, tematik va h.k.). Ular texnik xususiyatlarga ko'ra, masalan: tuproqda, tomda, yopiq makonda, qurilish xom ashyolardan qurilganiga ko'ra ham ajratiladi. Zamonaviy bog' va parklarning barcha xillarini sanab o'tish qiyin. Ularni loyihalash bilan alohida imoratlarning landshaft atrofini va me'moriy komplekslarining landshaft tarkibi ustida ishlash ham uzviy bog'liqdir. G'arb mamlakatlarida landshaft arxitektori barcha ahamiyatli obyektlar guruhining asosiy a'zosi va muallifi bo'lib hisoblanadi.

Landshaft dizayni, bu landshaft arxitekturasining eng ommabop zamonaviy yo'nalishlaridan biridir. Kichik hududlar, barchaklar va boshqa lokal hududlar ularni bezatishga sun'iy landshaft dizaynerlik yondashuvini talab qiladi.

Shunday qilib, hozirgi kunda landshaft arxitekturasini butun dunyoda o'zining rivojida yangi darajalarda turibdi. U muhim muvaffaq me'moriy kasb sifatida tan olindi va unga inson hayo-

ting ochiq muhitini takomillashtirish kabi katta ishlarni qilish va muammolarni yechish talab etiladi.

2.1.4. Landshaft arxitekturasining maqsadi va vazifalari

Aholining ko'payishi va inson faoliyatining har tomonlama rivojlanishi yashash muhitning doimiy ravishda o'zgarib turishi bilan o'zaro bog'liqdir. Yashash muhitini yaxshilashning landshaft arxitektura vositalari bilan yaxshilashning asosiy tajribalari bevosita insonning atrofigagina taalluqli bo'lmay, balki barcha hududlarga, shaharning mahalliy hududidan boshlab mamlakat va sayyora miqyosigacha taalluqlidir. Bundan, landshaft arxitekturasining asosiy maqsadi atrof-muhitning ekologik, estetik va funksional sifatlarini uyg'unlashtirish hisoblanadi.

Biroq har qanday o'zgarishlar tasodifan va birdan yuz bermaydi — bu evolutions jarayondur. Jamiyat rivojining mazkur bosqichida landshaft arxitekturasining asosiy vazifasi urbanizatsiyalashgan muhitni rejalash va «yashil arxitektura» dizayni hamda hududni obodonlashtirish elementlari vositasida uyg'unlashtirishdir. Mazkur maqsad jamiyatning hayot faoliyatining moddiy fazoviy muhitini shakllantiruvchi shahar qurilishi maqsadlari bilan yaqin bog'langandir. Shuning uchun landshaft arxitektura va shahar qurilishi maqsadlari bir-biriga chirmashib ketgan va hududni o'zlashtirishning taksonomik darajalariga muvofiq tabaqalashtiriladi (bo'laklarga ajratiladi).

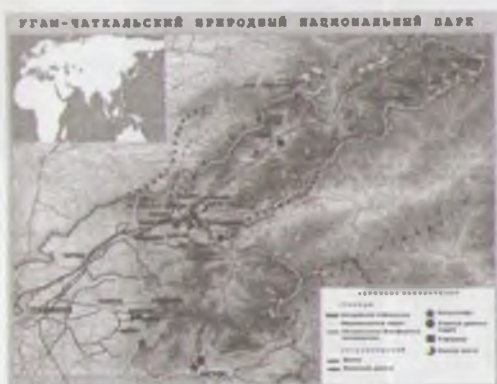
Landshaft arxitekturasining asosiy vazifalari quyidagilardir:

- muhofaza qilish;
- o'zgartirish yoki qayta yaratish (qayta qurish);
- yangi landshaftlarni yaratish.

Muhofaza qilinuvchi (qo'riqlanuvchi) landshaftlar davlat tomonidan qo'riqlanadiganlar ro'yxatiga kiritilgan tabiiy landshaftlar turlari hisoblanadi. Bular — qo'riqxonalar, buyurtmaxonalar, tabiiy va milliy parklar hamda tabiat haykallari hisoblanadi. O'zbekistonda tabiiy landshaftlardan 20 birlikdan ortiqrog'i qo'riqlanadi, ular orasida eng yiriklari quyidagilar: Chotqol, Hisor, Zomin, Kitob qo'riqxonalari, Ugam-Chotqol milliy parki (47-rasm) va boshqalardir. Madaniy landshaftlar ham qo'riqlanadi, masalan, Toshkentdagi «O'zbekiston milliy bog'i», Xorazm viloyatidagi qo'riqxona Xeva shahri va boshqa obyektlar.

O'zgartirilgan (shakli almashtirilgan) landshaftlar deb inson (madaniyat)ning faoliyati natijasida o'zgartirilgan tabiiy yoki ikki-lamchi landshaftlar (ularni yana madaniy landshaftlar deb ham ataladi) hisoblanadi. Masalan, bu — qishloq xo'jaligi va shahar landshaftlari, dam olish zonolari yoki bazalari, parklar va boshqalar bo'lib, ular tabiiy landshaftni o'zgartirib, landshaftning yangi shakli bo'lib qolishadi. Umuman olganda, landshaftni o'zgartirish jarayoni cheksizdir. Har bir avlod ma'lum darajada atrof-muhitni o'zgartiradi, keyingi avlod esa avvalgisini o'zgartiradi.

Masalan, «O'zbekiston milliy bog'i» shahar landshaftida XX asrning 50-yillarida yaratilgan, holbuki ko'rinishiga ko'ra, u shahar muhitida saqlanib qolgan tabiiy landshaft asosida yaratilganga o'xshaydi.

47-rasm. Ugam-Chotqol tabiiy milliy bog'i:
Toshkent viloyatining Bo'stonliq tumanida joylashtirilish tarhi.

Parkning butun landshafti sun'iy ko'l, relyef, o'simliklar bilan birga arxitektorlar, muhandislar, ko'kalamzorlashtiruvchilar va boshqa mutaxassislarning ijodlari mahsulidir. Shuni ham ta'kidlash lozimki, park tabiiy obyekt sifatida emas, balki madaniy meros obyekt sifatida qo'riqlanadi. Bu tabiiy landshaftlarni qo'riqlash va madaniy landshaftlarni qo'riqlash degan tushunchalar o'rtasidagi farqni ko'rsatadi.

Yevropada landshaftlarni o'zgartirish bo'yicha yetakchi o'rinni GFR egalaydi. Jumladan, Germaniyaning Disbur shahrida (avvalgi ko'mir qazib olinadigan markazda) ko'mir qazib olish va uni qayta ishlash bo'yicha sobiq ishlab chiqarish majmuasida «Landshaft parki» yaratilgan (25-rasmlar jadvalinig 1-rasmi).

LANDSHAFTLARNI O'ZGARTIRISH

25-rasmlar jadvali

1-rasm. Disburg shahrida toshko'mir ishlab chiqaraladigan joydagi landschaft parki:
a-b-d – zavod binolaridan qolgan va saqlangan eski injener konstruksiyalar – park
muhitiga ekspressiya va dinamizm bag'ishlaydi; e-f-g – domna o'rnida rekreatsion
maydonchalar yaratilgan.

2-rasm. Landshaftlarni o'zgartirish va yangilarini yaratish – Burchatov bog'lari,
AQSh:

1 – sobiq sement ishlab chiqarish hududining buzilgan landschafti ko'rinishi;
2,9 – bog'lar va parklar – yangi, ko'l bilan yaratilgan, ikkilamchi tabiat.

U parkining o'ziga xos xususiyati shundaki, nemislar ishlab chiqarish inshootlarining tashqi to'siqlarini olib tashlab, ularning texnologik konstruksiyalarini saqlab qolgani holda (domna pechlari, metall rovonlar, quvurlar va boshq.), ularning o'rtasida turli xil mavzudagi bog'lar, attraktiv qurilmalar, sport, trenajor o'yinlar maydonchalari va boshqa ko'pgina qiziqarli hududlari bo'lgan park barpo qilishdi. Natijada, avvalgi sanoat hududi shaharning eng sevimli joyiga aylandi, u yerda yilning barcha faslida, doimo, har xil yoshdagi dam oluvchilar bo'ladi.

Landshaft parklarning yaratilishi — industrialashtirish davrini boshidan kechirgan mamlakatlarda juda ham ommaviy tus olgan. Yevropa mamlakatlarida «o'z umrini yashab bo'lgan» tashlandiq fabrikalar, zavodlar va ishlab chiqarish obyektlari juda ko'p. Yangi ishlab chiqarish texnologiyalariga o'tish munosabati bilan bu obyektlar keraksiz bo'lib qoldi. Landshaftlar Germaniyaning ko'pgina shahar va shahar tashqarisidagi maydonlarida joylashtirilgan bo'lib, ularning landshaft o'zgarishlari umuman mamlakat landshafti o'zgarishlariga ta'sir etadi.

Bundan tashqari, «Barqaror rivojlanish»ga jiddiy yo'naltirilmaganlik oqibatida shahar, qishloq va boshqa joylarda (bunga shaharlarning jamoatchilik markazlari, turar joy qurilish hududlari, rekreatsion, texnik va boshqa hududlar ham kiradi) landshaftlarning eskirib qolgan shakllarining 80%gacha landshaftni faol o'zgartirish bilan qamrab olingan. Natijada, Germaniya mamlakat hududini makro-, mezo- va mikro-landshaft o'zgarishlar sohasida dunyoda va Yevropa Ittifoqida yetakchi o'rinlardan birini egallaydi.

Landshaftlarni qayta tiklash — bu eskirgan landshaftni qayta tiklashdir. Tabiiy landshaft ham, qo'l bilan yaratilgan landshaft ham ana shunday bo'lishi mumkin. Agar tabiiy muhitda landshaft va uning elementlari (o'simlik, hayvonot dunyosi, tuproq, suv) insonning aralashuvisiz yangilanib borsa, u holda qo'l bilan yaratilgan landshaftda (bog', park va boshq.) uning rivojlanishiga qarab turish kerak bo'ladi. Ayniqsa, bu yashash davri qisqa bo'lgan o'tlar va gulli ekinlarga tegishlidir, chunki ular, hatto mavsum davri «ichida» ham keraklicha parvarish qilinmasa so'liydi va buziladi.

Tarixiy bog'larda va parklarda landshaftning dastlabki manzarasini tiklash uchun deyarli hammasini almashtirish kerak:

yer qatlamining sirtida xizmatini o'tab bo'lgan qari daraxtlar va butalar, kichik shakllar, muhandislik qurilmalari, shuningdek, suv havzalarini tozalash va hatto *bioharxillikni* tiklash kerak. Bu ayniqsa, landshaft obyektini yaratilagan davrga xos usulda maksimal tiklash talab qilinganda juda muhimdir. Bu muntazam usulida yaratilgan landshaftlarda to'la erishsa bo'ladi, u yerda kompozitsiya geometriyasini, o'simliklarini qirqib turishni, gulzorlarning ornamentini (bezalishini), suv qurilmalarini, yer qoplamalarini va kichik me'moriy shakllarni loyihalar, chizmalar, rasmlar va fantomateriallar mavjud bo'lganda qayta tiklash mumkin. Biroq landshaftning erkin o'suvchi daraxtlari, butalarining, suv havzalarining va boshqa elementlarining aniq nusxasini peyzaj usulidagi bog'larda va parklarda qayta tiklash landshaft ijodiyotining eng murakkab jarayonidir. Uni dastlabki ilmiy izlanishlar va aniq nusxalarni qayta tiklagandan so'nggi restavratorning juda nozik ishi bilan taqqoslash mumkin.

Bog' va parklarni qayta tiklash sohasida ilg'or mamlakat Yaponiya hisoblanadi. Bu yerda, restavratsiya va rekonstruksiyaning boshqa sohalaridagi kabi mayda-chuyda narsalar yo'q. Yaponiyaning tarixiy bog'larida va parklarida rekonstruksiya qilish ishlari amaliy jihatdan to'xtatilmaydi, shu sababli qari-maydigan landshaft ko'rinishi yaratiladi. Bu yangilanishni talab qiluvchi joylarni juda diqqat bilan ko'zdan kechirish kerak.

Masalan, hatto yo'lga terib to'shalgan toshlardan yeyilib ketgani yoki yorilgani ham, «Yo'sinlar bog'i»dagi zangori gilamning ma'lum bir qismidagi qurigan yo'sin yoki ariqdagi singan bambuk kabi arzimagan kichik narsa ham tegishli nusxasi bilan almashtiriladi. Ular maxsus qayta tiklash ustaxonalarida yoki ko'chatzorlarda tayyorlanadi, u yerda yangi toshlar sayqalanadi va «eski» holatiga keltiriladi, yo'sin, bambuk va boshqa o'simliklar esa parvarish qilib yetishtiriladi va aslini iloji boricha aniq almashtirish uchun modellashtiriladi.

Yangi landshaftlar — bu tabiatning ilk holatida «noldan boshlab» yoki buzilgan tabiat asosida yaratgan landshaftlar hisoblanadi. Shu tarzda sahroda shahar — vohalar, tog'larda rekreatsion majmualar, buzilgan, noqulay va boshqa yerlarda yangi landshaftlar paydo bo'ladi. Bu jihatdan, Amerikaning Florida shtatida 1898-yilda shakllangan Burchatovlar oilasining bog'lari namunasi juda ajoyib misoldir (25-rasmlar jadvalining 2-rasmi).

Hayron qoldiradigan joyi shundaki, bu go'zal bog'lar butun landshaft o'rnida qurilgan, ya'ni sement sanoati uchun smashiyo qazib olish bo'yicha karyer o'rnida. Bog'larni qurishga 1898-yilda Emma Burchat asos soldi, uning avlodlari esa bog'ni shu darajada takomillashtirishdiki, «Burchatov bog'lari» xalqaro turizm obyektiga aylandi.

2.1.5. Hududlarni landshaftli tashkil etish darajalari

Landshaft arxitekturasining maqsadlari va vazifalarini aniqlashdan tashqari landshaft arxitektori uning keng amaliyotida o'rnatma bilan shug'ullanishini tasavvur etish juda muhimdir. Landshaft loyihalash muhitini insonning bevosita o'rab turishidan shahar, qishloq muhitidan to mintaqaviy maydonlarni landshaft-ekologik, landshaft-rekreatsioon va landshaft-estetik sifatlarga yetkazishgacha bo'lgan maqsadni nazarda tutadi (26-rasmlar lojyali).

Shu munosabat bilan loyihalashning turli darajalarida hududlarni arxitektura-landshaftli tashkil etishning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash zarur.

- **Landshaft dizayni darajasi** — insonni bevosita o'rab turgan maydon (shahar ochiq mikromaydonlari: xiyobonlari, bulvarlar va sohillar, piyodalar yuradigan va transport kuchalar, turar joylardagi bog'lar, binolar atrofidagi maydonlar va h.k. landshaft elementlarini — yerni geoplastikasini, o'simliklar kompozitsiyasini, suv qurilmalari va yerning qattiq qoplamalari — mikro-loyihalashtiradi, kichik arxitektura, badiiy shakllari va to'laqlashtirishlardan foydalanadi (26-rasmlar jadvalining 4-rasmi).

- **Landshaft arxitekturasining darajasi** — rekreatsioon obyektlarining: parklar, dam olish zonalari va bazalari, turistik majmualar, kurort majmualari va boshqa ochiq maydonlar landshaftini loyihalashtiradi. Bu yerda, landshaftni rejalashtirish masalalari bilan bir qatorda, hududni landshaft-rekreatsioon tashkil etishi muhim o'rinni egallaydi. Bu yerda landshaft arxitektori yoki landshaft dizayner maydonlarni landshaft dizayning yuqorida aytib o'tilgan vositalaridan foydalaniladi (26-rasmlar jadvalining 3-rasmi).

LANDSHAFT MAYDONLARINI TASHKIL ETISH DARAJALARI

26-rasmlar jadvali

1-rasm. Regionning (mamlakatning)
landshaft rejalashtirish darajasi

•
landshaft rejalashtirish

•
makro daraja

2-rasm. Shaharning landschaft
rejalashtirish darajasi

•
landshaft shaharsozligi

•
mezo daraja

3-rasm. Mahalliy hududning
landshaft tashkil etish darajasi

•
landshaft arxitekturalari

•
mahalliy daraja

4-rasm. Mikro maydonlarning
landshaft tashkil etish darajasi

•
landshaft dizayni

•
mikro daraja

• **Shaharning landshaft-rejalashtirish darajasi** — landshaft rejalashtirish shahar qurilishi tuzilmasi bilan jips bog‘langan, shaharning landshaft rejalashtirishi unga ta‘sir ko‘rsatuvchi ijtimoiy, ekologik, estetik, funksional — rejalashtiruvchi omillarni hisobga olishi kerak. Bu yerda landshaft arxitektori shahar muhitining dizayni bilan shug‘ullanmaydi, uning vazifalari ko‘kalamzorlashtirilgan fazolarning ishlab chiqarish — rejalashtirilishini tashkil etilishining muvozanatini izlash, ochiq (qurilmagan) va qurilgan fazolar parametrlarining qulay munosabatlarini aniqlash hisoblanadi. Mazkur ishning natijasi ko‘kalamzorlashtirilgan fazolar sistemasining asosiy vazifalarini ajratib, bir tekis taqsimlash va funksional zonalarga ajratish hamda shahar ochiq fazolarini landshaft-rekreatsion tashkil etish sxemasi hisoblanadi, shuningdek, shahar fazolarining ekologik rehabilitatsiya sxemalari, shaharni landshaft-estetik tashkil etish sxemalari, gulzorli bezatilish sxemalari hisoblanadi (26-rasmlar jadvalining 3-rasmi).

• **Regionning (mamlakatning) landshaft-rejalashtirish darajasi** — bu yerda landshaft arxitektorining faoliyati iqtisodiy geografiya asoslarini, ekologiyani, tumanni rejalashtirishni, hududlarni landshaft-rekreatsion tashkil etishni va estetik rejalashtirishni mukammal bilishi bilan bog‘liq bo‘ladi. Bugungi kunga kelib, O‘zbekistonda landshaft rejalashtirish masalalari tuman rejalashtirish sxemasining tarkibiy qismiga kiradi. Biroq ekologiyaning ortib borayotgan muammolari tabiiy hamda yer resurslarini qo‘riqlash, muhofaza qilish zarurligi, shuningdek, buzilgan yerlarni tiklash va noqulay yerlarni o‘zgartirish landshaft rejalashtirish muammolarini chuqur o‘rganish zarurligini va ularni O‘zbekiston Respublikasining atrof-muhiti barqarorligini yaxshilashga qaratilgan kasbiy faoliyatning mustaqil turiga ajratilishi zarurligini aktuallashtiradi. Landshaft rejalashtirishida muhitning ijtimoiy, iqtisodiy, ekologik va estetik qulayligini oshirish muhim rol o‘ynaydi (26-rasmlar jadvalining 1-rasmi).

2.2. Landshaft arxitekturasining shaharsozlik asoslari

2.2.1. Shaharlar va aholi turar joylarining landshaft rejalashtirish

Aholi punktlarini landshaftli rejalashning maqsadi ko‘kalamzorlashtirish va landshaft arxitektura vositalari bilan yaxlit,

garmonik (uyg'un) shahar muhitini shakllantirish hisoblanadi. Bunda bosh vazifa atrof-muhitning tabiiy va sun'iy komponentlari orasidagi optimal munosabatni uning barcha iyerarxik sathlarini ta'minlashdan iborat bo'lib, bunda tabiatning insonga sog'lomlashtiruvchi ta'sirini kuchaytirish va sanoat hamda qurilishning tabiatga salbiy ta'sirini minimumga keltirishdir.

Shaharda va uning atrofida ayrim tabiiy majmualarni oddiygina ajratish va saqlab qolishning o'zi yetarli emas. Shahar quruvchilari tashqi muhit omillarining doim o'zgarishiga qaramay, tabiat bilan aloqalar susaymasdan, aksincha, kuchayib boradigan shahar va uning atrofi rivojini belgilab beruvchi turli xil, qulay va hayotiy modellarini nazorat jihatdan, keyin esa amaliy jihatdan topishlari va sinab ko'rishlari zarur.¹

Aholi turar joylari, xususan shaharlar va asosan yirik shaharlar turli funksional hududlarga bo'linadigan maydonlardan iborat. Bular markaziy, chetki, sanoat, rekreatsion hududlar, tashqi transport hududlari va boshqalar. Bu hududlarni landshaftli tashkil etish aniq funksional vazifaga ham, rejali va fazoviy tashkil etishning o'ziga xos jihatlarini belgilovchi tabiiy, ijtimoiy-iqtisodiy, ekologik, sanitariya-gigiyenik, shahar qurilishi va boshqa omillarga bog'liq. Bunda shaharni landshaftli rejalashtirishga asosan ikki guruh omillar ta'sir ko'rsatadi; landshaftli (yoki tabiiy) va shahar qurilishi (funksional rejalash).

Landshaft omillari, shu jumladan, tabiiy-iqlim vaziyati, shaharning qay tarzda rivojlanayotganiga — ixcham tashkil bo'lgan joy yoki chiziqli tashkil bo'lgan joy ekaniga belgilovchi ta'sir ko'rsatadi. U o'zining tashqi atrofiga keng ochilgan bo'ladimi yoki go'yo unga teskari o'girilgan bo'ladimi, bu joyning gidrografik tarmog'ining tavsifiga; balandliklarning mavjudligiga; qurilishni o'zlashtirish uchun yaroqsiz hududlarga, harorat, shamol, insolatsion tartiblarga, tuproqning unumdorligiga, o'simlik massivlarining joylashishiga va hokazolarga bog'liq. Bu landshaft omillarining ta'siri, ayniqsa, yangi shaharlarda va uncha katta bo'lmagan shaharlarda sezilarli bo'ladi. Yirik va juda katta shaharlarda landshaft omillar, o'z qiymatini saqlab qolsa-da, uncha yaqqol bo'lmaydi. Bunda shaharning ayrim tumanlari turli xil landshaft sharoitlarida bo'ladi va o'z-o'zicha rivojlanadi.

¹ Вергунов А.П. Архитектурно-ландшафтная организация крупного города. Л., Стройиздат, 1982.

Landshaft omilining ta'siri u yoki bu landshaft dominanta o'ngali yanada yaqqolroq namoyon bo'ladi. Masalan, daryo, balandlik, pastlik va boshqalar.

Yangilik shundaki, yirik shaharning kattalashayotgan o'lchamlari — **gorizontal** va **vertikal** — joyning landshaft o'ziga xosligini bosadi va **nivelirlaydi**. Agar balandliklar, daryolar, o'tloqlar, terrasalar, ongli shakllanayotgan landshaft sistema — suv ko'kalamzor fazolar tarkibiga kiritilsa, ular shahar muhitining tabiiy komponentlari rolini o'ynashda davom etadi.

Hunda markaziy shahar tumanlarini shahar tashqarisidagi tabiiy landshaftlar (ko'k diametrlar, o'rmon — park hududlari, dengiz va daryo ekvatorlari) bilan bog'lashga qodir bo'lgan ularning elementlari alohida qimmatga ega.

Boshqa an'ana noqulay tabiiy sharoitlarni o'zgartirish va buzilgan yerlarni tiklash hisoblanadi. Landshaft sistemasini sun'iy shakllantirish borgan sari kengayib bormoqda. Navoiy, Zarafshon va shu kabi boshqa shaharlar jonsiz yarim sahro (cho'l) sharoitida odam tomonidan to'liq yaratildi. Bu sistemalarning o'ziga xos xususiyati shundaki, nisbatan uncha katta bo'lmagan maydonlarda ular turar joy yaqinida, shaharning jamoatchilik markazlarida, piyodalar o'tadigan yo'llarda joylashgan va shuning uchun juda samaralidir.

O'rmoni bo'lmagan tumanlarda joylashgan shaharlarda, qimmatli qishloq xo'jaligi ekinlari orasida landshaft sistemasining rivoji xo'jalik vazifalarining rekreatsion vazifalar olib borish yo'li bilan yuz beradi.

Landshaft omillar shaharning rivojiga «bevosita» yoki «bilvosita» ta'sir etadi. Shamol rejimi noqulay bo'lgan shaharlarda shamoldan himoya qiluvchi mintaqalar katta ahamiyatga ega bo'ladi. Oritqcha insolatsiyali tumanlarda joylashgan shaharlarda ko'kalamzorlashtirilgan maydonlarning yetakchi elementlari chiziqlar — bulvarlar, ko'chalarga o'tkazilgan daraxtlar, daryo va kanal bo'ylari, shuningdek, ko'kalamzorlashtirilgan turar joy hovlilari, savdo markazlari bo'ladi, ya'ni shaharning piyodalar oqimi to'planadigan yo'nalishlari va nuqtalari bo'ladi.

Shahar qurilishi omillari — shaharning o'lchamlari, funksional va me'moriy — rejalovchi tuzilmasi xalq xo'jaligi bo'yicha yo'nalish tabiiy sharoitlarining ma'lum darajada hosilalari bo'lib, ularga o'z navbatida teskari effekt ko'rsatadi. Ular ochiq maydonlar sistemasida ham aks etadi.

Yirik va juda yirik shaharlarda ko'kalamzorlashtirish sistemasi hududiy va funksional jihatdan kichik va o'rtacha shaharlarga nisbatan yanada rivojlangan xarakterga ega bo'lib, o'nlab va yuzlab elementlarga ega. Agar uncha katta bo'lmagan shaharlarda, odatda bitta park (polifunksional), bitta yoki bir nechta bog', bulvar va xiyobonlar bor bo'lsa, u holda yirik va juda yirik shaharning ko'kalamzorlashtirilgan maydonlari tarkibiga botanika bog'i, zoopark (hayvonot bog'i), o'rmonpark, bir qancha madaniyat va dam olish bog'lari va hokazolar kiradi.

Shaharning xalq xo'jaligi bo'yicha yo'nalishi ko'kalamzorlashtirilgan maydonlarning tashkil etilishiga bevosita va rejalashtiruvchi tuzilma orqali ta'sir ko'rsatadi. Sanoat shaharlarida sanitariya-himoya qilish zonalarida katta o'rin egallaydi. Shahar kurortlarida ko'kalamzorlashtirilgan maydonlar bitta yoki bir nechta kurort parklarda va dam olish uylari, sanatoriylar huzuridagi bog'larda quriladi.

Qimmatli qishloq xo'jaligi yerlari orasida joylashgan shaharlarda ko'kalamzorlashtirilgan fazolar yuzalari, odatda uncha katta bo'lmagan mevali bog'lar massivlari katta rol o'ynaydi.

Qazib olish bilan bog'liq sanoat shaharlarida ko'pincha bo'lib-bo'lib rejalalanuvchi tuzilmalar shakllanib, mos ravishda ko'kalamzorlashtirilgan maydonlar bo'lingan ko'rinishni qabul qiladi. Alohida turar joy va rejalalanuvchi rayonlarda, posyolkalarda o'zining parklari, bog'lari, sanitariya-himoya mintaqalari va shu kabilar yuzaga keladi. Bu obyektlarning takrorlanishiga va ko'kalamzorlashtirish sistemasini maydalashishiga olib keladi.

Rejalangan tuzilmasi bo'lingan shaharlarda yirik ko'kalamzorlashtirilgan maydonlar (ko'k ponalar, diametrlar) shahar qurilishining yagona massivini bo'laklarga ajratadilar. Ixcham shaharlarda ochiq maydonlar sistemasi chetga chiqish xarakteriga ega — yirik parklar va o'rmon parklar shahar chetiga siqib chiqarilgan. Shunday sharoitlarda landshaft rejalashtirishning bosh muammosi markaziy rayonning tabiiy atrof-muhitdan ko'kalamzorlashtirilgan ponalar kiritilishi, diametrlar, mintaqalar yordamida ajratishning oldini olish (kompensatsiya) hisoblanadi. Nihoyat chiziqli tuzilmaga ega shaharlar uchun odatda ikkita yoki bitta cho'zilgan ko'kalamzor mintaqadan iborat ochiq may-salarning chiziqli sistemasi ham xosdir. Ayrim hollarda bu mintaqalar ko'ndalang joylashib, chiziqli shaharni u yoki bu uzunlikdagi kesmalarga ajratadi.

Yirik va juda yirik shaharlarning ochiq maydonlarining katta hajmli sistemasi tahlil qilish zamonaviy shahar qurilishining muhim omillari bilan taqqoslanganda, xususan gigant shaharlarning o'z o'lishi bilan quyidagi imkoniyatlarga ko'ra zaruriyatini bildirib beradi:

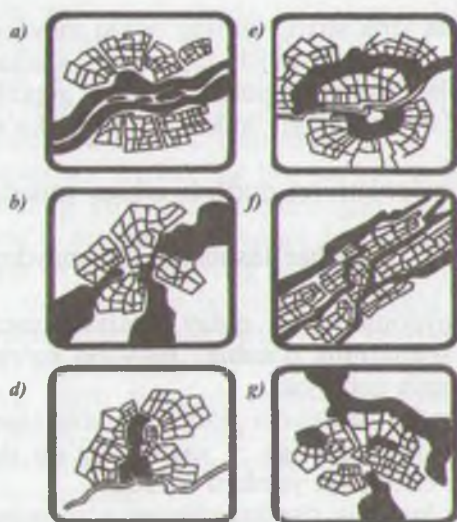
- ochiq maydonlarning qurilish ichiga yanada chuqur kirib borishi;
- shahar ichi va shahar tashqarisidagi maydonlarning yaqin aloqasi;
- ochiq maydonlarni va qulay rejalashtiruvchi tuzilmasini shakllantirish, shaharning o'sishiga muvofiq ko'rinishini o'zgartirish va rivojlanish qobiliyati.

Ana shu barcha talablarga javob beruvchi sistemagina landshaft rejalashtirish maqsadiga — yaxlit, uyg'un shahar muhitini shakllantirishga erishishga yordam beradi.

Shaharning hududiy rivojlanishining o'zi uning tabiat bilan aloqasining susayishini emas, balki ularning ko'rinishi o'zgarishini anglatadi. Shu nuqtaiy nazardan ochiq maydonlarning mashhur sistemalaridan ko'pchiligi tanqidga chidamaydi yoki faqat kichik shaharda (yoki shaharning alohida tumanida) bundan-kam hollardagina qo'llaniladigan bo'ladi. Masalan, ochiq maydonlarning halqali, markaziy-yadroli, dispers, chetki va ba'zi boshqa shu kabi bunday «berk» sistemalari erkin hududiy rivojlanishga qodir emas, ularning elementlari bir-biri va tashqi fazolar bilan kam bog'langan. To'rsimon, chiziqli, tomonasimon yoki fonli singari bunday sxemalar bu masalalarga javoban mos keladi (48-rasm).

Hiroq faqat sistemaning geometrik shakli emas, balki ochiq va qurilgan maydonlarning nisbati ham hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi. Yagona qurilish massivining o'zaro bog'liq, lekin o'ziga xos rejalalanadigan rayonlarga bo'linishining mavjud an'anasi ko'klamzorlashtirilgan ponalar, diametrlar, mintaqalar, yadrolar boshqa elementlar jamlangan murakkab kombinatsiyalangan sistemalarini shakllantirish uchun asos yaratadi.

Umuman, aholi turar joylari sistemasida joylashtirilgan shaharni landshaftli tashkil etish izchillik bilan «yuqoridan pastga tomon» — avval joylashtirishning guruhli sistemasi va shaharning bosh plani miqyosida, keyin esa shahar rejalashtiruvchi rayoni miqyosida yuz berishi kerak va shundan so'ng mufassal rejalashtirish loyihasi darajasiga chiqishi lozim.

48-rasm. Shaharning ko'kalamzorlashtirilgan maydonlarini rejali tashkil etishning prinsipial sxemasi (arx. A.P.Vergunov bo'yicha).

Istalgan o'lchamdagi va vazifadagi har bir ko'kalamzorlashtirilgan maydon aslida bitta emas, balki ma'lum to'plamdagi vazifalarni bajaradi: rekreatsion, sanitariya-gigiyenik, mikro-iqlim, estetik, tabiatni muhofaza qiluvchi, rejalar — regulativ, xo'jalik-texnik.

Alohida ko'kalamzorlashtirilgan maydonlar o'zida qanchalik ko'p vazifalar majmuyini bajarsa, shahar landshaftli sistemasi ning umumiy samaradorligi shuncha yuqori bo'ladi.

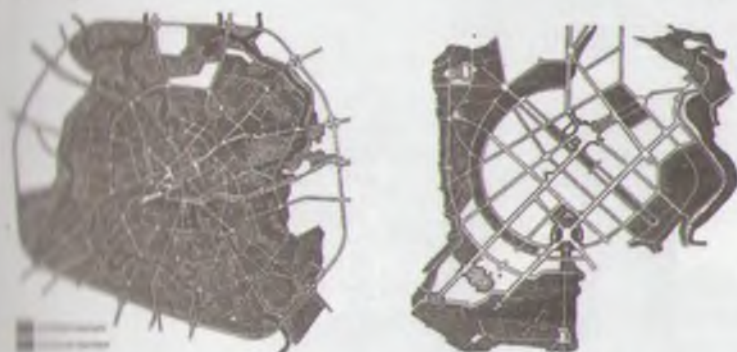
Ko'kalamzorlashtirilgan har qanday maydonni loyihalashga kirishayotganda u qo'shma, yuqori va quyida yotgan sathlar uchun qanday ahamiyatga ega bo'lishini aniqlash kerak. Masalan, ko'kalamzorlashtirilgan maydonlar faqat mikrorayon, turar joy hududi darajasida qanday «ishlayotgani»ning o'zini emas, balki ularning shahar va shahardan tashqari darajadagi ko'kalamzorlashtirilgan maydonlar bilan aloqasi uchun qanchalik samarali ekanini aniqlashtirishi zarur. Ya'ni mikrorayondagi bog' yoki park turar joy rayonidagi xiyobon yoki bog' qo'shni mikrorayonlardan shahardagi parklar va shahar atrofidagi ko'k hududlarga piyodalar tranzitini qanday o'tkazadi. Shuning uchun hozirgi paytda chiziqli suv ko'kat maydonlari va albatta «tranzit», ya'ni bog'lovchi ahamiyatga ega bo'lgan ixcham ko'

Kattı maydonlar borgan sari kattaroq ahamiyatga ega bo'lmoqda (49-rasm).

49-rasm. Chikagoning turar joy hududlarini «tranzit»-suv-ko'kat maydonlari bilan bog'lanishi.

Ko'k o'simliklar sistemasining bosqichli tuzilishi to'g'risidagi fikr yillar o'z vaqtida ijobiy ahamiyatga ega bo'ldi, chunki shahar tashkilida bog'lar va parklarning bir tekis taqsimlanishiga imkon berildi. Ammo endi bu yetarli emas, ko'k ekinlarni landshaft maydonlarining yagona uzluksiz sistemasi doirasida loyihalash zarur, ularda «kollektorlar» (suv-ko'kat diametrlari, ponalar, mintaqalar turidagi) asta-sekin magistral «kanallarga» o'tadi (bosh ko'kalamzorlashtirilgan mintaqalar) va undan so'ng «chapalliyalar» bo'yicha ko'kalamzorlashtirilgan maydonlarning oqimlari (birlamchi) shahar qurilishi birliklariga yetib boradi (50-rasm).

50-rasm. Shaharlarni ko'kalamzorlashtirish sistemasi: Minsk va Yerevan shaharlari.

Ancha yuqori darajadagi ochiq maydonlar sistemalari («kollektorlar») shahar tumanlariga toza havo oqimi kelishi uchun

katta o'lchamlarga ega bo'lishi kerak. Shuning uchun shahar massivining yaxshiroq aeratsiyasi uchun shahar atrofi landshaftlariga chiqishlarni haddan ortiq toraytirmaslik zarur. Bundan tashqari, yuqori darajalarda ko'kalamzorlashtirilgan maydonlarni izchil kengaytirishga shahar markazlarining tabiiy atrofi bilan kompozitsion aloqasi ham yaxshiroq hal etiladi hamda ko'kalamzorlashtirilgan maydonlarni taqsimlashda tartib bo'ladi (51-rasm va 27-rasmlar jadvali).

51-rasm. Yirik shaharlarning landshaft rejalashtirilishi:
a — Moskva shahrining bog'-park komplekslari; b — Kiyev shahrining bog'-park komplekslari; d-e — Boston va Vashington shahar markazlarining bog'-park komplekslari.

NYU-YORK SHAHRINING MARKAZIY PARK LANDSHAFT REJALASHTIRISHI

27-rasmlar jadvali

Yangi shaharlar va qishloqlarni barpo qilishda ularning joylashishini tanlash atrof-muhit omillariga bog'liq, qurilishning o'zi ham tabiiy muhit ko'rinishining muhim omili va elementi bo'ladi va unga muhim o'zgarishlar kiritadi. Tabiiy muhit tuzilishi qonunlarini mufassal o'rganish shahar yoki qishloqlarning landshaft rejasini to'g'ri ijodiy tushunishga impuls imkon beradi. Bu maqsadga erishishga yondashuv tekis va tog'li hududlarda turlichadir. Tekis joylarda aholi punktlarini shakllantirishda landshaft rejalashtirish ko'proq erkin harakat qilish huquqiga ega.

Bu yerda ko'pgina hollarda konstant elementlar, suv havzalari, o'rmon massivlari, yo'llar, temiryo'l arteriyalari va boshqalar yaqqol ko'zga tashlanadi. Daryolarning suv havzalari yo'llarini, temiryo'llarni va boshqalarni ko'kalamzorlashtirish ko'katning fazoviy shakllarini, go'zal manzaralarni va peyzaj ko'rinishlarini vujudga keltirib, ular tekislik timsolida mavjud bir xillikni har xillashtirishga yordam beradi.

Past-baland joylardagi aholi punktlarini landshaft rejalashtirishda hisobga olish zarur bo'ladigan bir qator holatlarga ega. Past-baland joylarning ayrim qismlari qimmatga ega, boshqalari esa bo'ysunuvchi ahamiyatga ega. Bu ko'p darajada joyning landshaft muhitida aholi punktining joylashishini belgilaydi. Bu, ayniqsa, relyefi keskin ifodalangan joylarga taalluqli.

Aholi punktlarini ularning chetlaridagi o'simliklarni hisobga olgan holda ko'kalamzorlashtirish aholi punktining atrof-muhit bilan aloqasi xarakteriga ta'sir ko'rsatadi. Chekka joylarning o'simliklari o'z navbatida aholi punktini, uning texnik obyektlari va inshootlarini tabiiy muhit bilan bog'laydi. Qurilish o'ziga xos geometrik shakllari ko'proq bo'lgan aholi punktlarini qurishda, jamlangan o'simliklar, qat'iy chiziqlarni yumshatuvchi qo'shimcha element vazifasini bajaradi. O'simliklar ayrim qurilgan sektorlar orasida bo'g'in bo'lib xizmat qiladi va tegishli ko'kalamzor sistema bilan aholi punkti tumanlarini o'zaro va atrof-muhit bilan bog'laydi. Aholi punktining asosiy o'simliklari atrof-dagi tabiiy muhitning o'simlik assosatsiyalarining eng dekorativ jinslaridan iborat bo'lishi kerak. Agar unga tuman uchun ma'qul keladigan va asosiy o'simlikka biologik jihatdan to'g'ri keladigan o'ziga xos dekorativ, ekzotik jinslar qo'shilsa, bu bilan aholi turar joylari landshaftlarining o'ziga xos qiyofasi ta'minlanishi mumkin.

Aholi punktini ko'kalamzorlashtirish va landshaftni madaniy bezash san'at asaridan iborat, chunki ular fazoviy va siluetli bezashni hamda peyzajning kaloritli va plastik ta'sirini izlashga asoslanadi. O'z navbatida, bu elementlar go'zallikning estetik sezgisini vujudga keltiradi yoki yomon taassurot qoldiradi. Aholi punktiga kiritiladigan yo'llar kuchli ko'kalamzorlashtirilgan bo'lishi kerak, chunki ular aholi punktini bevosita landshaft bilan bog'laydi.

Tabiiy shakllarning o'ziga xos xususiyatlari, plastiklik va mahalliy landshaftning xilma-xilligi saqlanishi kerak. Bu ayniqsa, tumanida sanoat majmualari qurilayotgan hollarda muhimdir. Ular atrof-muhitning umumiy manzarasi bilan albatta, uyg'unlashib ketishi kerak. Buning zarurligi shundaki, qurilishlar va texnik obyektlar atrof-muhit uchun begona bo'lmasdan, balki madaniy landshaftning elementi va dominant singari ishtirok etishi kerak.

2.2.2. Shahar ko'kalamzorlarini tashkil etish tamoyili

Bog' va parklar rivojlanishi kelajagi shaharning umumiy ko'kalamzor hududlari tizimisiz to'g'ri baholanishi mumkin emas. Avvalo, ko'kalamzor hududlar tizimi tarkibining murakkablashuv jarayonini aytib o'tish kerak. Bunga sabab uning yangi elementlarining paydo bo'lishi, shahar va aglomeratsiyalarning hududiy rivojlanishidir. Ko'kalamzor tizimlarning rivojlanishi turli xil shaharlarda turli yo'llar bo'yicha ketadi.

Tarkib topgan shaharsozlik va tabiiy sharoitlar kompleksiga ko'ra, ko'kalamzorlarni fazoviy tashkil etish turli xil ko'rinishga ega bo'ladi. Unda qurilmalar massivida bir tekisda joylashgan alohida yashil «dog'lar», bir necha yirik o'rmon park pannolari shahar markazigacha yetishi mumkin, ya'ni suv-park diametri (shaharni daryo, kanal yoki suv ombori bo'yicha kesib o'tadigan parklar va qirg'oqlar lentasi), qurilmalarga parallel yoki yondashib joylashgan ko'kalamzorlarning keng yo'llari (shahar chiziqli rivojlanganda), ko'kalamzorlarning chiziqli-yo'lak joylashuvi, shaharning ajralgan tumanlarini o'rab turuvchi ko'kalamzorlarning tashqi massivlari.

Shaharlar ko'kalamzorlar tizimini qurish shaharsozlik omilari (shaharning kattaligi va profili, uning ahamiyati, tarixiy rivojlanishi) va tabiiy sharoitlar, iqlim, tuproqlar, mavjud o'sim-

liklar, relyef xarakteri, suv havzalari bilan belgilanadi. Shahar ning kattaligi ko'kalamzor tizimlar obyektlar tarkibiga, ularning o'lchamlariga, funksional-landshaft tashkil etishiga ta'sir etadi. Aholi joylari hududi joylashuviga qarab, ko'kalamzorlar besh kategoriyaga bo'linadi:

1-A — tabiatni qo'riqlash vazifasini bajaruvchi ko'kalamzorlar bunga qo'riqxonalar, tabiat yodgorliklari, suv manbalarini sanitar qo'riqlash qismlari, daryo va kanallarni qo'riqlash yo'laklari.

2-B — madaniy meros ko'kalamzorlariga — tarixiy bog'lar, dendrologik, botanika va zoologiya bog' va parklar; memorial qabristonlar.

3-D — umumiy foydalanish ko'kalamzorlari shahar va tuman parklari, skverlar, maydonlardagi skverlar, piyoda ko'chalar, qirg'oq bo'ylari, shahar tashqarisidagi dam olish joylari.

4-E — cheklangan foydalanish ko'kalamzorlari turar joy tumani va kichik tuman bog'lari, individual qurilmalardagi ko'kalamzorlar, bolalar bog'chalari, maktablar, ma'muriy va boshqa binolar, oliy o'quv yurtlari va sport kompleksi ko'kalamzorlari.

5-F — maxsus vazifali ko'kalamzorlar avtomobil yo'llari, ko'chalar bo'lib, sanoat korxonalari va ularning sanitar-himoya qismlari, pitomniklar, oranjereya, qabristonlar, shosse va temiryo'l ko'kalamzorlari.

2.2.3. O'zbekiston aholi joylari ko'kalamzorlari tizimini me'yorlash

Shaharning ko'kalamzor hududlari — landschaft arxitekturasini obyektlarini shakllantirish turli xil shaharlarda turlicha o'tgan. O'zbekiston tarixiy shaharlari misolida O'rta Osiyo regionini uchun an'anaviy ko'kalamzorlar tizimini tashkil etish tamoyillarini ko'rib chiqish mumkin. Rasmdan ko'rinib turibdiki, barcha tarixiy shaharlar — Samarqand, Buxoro, Xiva ko'kalamzorlarini joylashtirishning bir tekis, suv ta'minoti tizimi — ariq, hovuzlar bilan uzviy bog'liq tarkibga ega bo'lgan (52-rasm).

Hozirgi vaqtda ko'kalamzorlarni ber tekis joylashtirish tizimi ko'rinishida tashkil etishning tarixiy tamoyillari yo'qotilgan. Shaharlarning bir tekis va uzluksiz ko'kalamzorlar tizimini tashkil etish ehtiyoji allaqachon e'tirof etilgan. Landschaft arxitekturasini va landschaft shaharsozligi sohalarida tadqiqotlar bu tamoyillarni shaharsozlikda amalga oshirishga o'tish kerak.

32-rasm. Temuriylar Samarqandining suv taqsimlantirishi va ko'kalamzorlashtirishi:
1 – suv (ariqlar); 2 – ariq, hovuz va ko'kalamzor; 3 – shahar chegarasi
(arx. L.A. Adilova orqali).

Ammo shuni aytib o'tish lozimki, «Toshkent Boshplanloyiha» va Toshkent Arxitektura-qurilish institutining ilmiy izlanish ishlari va loyihalari asosida Toshkent (1984, 2002-yy., 53, 54-rasm), Chirchiq (2006-y.) va boshqa shaharlar landshaftini tashkil etish va ko'kalamzorlashtirish sistemasi rivojlanishiga qator takliflar kiritilgan. Biroq bu takliflarni amalga oshirish yanada detallashtirishni va amaliyotga tatbiq etishni taqozo etadi.

33-rasm. Toshkent shahrining suv-yashil sharoitlarini tashkil etish tavsiyasi
TashNIIPIgenplan. 1984.
(arx. L.V.Yablokova).

54-rasm. Toshkent shahrining landshaft-rekreatsion tizimini rivojlantirish tavsiyasi. 2002.
(arx. K.D.Satarova).

O'zbekiston aholi joylari ko'kalamzorlar tizimini yanada takomillashtirish uchun me'yoriy asos lozim, u shahar va poystolkalar hududida ko'kalamzorlar tizim elementlarining son jihatidan nisbatini nazarda tutadi. Toshkent Zonal ilmiy tadqiqot

va eksperimental loyihalash institutida (TashZNIEP) o'tkazilgan tadqiqotlar asosida O'zbekiston aholi joylari ko'kalamzorlarini me'yorlash bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqilgan, ular real loyihalash va shaharsozlik amaliyotiga asos qilib olinishi mumkin (3-jadval).

**O'zbekiston shahar va qishloqlar uchun tavsiya etilgan
ko'kalamzorlashtirish me'yorlari va ularning namunaviy
taqsimlanishi, m²/odam (TashZNIEP, 1982)**

3-jadval

	Shaharlarning ko'kalamzor maydonlari					
	Katta		Kichik		O'rta	
	Ko'kalamzorlar yaratilishi sharoitlari					
	Yaxshi	Chek- langan	Yaxshi	Chek- langan	Yaxshi	Chek- langan
Umumiy foyda- lanish ko'kalam- zorlari	17-19	13-15	14-16	11-13	11-13	8-10
jumladan:						
shahar parklari	4-5	3-4	5-6	4-5	6-7	5-6
tuman parklari	4-5	3-4	-	-	-	-
skver va bulvarlar	2-3	2-3	2-3	1-2	2-3	1-2
turar joy tumani bog'lari	4-5	3-4	4-5	3-4	-	-
kichik tuman umumiy foydala- nish ko'kalam- zorlari	3-4	2-3	3-4	2-3	3-4	2-3
Cheklangan foy- dalanish ko'ka- lamzorlari	35-40	30-35	50-55	45-50	65-70	55-60
Shu jumladan:						
shahar ahamiyati- dagi jamoat muas- sasalari maydonlari	8-9	7-8	8-9	7-8	9-10	7-8
kichik tuman ja- moat muassasalari maydonlari	8-9	6-7	9-10	7-8	11-12	8-9
kichik tumanlar turar joy hududi	12-14	11-13	22-23	20-22	36-40	30-34
shahar ko'chalari va maydonlari	4-5	3-4	5-6	4-5	5-6	4-5
boshqa hududlar	5	4-5	5-6	5	6	5-6
Jami ko'kalam- zorlar	50-60	45-50	65-70	55-65	75-80	65-70

1-jadvaldan ko'rinib turibdiki, O'zbekiston shaharlarining o'rtacha ko'kalamzorligi qurilmalarning umumiy maydoniga nisbatan barcha funksional ahamiyatdagi ko'kalamzorlar summasidan o'rtacha deb baholandi. Bu nisbat shaharda qurilgan maydonlarning umumida 50 %ga yetishi lozim, barcha ko'kalamzorlar maydoni esa 1 ta odamga kamida 50–60 m²ga yetishi kerak.

2.3. Shahar markazlarini landshaft tashkil etish

2.3.1. Shahar markazlarining ochiq maydonlarini funksional-landshaft tashkil etish

Zamonaviy shaharlar markazlari hududini bog'lar, parklar, maydonlar, skverlar, piyodalar ko'chalari, xiyobonlar, bulvarlar, yul bo'ylari, qurilmalarning fon muhitini yagona bog'-park sistemasiga birlashtiruvchi o'zaro bog'liq piyodalar hududi sistemasini tashkil etadi (55-rasm).

55-rasm. Toshkent shahrining markazini funksional – fazoviy tashkil etish loyihasi:
1-variant – arx. M. Bulatov loyihasidagi yagona bog'-park sistemasini shakllantirish,
1980-yillar; 2 – variant – Tashgiprogor loyihasidan suratga olingan yagona detal
bog'-park sistemasini shakllantirish, 1990-yillar.

Markazlarning landshaft tashkil etilishiga qo'yiladigan muhim talablar loyihalashning ma'lum bosqichlariga va uslublariga asoslanib belgilanadi. Markazdagi ochiq maydonlarni funksional zonalar landshaftni loyihalashning muhim bosqichi hisoblanadi. Har bir funksional zona foydalanishning va moslashuvda landshaft tashkil etilishiga talab qo'yuvchi hududni belgilash o'ziga xos texnologiyasiga ega. Shuning uchun markazning piyodalar fazolarining landshaft tashkil etilishida markazdagi zonalar ajratish maqsadga muvofiq: tranzit harakat;

rekreatsiya va bo'sh vaqt; ovqatlanish; ommaviy tadbirlar (bayramlar, shou, konsertlar, diskotekalar).

Tranzit zona faqat harakat davrida hududda qisqa vaqt davomida bo'lishiga mo'ljallangan. Tranzit harakatga mo'ljallangan shakllar bu to'g'ri shakldagi xiyobon va yo'laklar hisoblanadi. Hududda ularning rejali joylashtirilishining samaradorligidan o'tish uchun sarflanadigan vaqtning davomiyligiga bog'liq bo'ladi. Mazkur holda diagonal tarmoqlanishi elementlari bilan ortogonal rejalar eng maqsadga muvofiqdir. Tranzit harakat zonasi g'ulpushta va boshqa qurilmalar bilan bo'linmasligi kerak.

Rekreatsiya va bo'sh vaqtni o'tkazish zonalarini markazga tortishning ijtimoiy vazifalaridan biri hisoblanadi. Dam olish va bo'sh vaqtni o'tkazish zonalarini har tomonlama o'ylab tashkil etish aholi guruhlari orasida muloqot qilish va axborot almashishi uchun sharoitlar yaratadi, jamiyat fuqarolarini jipslashtiradi.

Zonalarini tashkil etish uchun qulay tabiiy sharoitga ega hududlar — daryo yoki sun'iy yaratilgan havzalarning bo'ylari, ko'kalamzorlar, bog'lar, parklar hududi, maydonlar, xiyobonlar, bulvarlar, piyodalar yuradigan ko'chalar va boshqalar ajratiladi.

Bu hududlarni landshaftli tashkil etish rekreatsion faoliyatni tashkil etish o'lchamlari va tavsifiga bog'liq. Bog'-parklarda, xiyobonlarda, bulvarlarda landshaft qo'yiladigan talablarga muvofiq shakllanadi. Ammo maydonlar, piyodalarning ko'chalari va daryo yoki havza bo'ylari hududlarida rekreatsion bo'sh vaqtni o'tkazish zonalar hududining shaxsiy xususiyatlariga muvofiq ajratiladi, ma'lum cheklanishlarga yo'l qo'yilmaydi va loyiha mualliflarining ijodiy fikriga bog'liq bo'ladi. Rekreatsion uchastkalar boshqalaridan zich o'simliklar bilan ajratilishi mumkin.

Maydonlar va piyodalar fazolari rekreatsion funksiyalarni tashkil etish uchun qulay zonalar hisoblanib, ular kunduzgi payt markaziy maydonlarda yoki unga yaqin bulvarlarda tashkil etiluvchi bog'larda, xiyobonlarda, o'rmonlarda amalga oshirilishi mumkin, kechki paytlarda esa — maydonlarning ochiq joylarida va ommaviy tadbirlar o'tkaziladigan zonalarda amalga oshiriladi (28-30-rasmlar jadvalari).

Sayr qiladigan zonalarining landshaft tashkil etilishida atrof-dagi qurilishning me'moriy stilistikasi hisobga olinishi kerak, u loyihalanayotgan landshaft muhit stilistikasiga mos bo'lishi va aksincha bo'lishi kerak. Shunga qaramay, landshaft kompozitsiya muntazam, peyzajli yoki aralash ko'rinishda amalga oshirilishi mumkin.

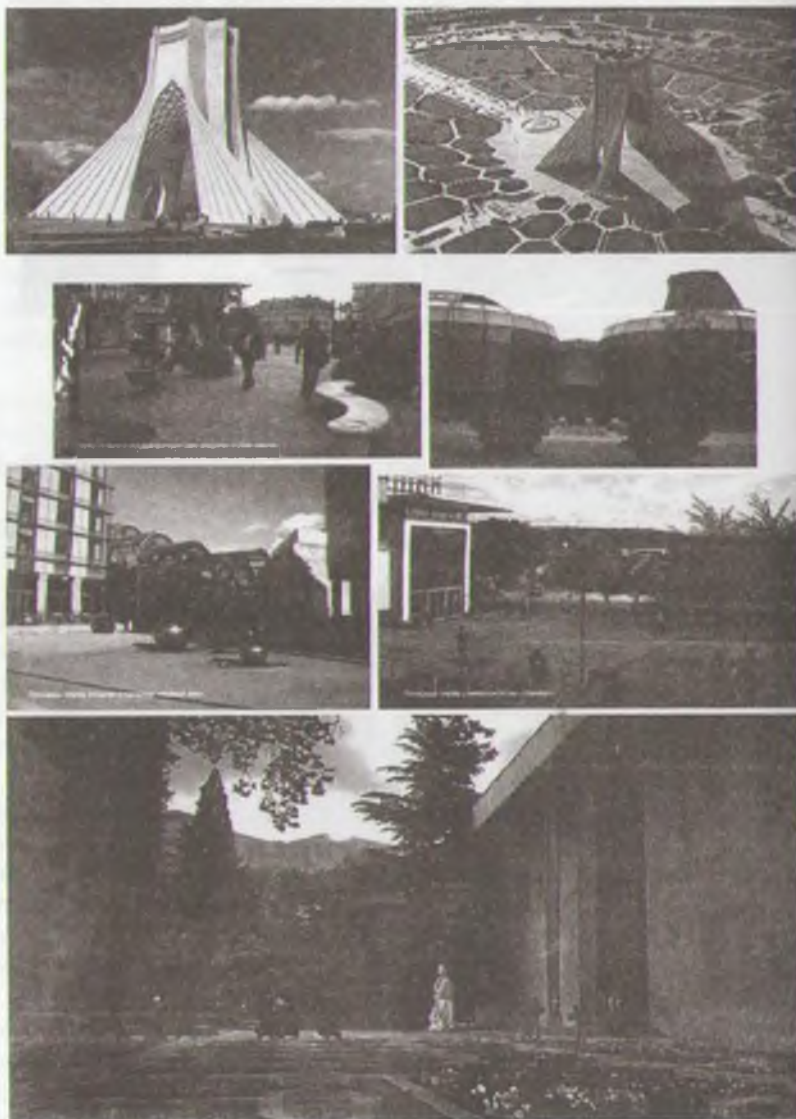
TOSHKENT MARKAZIDAGI MUSTAQILLIK MAYDONINING LANDSHAFT TASHKIL ETILISHI

28-rasmlar jadvali

MAYDONLAR VA PIYODALAR FAZOLARINING LANDSHAFT TASHKIL ETILISHI

29-rasmlar jadvali

1,2 — Tehrondagi Ozod maydoni; 3,6 — Angliyadagi Sheffild shahrining piyodalar fazolari; 7 — Isfahondagi san'at saroyi oldidagi maydon.

**MOSKVA MAGISTRALLARIDA JOYLASHGAN
MAYDONLARNING LANDSHAFT TASHKIL ETILISHI**
30-rasmlar jadvali

Pushkin (1-4) va Tverskaya zastava (5-10) maydonlarining landshaft tashkil etilishi.

Muntazam tashkil etishda, asosan maydonlarning ochiq fazolarida joylashtiriladigan to'g'ri to'rtburchak, diagonal, dumaloq, oval va boshqa shakldagi yo'laklar, o'tloqlar, gulpushtalar, rabatkalar ko'proq bo'ladi.

Egri-bugri (ilon izi) shaklidagi yo'laklar ko'pincha erkin yoki peyzajli stilda (turda) rejalashtiriladigan rekreatsion — sayr qilish zonalarida, odatda, bog'lar, xiyobonlar, o'rmonlar yoki daryo va havza bo'ylarining soyali joylarida ajralib turadi. Ko'rkam yo'laklar maydonlarning piyodalar yuradigan qismlarini bog'-park majmualari va suv havzasi bo'ylari bilan birlashtirishi mumkin.

2.3.2. Shahar markazining ochiq maydonlarida landshaft elementlarini tashkil etish

Xiyobon ko'chatlari xiyobonning parametrlari va kun mobaynida maydondan (fazodan) foydalanish turiga hamda harakat tavsifiga (tranzit, sayr qilish) bog'liq holda shakllantiriladi.

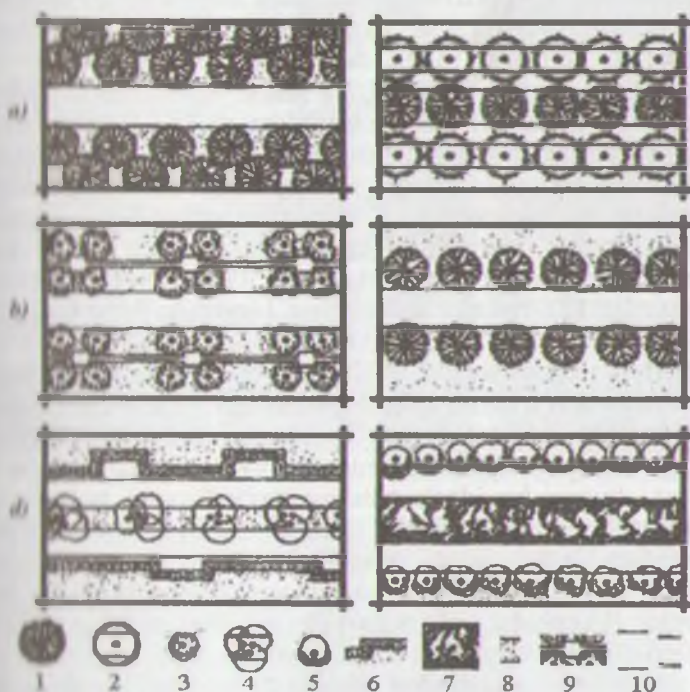
56-rasmدا turli xil holatlar uchun xiyobonlarni rejali tashkil etish va ularni ko'kalamzorlashtirishga doir misollar ko'rsatilgan. Xiyobon qanchalik keng va uzun bo'lsa, uning chetlariga shunchalik shakli keng va tez o'suvchi jins qo'llaniladi. Qalin daraxtlar tez birikadi va soya beruvchi to'siq hosil qilib, piyodani issiq yoz kuni sharoitida himoya qiladi (56-rasm, a).

Bir xil yoki turli xil jinsli tarkibdan ochiq ritmik uzilishli ko'chatlarni yarim berk turdagi landshaftni shakllantirishda foydalanish mumkin (56-rasm, b). Mazkur usullar daraxtlarning yaxshiroq o'sishi uchun, hududni shamollatish uchun, landshaftli — fazoviy kompozitsiyaning plastikligida aks etuvchi yorug'lik va soyalarning samarali qo'shilishi uchun imkon yaratadi. Agar hududlar, asosan kechki payt foydalaniladigan bo'lsa, u holda xiyobon bo'yicha harakat tez yoki sekin bo'lishiga (sayr qilayotganda) bog'liq bo'lmagan holda landshaftni ochiq shakllantirish maqsadga muvofiqdir (56-rasm, d).

Mazkur holda o'simliklarni rejali joylashtirish tavsifini me'moriy — landshaftli kompozitsiyaning yo'nalishiga bog'liq holda cho'ntaklar — kurdonerlar, chiziqlar yoki boshqa usullarni qo'llanib har xillashtirish mumkin.

Xiyobonlar orasiga markazlarning ochiq fazolarining salobatini ta'kidlovchi o'tloqlar, gulpushtalar, favvoralar, kichik

moriy yoki badiiy shakllar joylashtirilishi mumkin. Ammo bu yerda salobatlilik yagona maqsad bo'lmisligi kerakligini his qilish zarur. Markaz hududlar aholisining shahar muhitida dam olishi va bo'sh vaqtini o'tkazishni turli xil shakllantirishga bo'lgan o'sib borayotgan ehtiyojlariga xizmat ko'rsatish uchun foydalanilishi kerak.

56-rasm. Landshaft tashkil etish usullari:

a - herik turdagi fazo uchun, b - yarim herik turdagi fazo uchun, d - ochiq turdagi fazo uchun; 1 - birinchi katta bo'lyli daraxtlar; 2 - ikkinchi katta bo'lyli daraxtlar; 3, 4, 5 - uchinchi katta bo'lyli daraxtlar; 6, 7 - bordyur va gulzorlar; 8 - gazonlar; 9 - ariq va favvoralar; 10 - yo'l va yo'laklar.

Manzarali xiyobon va yo'laklar piyodalar maydonlarini bog' park majmuasi va sohil bo'yi hududlari bilan bog'lashi mumkin.

Gulpushtalar va maysazorlar markaziy maydonlarning landshaft dizaynining eng ko'p tarqalgan elementlaridan biridir. Gulpushtalar va maysazorlarning landshaft kompozitsiyalarida muvofiq geometrik yoki erkin shakllardan foydalaniladi.

Odatda bitta, ikkita navli gul ekinlari ekilgan oddiy konfiguratsiyadagi yirik parterli gulxonalar juda kuchli taassurot qoldirishi ma'lum. Biroq oddiy ijod va dekorativ bezakning soddalashtirish bilan chegaralanmasligi kerak. Yirik maydonlar detallarining kattaligi va bezatish xarakteriga ko'ra monoton, bir xil bo'lmisligi kerak.

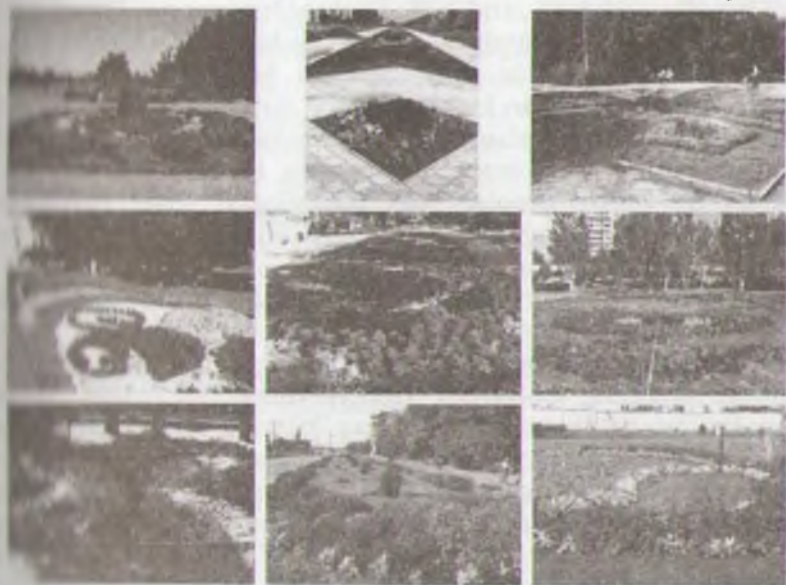
Landshaftli kompozitsiyalarda gulli ekinlarni qo'llanishning asosiy turlari — bu gullab turgan maysazorlar, gul gilamlari, maysazor ko'rinishida rangli dog'lar ko'rinishidagi yoki ochiq suv havzalari atrofiga o'tkazilgan gullar ko'rinishida joylashtiriladigan nomuntazam shakldagi yakka ekilgan va bir xil yoki aralash guruhdagi ekindir. Kompozitsiya monoton bo'lmisligi uchun uning asosiy qismi qolgan qismlarga nisbatan kuchliroq ifodalangan bo'lishi kerak. Kompozitsiyaning bosh qismlarini ajratib ko'rsatish ularning detallarini yiriklashtirish va yorqin bo'yoqli baland bo'yli o'simliklarni qo'llanish yo'li bilan erishilishi mumkin (31-rasmlar jadvalining 1-rasmi). Bitta bosh, markaziy klumbali va bir necha ikkinchi darajali klumbalari bo'lgan simmetrik kompozitsiyada bosh klumba qolganlariga nisbatan ancha kattaroq o'lchamli qilib loyihalangani va uni ancha murakkab ornament va ranglarini yorqinroq qilib ajratib ko'rsatiladi. Agar kompozitsiya o'lchamlari bo'yicha uncha katta bo'lmasa va uni butunicha idrok qilishga mo'ljallangan bo'lmagandagina ikkinchi darajali klumbalar mutlaqo bir xil bo'lishi mumkin.

Detallari izchil idrok qilinadigan keng kompozitsiyalarda (masalan, sayr qilish vaqtida) shakli va kattaligi bo'yicha bir xil elementlar (klumbalar, rabatkalar) detallarning rasmi yoki rangiga ko'ra farq qilinishi kerak. Xiyobon va yo'lakchalarning ayrim qismlarida rabatkalarni gullar bilan bezatishda bezatish tavsifi va detallarning rangi ham xilma-xil bo'lishi, ammo bunda bezatishning bir turidan boshqasiga o'tish ketma-ketligini hisobga olish lozim.

Yuzalar (klumbalar, rabatkalar va hokazolar) ayrim elementlarni bo'lishda «oltin kesim»ning bilib qo'llanilishi yaxshi natija beradi. Kesmaning «oltin kesimi» 2:3; 3:5; 5:8; 8:13 va shu kabi atrofida bo'lishi mumkin. Shundan kelib chiqib, eni 5 m bo'lgan to'g'ri to'rtburchak gulpushtani bo'lishda uning o'rta qismining eni 2 m chetlari 1,5 m yoki o'rta qismining eni 3 m, chetlari 1 m dan bo'lishi mumkin. Oxirgi holda gulpushtaning chetki qismlariga past to'siqsimon o'simliklarni o'tkazish, o'rta qismiga esa ancha baland bo'yli o'simliklarni ekish mumkin yoki maysa qoplamasini yaratish mumkin.

GULLI KLUMBALAR

31-rasmlar jadvali

1-rasm. Shahar markazlarini gul bilan bezatish tanlovlarida muntazam va erkin holda yaratilgan landshaftli kompozitsiyalar.

2-rasm. Kichik me'moriy — landshaft kompozitsiyasi.

Gulpushtaning asosiy bo'linishlarini yanada mayda qismlarga bo'lish mumkin.

Binolar oldidagi landshaft kompozitsiyasining kattaligi va tavsifi binolarning kattaligiga mos kelishi kerak. Uncha katta bo'lmagan bino oldida yirik detallari bo'lgan keng maydon mayda detallari bo'lgan kichik maydon yirik bino oldida turgan kabi noo'rindir. Masalan, parter uchastkalaridagi gulzorlarning yig'indi yuzi, odatda, maysazor yuzining $1/3$ yoki $1/2$ qismidan oshmasligi kerak. Binolar yoki haykallar oldidagi maydonni ekinlar bilan band bo'lgan umumiy yuza maysa qoplamani yuzidan ortiq bo'lishi mumkin.

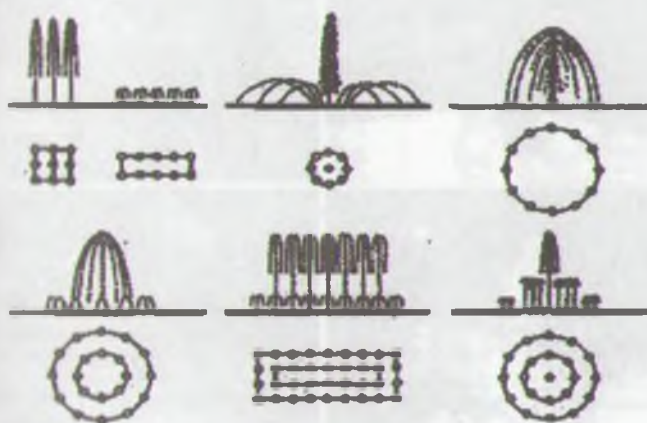
Jamoat binolari va inshootlari oldida barpo qilinadigan gulzorlar o'lchamlari, shakli va surati bo'yicha birinchi me'morchiligi bilan uyg'unlashishi kerak, gulzorlarning ortiqcha kalcriti binoning bo'yalishi (rangi) bilan bog'lanishi kerak. Maydon va xiyobonlarni gul bilan kuzgi bezatilishida damat barglarining kuzdagi rangi bilan uyg'unlashuvchi yoki yaqqal ko'rinuvchi ranglar ko'proq bo'lishi kerak. Yo'laklarni o'rnatib turuvchi gulli rabatkalarining enidan katta bo'lmashligi, enining $1/6$ dan $2/3$ qismigacha bo'lishi kerak. Maydonning markazida joylashgan gulpushtaning diametri odatdagi hollarda maydon yuzining $1/3$ qismidan $2/3$ qismigacha bo'ladi.

Gulli ekinlar va dekorativ — bargli o'simliklar assortimentini tanlash landshaft bezashning jihatlariga ko'p darajada ta'sir ko'rsatadi. Maydonni dekorativ bezatish uchun tanlangan o'simliklar to'plami mazkur badiiy amalga oshirishi uchun zarur bo'lgan barcha elementlarni o'z ichiga olishi kerak. Lekin unda navlar va ranglar miqdori haddan ko'p bo'lmashligi kerak. Hatto keng parterli kompozitsiyalarda ham odatda navlari soni 20–25 va 30 dan ortiq bo'lmagan o'simliklar navlari yetarli bo'ladi, ornamental gulpushtalarda — 8–10 dan 15 navgacha, gulla-yotgan gulpushtalar va rabatkalarda — 2 tadan 6 tagacha navdagi o'simliklar yetarli bo'ladi.

O'simliklarning yaxshi o'sib ketishini ta'minlash uchun mazkur uchastkaning ekologik talablariga muvofiq tuproq, yorug'lik, issiqlik, namlikka bir xil talabga ega o'simliklarni tanlash kerak emas. Soya uchastkalarda yorug'likni sevuvchi o'simliklarni joylashtirishdan qochish kerak, namlikni yaxshi ko'ruvchi o'simliklar yoniga ortiqcha suvni yoqtirmaydigan o'simliklarni joylashtirmaslik kerak.

O'simliklarning taqvim vaqtini va gullash davomiyligini hisobga olib tanlash ham juda muhim ahamiyatga ega. Markazni gullar bilan bezatish yetarli darajada dekorativ bo'lishi va butun vegetatsion mavsum mobaynida, erta bahordan kech kuzgacha yuqori taassurot qoldirishi kerak. Bunga o'simliklarni gulpushtalarda, rabatkalarda, miksborderlarda va guruhlarda gullab bo'lgan o'simliklar o'rniga parallel ravishda boshqalari gullab turadiganini hisobga erishiladi. Bunday usul eng tejamli hisoblanadi, chunki ko'p yillik o'simliklardan keng foydalanishga yo'l qo'yadi. Ammo undan mas'ul uchastkalarda hamma vaqt ham qo'llanilib bo'lmaydi. Masalan, rasmning aniqligi talab qilinadigan ornamentli gulpushtalarda va rabatkalarda, dekorativligini yo'qotgan o'simliklarni joylashtirib bo'lmaydi. Shuning uchun ham gulpushtalar va rabatkalar uchun deyarli bir paytda gullovchi va so'nuvchi gilam-bargli o'simliklar qo'llaniladi.

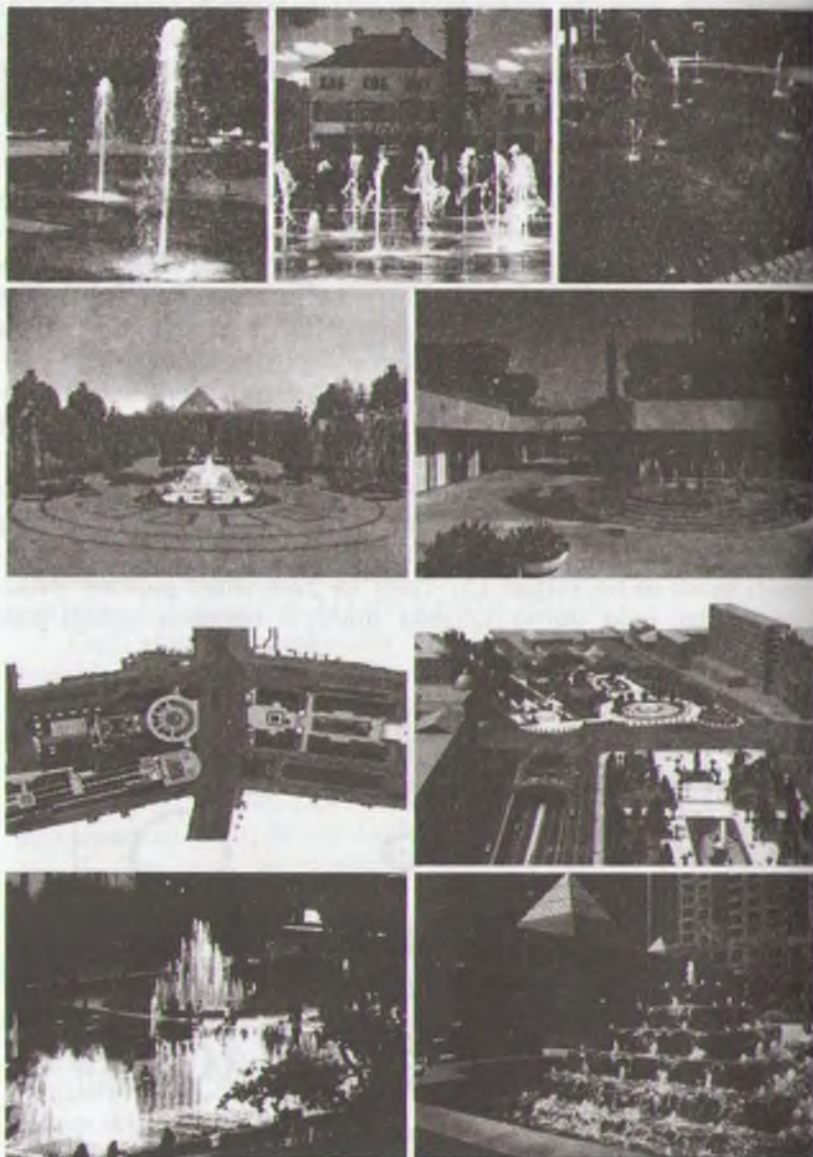
Suvli qurilmalar markazdagi maydonlarning landshaftli tashkil etishda muhim rol o'ynaydi. Monumental hal qilishni talab etuvchi zonalarda, odatda, mumtoz shakldagi favvoralar va sharoatlalar quriladi. Landshaft tashkil etishning zamonaviy an'analari suv mavzusini turlicha talqin qilishi, uni maydonlarning ochiq joylarida va piyodalar maydonlarida o'rnatilishi namunalari bilan to'lib ketgan (57-rasm va 32-rasmlar jadvali). Mazkur usullar issiq quruq iqlimda muhitni namlash uchun juda yaxshi natija beradi.

57-rasm. Oqimli favvoralar turlarining fasadlari va rejaları
(A.P.Vergunov bo'yicha).

MAYDONLARDA JOYLASHGAN ZAMONAVIY SUVLI QURILMALAR VA FONTANLAR

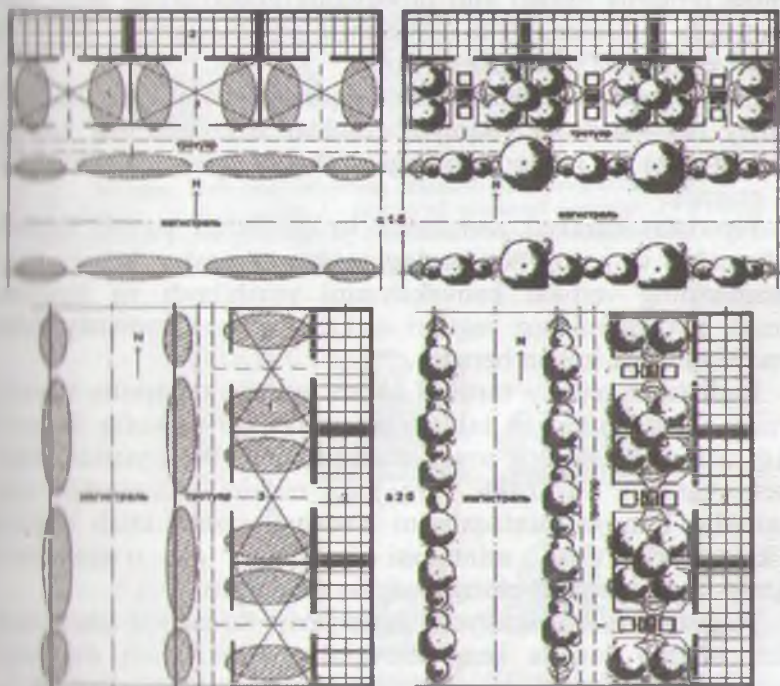
32-rasmlar jadvali

2.3.3. Shahar markazlarining magistrallari yaqinidagi hududlarni landshaft tashkil etish

Shahar markazlarining magistrallari yaqinidagi hududlarni piyodalar uchun ajratilgan ochiq maydonlar orasidagi ko'k himoya mintaqalarini ko'zda tutish zarur. Magistralni landshaft tashkil etish uning eniga va transportning harakatlanish jadal-ligiga bog'liq. Markazdagi magistral yaqinidagi hududlardan foy-dalanish tavsifiga ularni ko'kalamzorlashtirish maqsadlari va uslublari bog'liq bo'ladi.

Iссиq iqlimli tumanlarda mikro muhitli va sanitariya gigi-yenik rejimni optimallashtirish uchun ko'kalamzorlash-tirishni va landshaft elementlarini rejali va fazoviy tashkil etish tamoyil-lariga amal qilish zarur. Bunda magistralni mo'ljallashni hisobga olish muhim ahamiyatga ega (58-rasm).

58-rasm. Magistral qurilishga nisbatan landshaftni fazoviy tashkil etish namunasi: kesish va y'arb tomondan meridional va kenglikni joylashtirishda hududni soylashtirish tamoyillari: 1 - soylashtirish zonolari; 2 - qurilish; 3 - qurilishning fonli hududi (arx. L.A.Adilova).

- Magistralni meridional orientatsiyalashda — qurilishdan janub tomondan, soyada qoladigan, maydonlarning ochiq qoladiganlarga qaraganda nisbati kamida 60:40 %ni tashkil etishi kerak.

- Kenglikni oriyentatsiyalashda — 70:30 % nisbatda bo'lishi maqsadga muvofiq.

- Aralash, diagonal oriyentatsiyada — 50:50 % nisbatda bo'lish kerak.

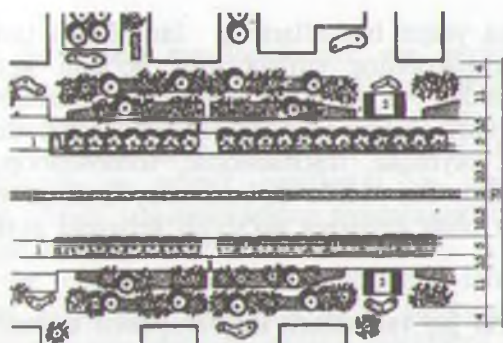
Yo'llarning keng ochiq fazolarida magistralning bosh o'qida bulvarlar ko'zda tutilishi kerak, u yerda hududning ayrim uchastkalaridan foydalanish tavsifiga ko'ra funksional zonalashni o'tkazish maqsadga muvofiqdir. Prinsipial va loyiha modellarida janubiy va g'arbiy orientatsiyada soyalanishni talab qiluvchi zonalar aks ettirilgan. Bunda ochiq va soyalanuvchi maydonlarning umumiy nisbati kun mobaynida hududlardan jadal foydalanishda insolirlangan va soyalashtirilgan fazolarning 50x50 % nisbati kattaligiga mos bo'lishi kerak.

Loyiha modellari, shuningdek, yuqorida aytib o'tilgan 50x50 % fazoviy nisbatlarni va yuqori o'simliklar landshaftining boshqa elementlariga va ochiq fazolariga nisbatan rejali joylashtirishni aks ettiradi.

Piyodalar harakati zonalarida va qurilishga yoqish hududlarda ochiq va soyali fazolarning navbatma-navbat kelishi havo massalarining vertikal konveksiyasini yaxshilaydi va hududni hamda piyodalarni yoz vaqtlari ortiqcha quyosh radiatsiyasidan himoya qilishga imkon beradi.

Radiatsion rejimni tartibga solish nuqtayi nazaridan daraxtlarning jinslarini to'g'ri tanlash va maqsadga muvofiq joylashtirish uchun daraxtning soyalashtirishning turlicha yuzini belgilovchi kattaligi va shakli ham juda muhim ahamiyatga ega. Sanitariya-himoya mintaqalarini landshaft tashkil etish usullari ko'kalamzorlashtirish mintaqasi kengligiga va o'simliklarni hajmiy-fazoviy tashkil etishga bog'liq (59-rasm).

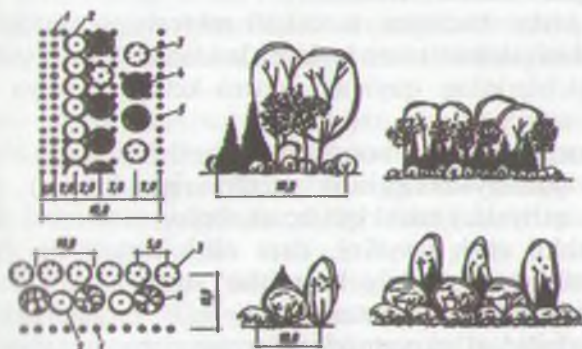
Magistralar bo'yiga yoki himoyaviy ko'kalamzorlashtirish mintaqalarida yanada keng shovqindan himoyalash mintaqalarini va sanitariya-himoya ekinlarini shakllantirishda turli jinsdagi o'simliklardan foydalanish mumkin, ular o'ylab qilingan jinsli hamda kompozitsion olib borishda qulay estetik ta'sir ko'rsatishi mumkin (60-rasm).

59-rasm. Magistralning bir qismini landshaft tashkil etish namunasi.

60-rasm. Turli jinsli tarkibning dekorativ-himoyaviy o'simliklari:
1 - butalar, bargli daraxtlar; 2 - past bo'yli ninabargli daraxtlar; 3 - o'rta
balandlikdagi ninabargli daraxtlar; 4 - baland ninabargli daraxtlar; 5 - o'rta
balandlikdagi ninabargli daraxtlar.

61-rasm. Markaziy magistralni ekslyuziv ko'klamzorlashtirish prinsiplari:
1 - baland butalar; 2 - past ninabargli daraxtlar; 3 - baland yaproq bargli daraxtlar;
4 - baland va o'rta ninabargli daraxtlar; 5 - past butalar; 6 - o'rta
balandlikdagi yaproq bargli daraxtlar.

Magistralga yaqin hududlarning landshaftli tashkil etilishi va dizayni magistralning sinfiga mos bo'lishi kerak. Bunda shahar markazidan va shahar rayon markazlaridan o'tadigan magistral qismlari eksklyuziv (antiqa) landshaftli dizaynga ega bo'lishi kerak. Ayniqsa, institutsional, tomoshabop, madaniy-bilim olish inshootlari oldida va bosh maydonlarga va aholining ommaviy dam olish joylariga qo'shilib ketuvchi zonalarda (61-rasm).

2.4. Turar joy tumanlari, mikrorayonlar hududlarida landshaft-tarhni tashkil etish

2.4.1. Ommaviy turar joy qurilmalari landshaftini tashkil etishga qo'yiladigan talablar

Mikrorayon shahar ommaviy turar joy qurilishining bir-lamchi bo'lagi hisoblanadi, u yerda aholining maishiy, madaniy-ma'rifiy va rekreatsion ehtiyojlari qondiriladi. Mikrorayon turar joy uylari majmuyi yoki guruhidan kundalik madaniy-maishiy xizmat ko'rsatish muassasalari (klublar, magazinlar, kafe, maishiy xizmat ko'rsatish korxonalari, bolalar bog'chalari va maktablar)dan, sport maydonlari va bog'lardan iborat.

Mikrorayon hududini me'moriy — landshaft tashkil etilishi aholining oldidagi, jamoat, maktab hududlarida har kungi dam olish va bo'sh vaqtini o'tkazish uchun qulay sharoitni yaratishni hisobga olgan holda shakllanadi.

Turar joylar hududini landshaft-rekreatsion tashkil etishda sifatga erishish uchun turar joylarni landshaft-rekreatsion tashkil etish bosqichlarining quyidagi ketma-ketligiga rioya qilinishi kerak:

- loyihadan oldingi bosqichda, qurilishni tashkil etish va aholining ijtimoiy-demografik tuzilmasini (bolalar, yoshlar, kattalar va qariyalar) tahlil qilish, aholining zichligini, qurilishni fazoviy tashkil etish tavsifini, dam olish turlari va shakllariga bo'lgan ehtiyojlarni, tabiiy sharoitlar xususiyatini, loyihalana-yotgan hududlarning sanitariya-gigiyenik xarakteristikasini va qurilish hududidagi mayatnikli migratsiyalarning xususiyatlarini hisobga olish;

- loyihalash bosqichida dam olish turlari va mezonlari bo'yicha hududni landshaftli-rekreatsion zonalash va landshaft ele-

mentlari — dam olish maydonchalari, suv qurilmalari, o'simliklar va kichik me'moriy shakllarni me'moriy-rejali tashkil etish o'tkazilishi kerak. Ko'kalamzorlashtirish o'simliklarini tashkil etish ochiq maydonlar muhitini tashkil etishning funksional, sanitariya-gigiyenik va estetik omillarini va landshaft tashkil etishning an'anaviy xususiyatlaridan foydalanish imkoniyatlarini hisobga olgan holda yuz berishi kerak.

Turar joy qurilishi hududini me'moriy-landshaft tashkil etilishi turar joylarning maksimal qulay funksional-fazoviy va landshaft-rekreatsion muhitini yuzaga keltirishni hisobga olgan holda shakllanishi kerak.

Turar joy muhitida qulay sharoit yaratish turar joy qurilishi soni, zichligi va fazoviy yechimi tavsifi bilan bog'liq. Aholining uylar oldidagi ochiq maydonlardan foydalanish samaradorligi turar joy aholisi soni chegarasi 1000—2000 kishiga rioya qilinishiga bog'liq, bu chegarani oshirish birligining vujudga kelish imkonini yo'qqa chiqaradi va hudud nazoratsiz bo'lib qoladi. Ikki omil funksional-fazoviy tashkilot, birlamchi turar joy o'zni xarakteri va uning aholisi sonining o'zaro ta'sirlashuvi turar joy binolari guruhini tashkil etish usullarini aniqlashda qurilishning nechta qavatli bo'lishini hisobga olish zarurligini shart etib qo'yadi.

Yangi turar joy tuzilmalarini funksional-fazoviy va landshaft tashkil etishda qo'shnichilik munosabati hisobga olinishi kerak, turar joy qurilishning ochiq maydonlarini tashkil etish esa ochiq fazolar (maydonlar) iyerarxiyasi tamoyili bo'yicha, ularning o'zaro bog'liqligi esa an'anaviy mahallalardagidek qurilishi kerak.

Qo'shnichilik munosabatlari bilan shart qilingan turar joy tuzilmasining ochiq maydonlari iyerarxiyasi va o'zaro bog'liqligi turar joy tuzilmalarini tashkil etishning turli darajalarida qulay landshaft-rekreatsion sharoitlarni uch darajada ta'minlash zaruriyatini belgilab beradi:

- bolalar va kattalar dam oladigan tinch o'yinlar (bolalarning o'yinchoqlar bilan) va harakatchan o'yinlar (kichik yoshdagi bolalarning) amalga oshiriladigan bitta yoki bir nechta uyning rekreatsion fazosida;

- maktab yoshidagi bolalarning harakatchan o'yinlari, o'simliklar va kattalarning sport o'yinlari, kichik yoshdagi bolalarning kattalar nazorati ostidagi o'yinlari va barcha yosh guruh-

lardagi aholining tinch dam olishi amalga oshiriladigan turar joy uylari guruhini birlashtiruvchi rekreatsion fazoda. Bu yerda, qulaylikni ta'minlash uchun piyodalar tranziti va transport imkoniyatlarining oldi olinishi kerak;

- kattalar hamda yoshlarning sport mashg'ulotlari va dam olishi amalga oshirilayotgan turar joy tuzilmasining umumiy rekreatsion fazosida turli yosh guruhlari uchun aralash dam olish maydonchalari joylashtirilishi mumkin;

- jamoatchilik markazi turar joy tuzilmasining zarur funksional elementi hisoblanadi.

Ko'rsatib o'tilgan fazolarni landshaft-rekreatsion tashkiloti hududni bolalar, yoshlar, kattalar va qariyalar uchun faol va tinch dam olish turlari bo'yicha zonlashni, shuningdek, aholi dam olishining psixiko-fiziologik qulayligini belgilab beruvchi mikroklimatik, sanitariya-gigiyenik va estetik talablarini, ochiq va soylashtirilgan fazolari va landshaft elementlari (yog'och butali, tuproqni yoruvchi o'simliklar, suv qurilmalari va kichik me'moriy shakllar)ning ratsional munosabatini hisobga olgan holda yuz berishi kerak.

Turar joy qurilishining funksional-fazoviy tashkilotining optimal varianti ochiq fazolar va ularning o'zaro bog'liqligi iyerarxiyasi prinsipi asosida yaratilgan model hisoblanadi. Bu yerda funksional-fazoviy muhit shunday tashkil etilganki, bunda aholida shaxsiy dam olish uchun – birlamchi uy oldi fazosi, birgalikdagi dam olish uchun – birlamchi turar joy guruhlari va turar joy tuzilmasi ijtimoiy fazosida dam olish uchun imkoniyat mavjud bo'lsin.

Mikrorayon hududini landshaft tashkil etish qurilmagan fazolarning parametrlarini belgilovchi qurilishni funksional-fazoviy tashkil etish bilan uzviy bog'langan (62-rasm).

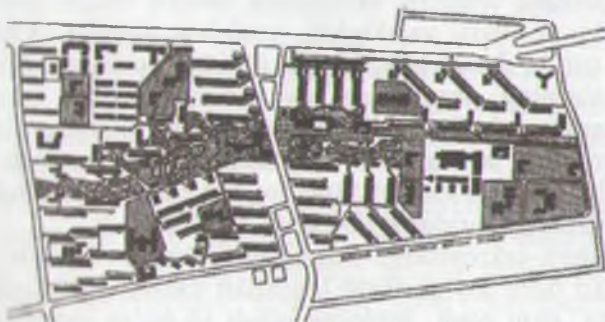
Turar joy tuzilmasini funksional-fazoviy tashkil etishning mazkur tamoyiliga rioya qilish birlamchi turar joy tuzilmalari hududlarini landshaft-rekreatsion tashkil etish uchun qulay imkoniyatlar yaratadi. Bunday holda turar joy qurilishi hududini landshaft loyihalash ikki bosqichda amalga oshirilishi kerak:

1. Loyihadan oldingi bosqich, unga quyidagilarni tahlil qilish va hisobga olish kiradi:

- aholining zichligi;
- qurilishni tashkil etishning me'moriy shahar qurilish sharoitlari;

62-rasm. Turar joy tuzilmasini funksional-fazoviy tashkil etishning optimal modeli:
 1 – birlamchi uy oldi fazosi; 2 – birlamchi guruhlar markazlari, 3 – birlamchi guruhlar
 uchun yarim ijtimoiy fazo; 4 – avtoturar joylar va xo'jalik zonalari, 5 – markazli turar
 joy tuzilmasining ijtimoiy fazosi (ingliz maktabi bo'yicha).

63-rasm. Qurilishni funksional-fazoviy tashkil etishning turar
 joy tuzilmalarini landshaft tashkil etilishi bilan o'zaro aloqasi:
 Ximki –Xovrino mikrorayoni misolida (Moskva).

- ijtimoiy-demografik guruhlarning dam olish turlariga ehti-
 yuji (bolalar, yoshlar, o'rta va qari yoshdagi aholi);
- hududning tabiiy sharoitlari (relyefi, suv resurslari, o'sim-
 liklari);
- hududning sanitariya-gigiyenik xarakteristikalari (insolatsiya,
 aeratsiya);
- hududda aholining piyoda harakatlanishlari.

2. Loyiha bosqichiga quyidagilar kiradi:

- hududni faol va tinch dam olish turlari bo'yicha rekreatsion zonalash, u yerda muloqot qilish zonalari, toza havoda sayr qilish, harakatli o'yinlar, dam oluvchilarning yoshiga bog'liq holda sport zonalari aniqlanadi va joylashtiriladi;

- rejalashtiruvchi va fazoviy tashkil etish yo'l tarmog'i, bolalarning dam olish va o'ynashlari uchun maydonchalar, o'simliklar, suv qurilmasi, kichik me'moriy shakllar, dekorativ qurilmalar.

2.4.3. Turar joy tuzilmasini landshaftli tashkil etish

Turar joy tuzilmasini landshaft tashkil etilishi qo'shnichilik munosabatlari, dam olish, jamoatchilik bo'sh vaqti va turli iyerarxik darajadagi hududlarda dam olishni piyodalar uchun imkoni borligining psixologik qulayligini hisobga olib rejalashtirilishi kerak.

Masalan, shaxsiy dam olish kichik bog' hududida kichik hovlilarda, ochiq xonadon ayvonchalarida va birlamchi uy oldi maydonlarining umumiy hovlilarida tashkil etiladi (odatda, bu yerda oila a'zolari va kichik yoshdagi bolalar kattalarning nazorati ostida dam oladi; kichik maktab yoshidagi bolalarning va qariyalarning dam olishi uy oldidagi yarim jamoatchilik maydonlarida tashkil etiladi; o'smirlar va kattalarning dam olishi mikrorayonning jamoatchilik maydonida tashkil etiladi. Yoshlar dam olish va bo'sh vaqtini turar joydan tashqarida (shahar yoki tuman rekreatsiyalarida) o'tkazishni afzal ko'radi.

Landshaft-rekreatsion fazolarning barcha sanab o'tilgan elementlari turar joy qurilishi landshaft muhiti yaxlitligini shakllantirishda, dam olish, muloqot qilish va bo'sh vaqtni o'tkazish muhitning psixologik va fiziologik qulayligini ta'minlashda o'zaro bog'lovchi ahamiyatga ega bo'ladi. Muhitning qulay mikroiklimiy, sanitariya-gigiyenik va estetik tavsiyalarini yaratish muhim ahamiyatga ega. Bunda landshaftni tashkil etishda o'simliklarni to'g'ri tashkil etish yetakchi ahamiyatga ega bo'ladi.

Aholining turli guruhlarining dam olishini ta'minlash uchun kichik yoshdagi bolalarning (0–4 yosh), maktabgacha yoshdagi bolalarning (5–7 yosh), kichik yoshdagi o'quvchilar (8–10 yosh), o'rta yoshdagi o'quvchilar (11–14 yosh), o'qiyotgan yoshlar (15–22 yosh), ishlayotgan yoshlar (23–35 yosh), mehnat qilish

qobiliyatiga ega aholi (36–60 yosh) va nafaqaxoʻrlar (60 va undan ortiq yosh) dam olishi hududlarini funksional zonalarga ajratishni koʻzda tutish zarur.

Aholining har bir guruhi oʻz vaqt budgetiga ega turar joy tuzilmasi hududida dam olishning tarkibi va mazmuniga oʻzining oʻziga xos talablarini qoʻyadi:

- Taxminan 70 % maktabgacha yoshdagi bolalar yakshanbadan boshqa kunlar maktab muassasalarida boʻlishadi. Maktabgacha yoshdagi bolalar nisbatan harakatchan boʻlishadi va odatda uyga kirish joylari yaqinida sayr qilib yurishadi. Koʻpincha ularni oiladagi katta yoshdagi kishilar kuzatib yurishadi, bu kattalar uchun oʻyin maydonlarida yoki ular yonida dam olish joylari tashkil etiladi. Maktabgacha yoshdagi bolalar uchun oʻyin maydonlari kichik shakllar toʻplami bilan jihozlanishi kerak, bunday yoshdagilar uchun qum chuqurlari, past argʻimchoqlar, sirpanib tushuvchi balandliklar va boshqalar oʻziga xosdir.

- Kichik va oʻrta yoshdagi maktab oʻquvchilari kunning ikkinchi yoki kechki yarmini mikrorayonning oʻyin maydonchalarida oʻtkazishadi. Ular maktabgacha yoshdagi bolalarga nisbatan ancha harakatchan va mustaqil boʻlishadi, ularning oʻyin maydonchalari kichik shakllarning ancha keng toʻplamiga ega boʻlishi va iloji boricha turar joy binolaridan koʻkalamzor, maktabgacha yoshdagi va kattalar dam oladigan maydonchalar bilan ajratilishi kerak.

- Oʻrta va katta yoshdagi maktab oʻquvchilari kunning koʻp qismini maktabda oʻtkazishadi va vazifalarini bajarish uchun koʻp vaqt sarflashadi. Bu guruhdagi bolalar uchun hududning boshqa komponentlaridan ajratilgan sport maydonlari barpo etilishi kerak.

- Kattalar va yoshlar ish kunlarini oʻrtacha 10–11 soat turar joylaridan tashqarida oʻtkazishadi (ish, oʻqish, madaniy-maishiy va tomoshabop joylarga, stadionlar va shahar parklariga borish). Aholining bu guruhi mikrorayon hududidan eng kam foydalanadi.

- Pensionerlar vaqtining koʻp qismini uy yaqinida oʻtkazishadi. Ularning taxminan 20 % maktabgacha yoshdagi bolalar bilan, 60 % esa bolalarsiz dam olishadi. Ular uchun uy yaqinida maydonchalar quriladi.

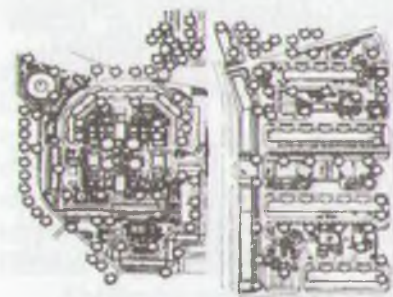
Turar joylar qurilishida har xil kompozitsion-fazoviy qurilmalar qo'llanilishi mumkin. Shuningdek, turar joy guruhlari, masalan, perimetral va chiziqli kompozitsion-fazoviy qurilmalar quriladigan va alohida turgan uy-joy oldidagi hududlarning landshaftini tashkil etishi 64, 65-rasmlarda va 33, 34-rasmlar jadvalida ko'rsatilgan. Turar joylar maydonchalarining normasi 4-jadvalda berilgan.

Turar joy hududlariga har xil maqsadga yo'naltirilgan maydonchalar joylashtirish

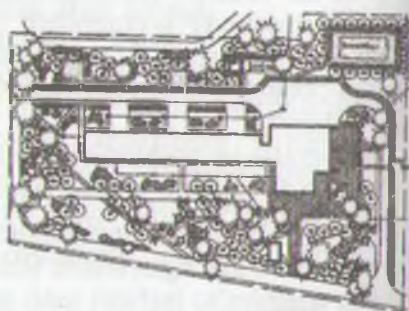
4-jadval

T/r	Maydoncha turlari	Normativlar
	Bolalar maydonchalari	0,55–0,7 m ² /k.
1.	kichik yoshdagi o'quvchilar uchun	0,2 m ² /k.
2.	maktabgacha yoshdagi bolalar uchun	0,35–0,5 m ² /k.
3.	Sport maydonchalari	1,00 m ² /k.
4.	Dam olish maydonlari	0,2 m ² /k.
5.	Xo'jalik maydonlari	1,00 m ² /k.
6.	Yo'laklar	10 %
7.	Ko'kalamzorlashtirilgan maydonlar	30 %

Loyihalash tajribasi shuni ko'rsatadiki, turar joy hududlarida 1 m²/kishi hisobida sport maydonchalari joylashtirish mumkin emas. Faqatgina 0,7 m²/kishi hisobida joylashtirish mumkin. Qolgan maydonchalar yoki ularning katta qismini bevosita turar joy qurilishi hududidan tashqarida joylashtirish mumkin.

64-rasm. Turar joy guruhlari hududlarini landshaftini tashkil etishga misol.

65-rasm. Alohida turgan uy oldi hududi landshaftini tashkil etish.

BOLALAR O'YNASH MAYDONCHASI

33-rasmlar jadvali

Bolalar maydonchasini landshaft-arxitekturaviy loyihalash:
maydonchani bosh plani, landshaft va arxitekturaviy dizayn takliflari, bajaruvchi
arxitektor-dizayner bakalavri Yu.A. Bakanovning diplom ishi, diplom rahbari
ark. nomzodi N.Fomenko, Toshkent arxitektura-qurilish instituti, 2008-y.

TURAR JOY HUDUDI LASHDSHAFTNING TASHKIL ETILISHI

34-rasmlar jadvali

Mikrorayon ko'pqavatli uylar oldidagi hududlarni landshaft kompozitsiyalarini tashkil etish.

Maktabning sportga tegishli o'zagini sport bilan ta'minlash hisobiga kiritilmaydi. U yerdan o'quv mashg'ulotlari uchun yilda faqat 4 oy (aprel-may, sentabr-oktabr) atrofida foydalanilishi mumkin, qolgan vaqtda esa aholining bolalar guruhi foydalanishi mumkin. Shuning uchun turar joy hududini sport bilan ta'minlash hisobiga ularni ham qo'shib umumiy maydonlar sonini kamaytirish mumkin. Bu yechim hududini ko'proq samarali foydalanish imkonini beradi.

Turar joy hovlilari hududida aholi dam olishi uchun mo'ljallangan maydonchalardan tashqari har xil maqsadlarga yo'naltirilgan xo'jalik maydonchalarini ham loyihalash kerak (kirlarni quritish, gilam qoqish, axlat yig'ish qurilmalari uchun). Axlat yig'ish maydonchalari uylarda axlat quvurlari bo'lgan taqdirda ham loyihalanadi. Bunday hollarda ular kvartal ichidagi yo'l va yo'laklardan yig'iladigan yirik axlat yig'ish vazifasini o'taydi.

Turar joy qurilishida madaniy-maishiy va savdo muassasalari, maktablar, bog'chalar va bekatlarga eng qisqa va qulay yetishni ta'minlovchi yo'l-transport tarmog'i ham o'rin egallashi lozim.

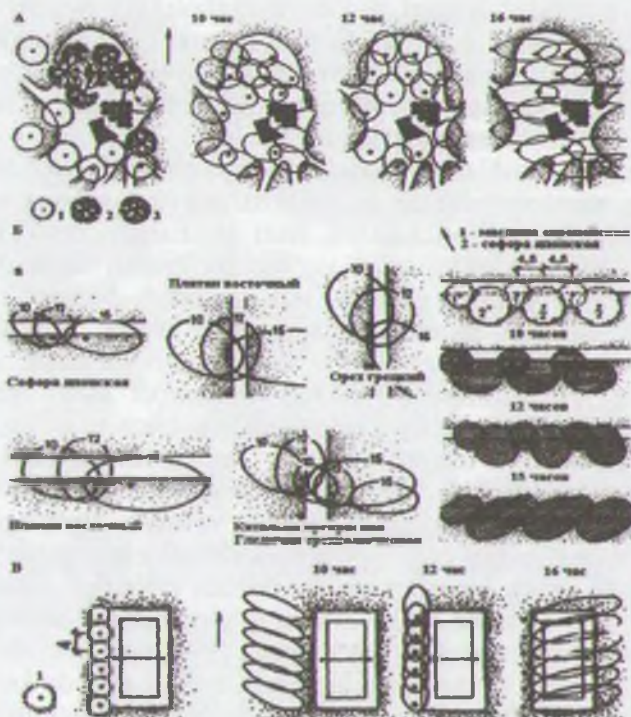
Turar joy tashqi muhitining mikroiklimiy qulayligining asosiy sharti hududning soya tushish va havo almashishi tartibini hisobga olgan eng optimal landshaft elementlarini fazoviy tashkil etish hisoblanadi. Bu borada mahalliy iqlim sharoitida ochiq va soya muhitlarning to'g'ri nisbati hisobga olinishi lozim (daraxtlar va soyabonlar, pergolalar va boshqalar bilan). Turar joy hududlarini landshaft tashkil etishda ko'kalamzorlashtirish prinsiplarini bilish shart. Shuning uchun daraxtlarning soyalantirish rejimini va landshaft elementlarini joylashtirilishini olish kerak (66-rasm).

Yashash hududlariga yashil o'simliklarni shunday joylashtirish kerakki, ko'kalamzor hududlarda havo almashish imkoniyati bo'lsin. Havo aylanishiga to'sqinlik qiluvchi baland yashil ektnlar bilan o'ralgan o'tloqlar, maysazorlar, xiyobonlar yaratishda teskari natija hosil bo'lishi mumkin, ya'ni ko'kalamzorlashtirilgan hududlarda harorat yuqori bo'ladi.

Turar joy hududlarini shahar ichki yo'llarini ko'kalamzorlashtirish va katta ko'chalardan quyuq daraxtlar va butalar ekib ajratish lozim (67, 68-rasm).

Axlat yig'iladigan xo'jalik maydonchalari o'rab turgan hududidan ajratilishi va butun kun davomida qalin daraxt va butalar ekish bilan soya yetilishi lozim. Choyshab quritilishiga

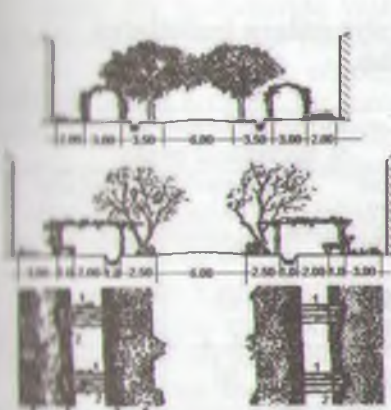
mo'ljallangan xo'jalik maydonlariga shunday joy tanlash kerak-ki, butun kun davomida quyosh tushishi va yaxshi havo aylanishi lozim.

66-рasm. Turar joy hududlarini daraxtlar bilan soylashtirish soatlarini landshaft tashkil etishda inobatga olish:
A – maydonchalar; B – yo'lakchalar; D – sport maydonlari.

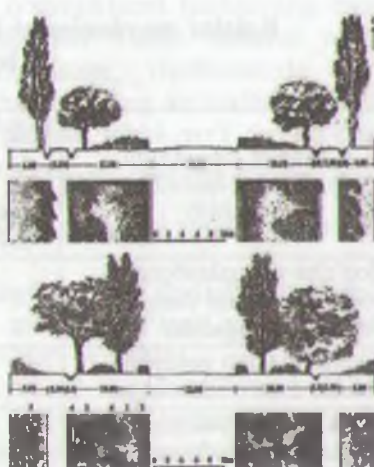
Bolalar, sport maydonchalari va dam olish maydonchalari atrof hududdan ularda havo yaxshi aylanishini hisobga olgan holda ajratiladi. Shuning uchun bu maydonchalar atrofiga panjarasimon butalar va daraxtlar ekiladi.

Kichik yoshdagi maktab o'quvchilari maydonchalarida bolalar cho'milish basseynlari, bolalar maydonlari hisobiga kirmaydigan maydonlar joylashtirish mumkin. Ba'zi hollarda maktabgacha va kichik yoshdagi, ya'ni 9–13 yoshgacha maktab o'quvchilari uchun umumiy kompleks maydonchalar qo'llash mumkin. Bunday maydonchalar o'lchamlari 350–400 m bo'ladi (5-jadval).

67-rasm. Turar joy hududlari yo'llarini landshaft elementlarini tashkil etish:

- 1 – pergolalar; 2 – o'tirish joylari;
3 – suvli ariqlar; 4 – gullar;
5 – gazonlar; 6 – daraxtlar.

68-rasm. Turar joy hududlarini daraxtlar va butalar bilan ko'kalamzorlashtirish.

Bolalar kompleks maydonchalarining o'lchamlari

5-jadval

Bolalarning yoshiga ko'ra guruhi	Ming kishiga maydonlar soni	Maydonlar o'lchami, m
Bog'cha va maktabgacha yoshdagi - 7 yosh.	2	150-200
Kichik maktab yoshidagi - 7dan -13 yosh.	3	200-250

Kichik yoshdagi maktab o'quvchilari va bog'cha yoshidagi bolalar maydonlarini birlashtirish tavsiya etilmaydi. Bog'cha yoshidagi bolalar maydonchasini kattalar dam olish maydoni bilan birlashtirish maqsadga muvofiq (6-jadval).

Doim qo'llaniladigan kichik shakllardan tashqari har xil yog'och va betondan tayyorlangan original qurilmalar qo'llanilishi mumkin (7-jadval).

1,5–2,5 ming kishilik alohida turar uylar guruhlarida 22x25 m o'lchamli kompleks sport maydonlari loyihalanishi mumkin. Ularga maktab sport maydonlari kirmaydi. Sport maydonlari bino oynalariga 25 m dan yaqin bo'lmasligi kerak. Yoshi katta aholi uchun maydon o'lchamlari belgilanmaydi. Bir maydonchani eng qulay o'lchamlari 25–75 m². Ba'zi hollarda 150 m² gacha ruxsat etiladi.

Bolalar maydonlarini tavsiya etilgan hududlarga bo'lish

6-jadval

Bolalar maydonini funksional hududlarga ajratish	Bolalar maydonchasi umumiy maydonidan % hududlarga berish		
	sport snaryadlarini joylashtirish	ommaviy o'yinlar hududi	bolalar aravasini joylashtirish
Bog'cha va maktabgacha yoshdagi bolalar dam olishi uchun (7 oshgacha)	20	65	15
Kichik maktab yoshidagi bolalar dam olishi uchun	20	80	-
O'rta maktab yoshidagi bolalar dam olishi uchun	30	70	-

Sport maydonchalari turlari

7-jadval

Sport maydonchalari turlari	Maydonlar o'lchamlari		1000 kishilik turar joy guruhlar uchun maydonlar soni		
	umumiy	o'yin maydoni	0,5-6,5	3,5-5,5	1,5-3,5
Basketbol maydoni	30x80	26x14	2-3	-	-
Voleybol maydoni	25x14	9x18	3-4	2-3	2-4
Tennis maydoni	40x20	24x11	1-2	1	-
Stol o'yinlari u-n	4,5x8	-	3	2	2
Gimnastik o'y. u-n	600 m ²	-	1	1	-

Yo'l va yo'lak tarmog'i hovli yo'laklariga qo'shimcha sifatlarda xizmat qilishi lozim. Ularga ham yo'l-transport tarmoqlariga qo'yiladigan talablar tegishlidir. Turar joy guruhlar hududida harakat maqsadi va intensivligidan kelib chiqqan holda piyodalar yo'lagi eni quyidagi ma'lumotlarga asoslanib belgilanadi (8-jadval).

Turar joy piyodalar yo'laklarining eni

8-jadval

Yil davomida foydalaniladigan tranzit yo'llar	3 m
Tranzit va mavsumiy yo'laklar	2,25-1,5 m
Yil davomida va mavsumiy qo'llaniladigan yo'laklar	0,5-0,75 m

Turar joy hududlarida yashil o'simliklarni hududning havo almashinuvini hisobga olib joylashtirish lozim. Baland yashil ekinlar bilan o'ralgan o'tloq, maysazor, xiyobonlarda havo harakati sekin bo'ladi. Bu havo haroratining ko'tarilishiga olib keladi. Turar uylar hududlarini shahar ichki yo'l va ko'chalaridan quyuq daraxt va butalar ekish orqali ajratish lozim.

2.4.3. Bolalar bog'chalarining landshaftini tashkil etish

Bolalar bog'i hududida quyidagi zonalar joylashtiriladi: bolalar bog'i, o'yin maydonchalari mavjud bo'lgan yozgi ayvon, yashil ekinlar, xo'jalik hududi, yo'llar, yo'laklar.

Ikki guruhga mo'ljallangan ayvonli maydonchalar bolalarining asosiy vaqtini o'tkazadigan, shuningdek, ularning organizmini toblash va dam olishini tashkil etish uchun mo'ljallangan. Maydonchani shunday loyihalash kerakki, tarbiyachilar har qanday vaqtda bolalar nima bilan shug'ullanayotganini ko'rib turishi lozim. Har xil guruhdagi bolalarning o'zaro aloqasiga yo'l qo'ymaslik uchun har bir maydonchani boshqalaridan yashil ekinlar bilan ajratiladi (9-jadval).

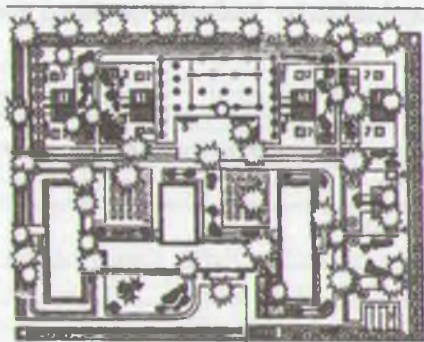
Guruh maydonchalar hududini quyidagi zonalarga ajratish

9-jadval

Zona	Bolalar yoshiga qarab zona o'lchamlari	
	3 yoshgacha	3 dan 7 yoshgacha
Soyabon	32	32
Himmoniy tarbiya uskunalari va manejarlar	20	50
Guruh o'yinlari	50	55
Qum maydonchasi	15	15
Tinch dam olish	33	28

Soyabonlar guruh mashg'ulotlari va faol harakat talab qilmaydigan (kitob o'qish, qo'g'irchoq o'ynash) o'yinlar uchun mo'ljallangan. Tinch dam olish hududida bolalar skameykalari va stollari joylashgan «yashil cho'ntaklar» qo'llaniladi. Maydonchada soyabondan tashqari qum maydonchasi bo'lishi kerak. Maydonchada bolalar fantaziyasini rivojlantiradigan va oson yig'iladigan uskunalar katta ahamiyatga ega.

Umumiy maydonlar 3 yoshdan 7 yoshgacha bo'lgan bolalar uchun quriladi. Unga jismoniy tarbiya maydoni, tirik burchak, poliz, mevali bog', cho'milish hovuzi, velosiped uchish uchun halqasimon yo'lak va h.k. kiradi. Jismoniy tarbiya maydoni (250 m²) tirmashib chiqish, voleybol, basketbol, sakrash va boshqa harakatchan o'yinlar uskunalari bilan jihozlanadi. Tirik burchak (20 m²) bog'chaning xo'jalik hududiga yaqin joylashtiriladi. Bu yerda quyon, tovuq va boshqa kichik hayvonlar uchun qafaslar joylashtiriladi. Polizga janub tomondan soya tushmasligi kerak. Jo'yaklar iloji boricha sharqdan g'arbga qaratib joylashtirilishi lozim. Polizni karam, pomidor, ildizmevali ekinlar uchun hududlarga ajratish maqsadga muvofiqdir. Jo'yaklar eni 1 m, uzunligi 3 m. Bolalar bog'i landshaftini tashkil etish 69-rasmda keltirilgan. Mevali bog'da asosiy mevali daraxt va butalar turlari (olma, nok, olcha, gilos, smorodina, malina) bo'lishi lozim. Bolalar cho'milish hovuzi (25–30 m² va 25–50 sm chuqurlikda) bolalarni toblash va suv o'yinlarini o'tkazish uchun mo'ljallangan. Bundan tashqari, kemalar suzishi uchun ariqlar o'tqazish tavsiya etiladi. Bu ariqlar guruh maydonlari yonidan o'tqazilishi mumkin.

69-rasm. 240 o'rinli bolalar bog'chasi hududida landshaft tashkil etilishi:
1 – soyabon; 2 – qumli maydoncha; 3, 4 – cho'milish hovuzi; 5 – tirmashib chiqish uchun devor; 6 – uchish joyi; 7 – choyshab quritish uchun ustunlar; 8 – panjara.

Bolalar bog'chasi hududi perimetri bo'ylab butalar 2 qator tirik panjara qilinadi va eni 5 m dan kam bo'lmagan chiziqda daraxt qatori ekiladi. Umumiy foydalanishga mo'ljallangan maydonchalar atrofidagi daraxtlar havo aylanishi hisobga olingan holda joylashtiriladi. Daraxt va butalar shunday joylashtirilishi

berakki, maydon hududining katta qismiga (55 %) kun davomida quyosh tushishi lozim. Daraxt va butalar bog'cha binosiga o'ziga qilmaligi kerak, shuning uchun daraxtlar binoga 10 m dan yaqin ekilmaydi, butalar esa 5 m dan yaqin ekilmaydi. Daraxtlar yo'lak chetidan 1 m uzoqlikda ekiladi.

Gulzorlar asosan maydon va binolarning kirish qismiga, shuningdek, bino va halqa yo'li o'rtasida yo'lak qilib joylashtiriladi. Har bir guruh maydonchalari atrofiga gulushtalar ekish tavsiya etiladi. Gulzorlarga ko'pyillik gullar (popukli floks, pion, delfinium, akvilegiya, rudbekiya va h.k.) va uzoq gullaydigan bir yillik gullar (xitoy astrasi, antirrium, petuniya, sinniya, klarkiya, portulak, kosmeya va b.) ekish maqsadga muvofiq.

Xo'jalik hovlisi hudud chegarasiga bevosita tutashgan bo'lib, boshqa hududlardan hatto bolalarning bexosdan kirib qolishiga yo'l qo'ymaydigan darajada ajratilishi lozim. Xo'jalik hovlisi aslat yig'ish qurilmalari, kir quritadigan maydonchalar va xo'jalik omboridan tashkil topadi.

Yo'llar eni 3,5 m va 12x5,5 m li orqaga burilish maydonchasi bilan loyihalanadi. Ularni bino bo'ylab eng qisqa masofada va fasad qismidan 8 m uzoqlikda loyihalanadi. Binodan bolalarni guruh maydonchalariga va guruh maydonchalardan umumiyga o'tishi uchun 1—1,5 m li yo'laklar yotqiziladi. 3 yoshdan 7 yoshgacha bo'lgan bolalar maydonchalari o'zaro velosiped uchish uchun mo'ljallangan halqa yo'lak bilan bog'lanadi. Yo'laklar qattiq bo'lmagan qoplamalar bilan qoplanadi (g'isht, qum, shag'al, graviy, mayda graviy va h.k.).

2.4.4. Maktab hududi landshaftini tashkil etish

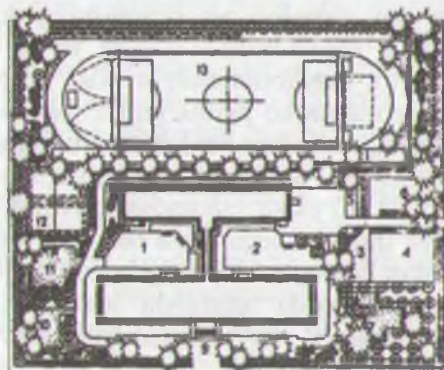
Maktab hududi qizil chiziqdan kamida 15 m uzoqlikda alohida joylarga joylashtiriladi. Maktab hududi chegarasidan turar uylar devorigacha masofa, agar kirish mavjud bo'lsa, 10 m, agar kirish bo'lmasa, 5 m dan kam bo'lmaligi kerak.

Hudud qulay shaklda, yaxshisi to'rtburchak tarzda bo'lib, yon atrofidagi hududlardan panjara va butalar bilan ajratiladi. Maktabga yo'llar eng qisqa yo'nalish bo'ylab loyihalanadi. Hudud ko'cha bilan maxsus yo'l yoki turar uylarni shahar yo'li bilan bog'lovchi kvartal ichki yo'li bilan bog'lanadi.

Maktab hududi landshaftini tashkil etishda bino joylashishi katta ahamiyatga ega. Binoni hududning bir tomoniga joylash-

tirish maqsadga muvofiq. Bu gorizontal tekislik kerak bo'ladigan sport va boshqa maydonlar joylashtirish uchun qulay.

Maktab landshaftini tashkil etish 4 asosiy funksional zonalariga asoslanib (kirish, dam olish, o'quv-tajriba, xo'jalik) loyihalanadi (70-rasm).

70-rasm. 1000 o'rinli maktab hovlisini landshaft tashkil etilishi:

- 1 – kichik sinf o'quvchilari uchun rekreatsiya; 2 – katta sinf o'quvchilari uchun rekreatsiya; 3 – kichik sinf o'quvchilari uchun o'quv-tajriba joyi; 4 – xo'jalik va tabiiy o'simliklar o'stirish uchun yer maydoni; 5 – xo'jalik zonasi; 6 – issiqxona uchastkasi; 7 – tinch dam olish hududi; 8 – bog'; 9 – ertalabki lineyka maydoni; 10 – astronomiya va geografiya maydonchalari; 11 – kichik sinf o'quvchilari o'yinlari uchun maydonchalar; 12 – kichik sinf o'quvchilari uchun sport maydonchalari; 13 – maktab stadioni.

Kirish hududi yig'ilishlar o'tkaziladigan maydonni o'z ichiga oladi. Rekreatsiya hududi eng katta hudud hisoblanib, unga faol va tinch dam olish hududlari kiradi. Faol dam olish hududiga kichik va katta yoshdagi maktab o'quvchilari dam olishi, sport hududi kiradi.

Sport hududiga esa futbol maydoni, kichik va katta yoshdagi maktab o'quvchilari uchun sport maydonlari to'plami kiradi. Tinch dam olish hududi dam olish burchaklari mavjud bo'lgan istirohat bog'chasi ko'rinishida loyihalanadi. O'quv-tajriba hududi o'z ichiga mevali bog', poliz ekinlari va sabzavotlar uchun, kichik yoshdagi maktab o'quvchilari uchun tajriba uchastkalari, issiqxonalarni oladi.

Xo'jalik hududida omborxonalar, uskunalarni olib kelish va tushirish uchun maydonchalar, asbob-uskunalar saqlash joyi va axlat yig'ish qurilmalari uchun maydonchalar va boshqalar joylashtiriladi. Maktab hududi landshaftini tashkil etishda, ayniqsa,

hali dam olish hududini bog'-park san'ati an'alariga rioya etgan holda loyihalash lozim.

2.5. Shahar bog'lari va parklari

2.5.1. Shahar parklarining tasnifi

Shaharlar va aholi punktlarini ko'kalamzorlashtirish sistemasida o'lchamlari bo'yicha eng katta va ahamiyati bo'yicha eng muhim o'rinda parklar turadi. Bu keng ko'kalamzorlashtirilgan hududlar qoida bo'yicha 5 ga dan kam bo'lmaydi, shuningdek, u daraxt va butalarning ko'p turlari, xiyobonlar, yo'laklar, maydonlardagi dekorativ gulzorlar kompozitsiyalari va ular bilan boyitilgan bo'ladi. Parklarda fontanlar, hovuzlar, haykallar, har xil kichik arxitekturaviy shakllar joylashtiriladi.

Foydalanish xususiyatiga ko'ra parklarni ikki asosiy kategoriyaga bo'lish mumkin: **polifunksional parklar** — funksional foydalanilishiga ko'ra ko'p tarmoqli, **monofunksional parklar** — funksional foydalanishning qandaydir tarmog'i rivojlantirilgan parklar.

Polifunksional parklarga shahar va tuman madaniyat va istirohat bog'lari, ba'zan bir-biriga yaqin bo'lgan aholi punktlari mavjud bo'lgan shaharlar aglomeratsiya parklari kiradi.

Monofunksional parklarga istirohat, tarixiy, memorial, etnografik, bolalar parklari; attraksionlar parklari, ommaviy tomosha parklari, shuningdek, maxsus parklar sirasiga kiruvchi dendroparklar, ko'rgazma parklari, hayvonot bog'lari, sport parklari kiradi. Maxsus parklar turiga tematik parklar kiradi.

Yuqorida keltirilgan tasnif parkning xilma-xilligini cheqaramaydi. Kelajakda shaharlarni ko'kalamzorlashtirish sistemasidagi o'rni va funksional vazifasiga ko'ra parklarning har xil turlari rivojlanishi mumkin.

Park tasnifini tanlashda uning geografik joylashuvi va park hududining landshaft xususiyatlari katta ahamiyatga ega bo'ladi.

Ko'p funksiyali parklarning ba'zi turlari quyida ko'rib chiqiladi. Madaniyat va istirohat bog'lari umumiy parklar tipidir.

2.5.2. Shahar va tuman madaniyat va istirohat bog'lari

Parkning bu o'ziga xos turi dastlab turmush, madaniyat, maishiy xizmatning ijtimoiy shartlari o'zgarishi bilan bog'liq

bo'lgan ijtimoiy davlatlarda paydo bo'ldi. Madaniyat bog'larining ajralib turuvchi xususiyatlari bu keng ko'lamda madaniy-oqartuv va davolash-sog'lomlashtirish ishlari bilan aholining ommaviy dam olishining uyg'unlashuvi hisoblanadi.

Madaniyat bog'i bir-biridan qo'llanilish xarakteriga ko'ra farq qiluvchi bir qancha hududlarni o'z ichiga olishi lozim. Masalan, ommaviy-tomosha hududi odamlar ko'p to'planadigan parkning markaziy qismida joylashishi kerak. Bu yerda uch-rashuvlar, tantanalar, mitinglar, karnavllar o'tkazish uchun ochiq maydonlar loyihalash maqsadga muvofiq. Bu hududda tribuna, estrada sahnalari, orkestr uchun joy, raqs maydonchasi, arg'imchoq va boshqa attraksionlar joylashtiriladi. Madaniy-oqartuv hududiga ko'rgazma pavilyonlari, kinoteatrlar, o'quv zallari, klublar va h.k. lar kiradi.

Jismoniy tarbiya va sport hududida voleybol, basketbol, tennis, gimnastik mashqlar maydonlari, shaharchalar, ba'zan futbol maydoni bo'lishi kerak.

Bolalar hududini odatda parkning tinchroq hududida ajratilgan holda joylashtiriladi va bolalar o'yinlari uchun maxsus moslamalar bilan jihozlanadi.

Madaniyat va istirohat bog'ida tinch dam olish hududi ham loyihalanadi. Bu hudud manzarali ko'rinishlar, toza havo bo'lgan gamaka, kachalka, shezlonglarda yoki shunchaki maysa ustida dam olish mumkin bo'lgan parkning tinch hududida joylashtiriladi.

Butun park hududi bo'ylab tashrif buyuruvchilarga xizmat ko'rsatish uchun ovqatlanish joylari, ob-havo buzilganda pana joylar, ma'lumotlar berish joylari va boshqa tarmoqlar tashkil etiladi.

Madaniyat va istirohat bog'larini rejalashtirishda aralash rejalashtirish usuli tarqalgan:

- muntazam rejalashtirish usuli odatda markaziy kirish, parkning tantanavor qismi, park inshootlari hududi, sport, attraksionlar hududi va boshqalar bo'yicha loyihalanadi;

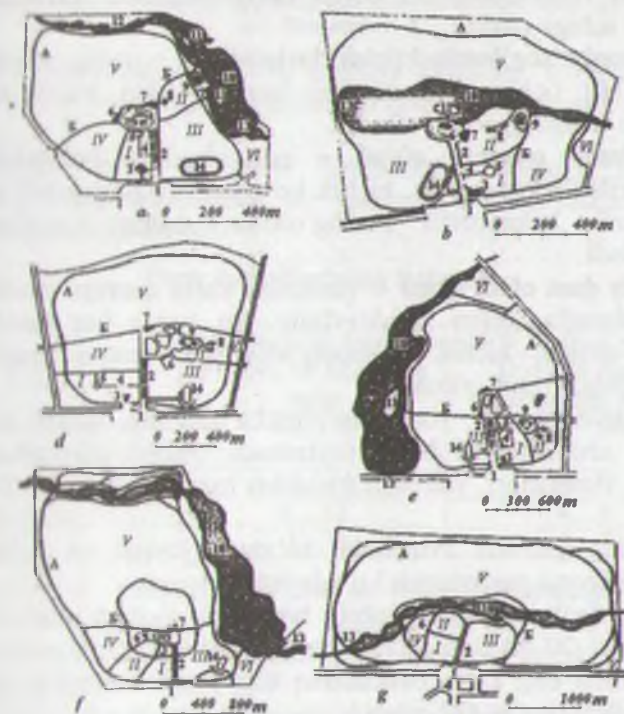
- manzarali va landshaft hududi shovqinli magistrallar va faol hududlardan uzoqroq joylashtirilishini talab qiladi, shuning uchun bu hududni parkning shahar shovqiniga kamroq aloqador boshqa hududlariga, masalan, mahalliy o'tish yo'llari hududi yoki tabiiy landshaftlar bilan chegaralangan hududlarga o'tish imkoniyati bo'lgan holda parkning o'rtaroq qismiga joylashtirish ma'qulroq;

• markaziy madaniyat va istirohat bog'lariga uzoq masofa tufayli tez yetib borish ilojisi bo'lmagan katta shaharlarda uzoq tuman aholisi uchun tuman rejabiy parklari loyihalanadi.

2.5.3. Ko'pfunksional parklarning hududlardagi funksional qismlari

Zamonaviy shahardagi park o'ziga — shahar muhitini sog'lomlashtirish funksiyasini oluvchi, shahar landshaftini boyituvchi, tabiatni qo'riqlash va aholining dam olishiga yordam beruvchi ko'kalamzor makonlar tizimining eng muhim elementidir.

Ommaviy ko'p funksional park turi hududning yetarlicha kattaligida shahar aholisining tabiiy dam olishini tashkil etish tizimida asosiy obyekt bo'lib qoladi (71-rasm).

71-rasm. Ko'p funksional parklarni zonalashtirish:

I — ommaviy tadbirlar qismi, II — bolalar dam olish qismi, III — jismoniy sog'lomlashtirish inshootlari, IV — madaniy oqartuv qismi, V — tinch dam olish qismi, VI — xo'jalik qismi.

Bunday parklar hududini qismlarga bo'lish maqsadga muvofiqdir:

- ommaviy tadbirlar — 5–7%
- bolalar dam olishi — 5–10 %
- jismoniy sog'lomlashtirish — 10–20 %
- madaniy-oqartuv tadbirlari — 3–8 %
- tinch dam olish — 50–75%
- xo'jalik — 1–5 %

Ommaviy tadbirlar qismi — parkning asosiy kirish qismi yaqinida joylashadi. Teatr, kino, o'yin maydonchasi, attraktsionlar, festival maydoni, ommaviy o'yimlar va boshqalar.

Bolalar dam olish qismi — alohida joylashtirish, parkka kirish joyi yaqinida, 1 dan 14 yoshgacha bo'lgan bolalar qobiliyatlarini rivojlantiruvchi o'yin maydonchalari, turli inshootlarni o'z ichiga oladi.

Jismoniy sog'lomlashtirish inshootlari — tekis relyefli, suv havzasi bor ochiq joylarda iloji boricha bitta majmuaga birlashtirish maqsadga muvofiqdir.

Madaniy oqartuv qismi — park hududi bo'yicha erkin joylashtiriladi, lektoriylar, kichik ko'rgazma pavilyonlari va kafe, o'quv zali, havaskorlik mashg'ulotlari uchun xonalarni o'z ichiga oladi.

Tinch dam olish qismi — parkning katta qismini egallaydi va tabiiy peyzajlar bilan xarakterlidir. Bu yerda har qanday inshootlar qurish, kichik me'moriy shakllar — trelyaj, bog' mebelidan tashqari man qilinadi.

Xo'jalik qismi — parkning chekka qismida, tutash ko'chaga o'zining chiqish joyi bilan joylashadi. Asbob-uskunalar, park jihozlari, omborlari, yuklarni tushirish maydonchalarini o'z ichiga oladi.

Parklar qoshida avtomobil to'xtash joylari va keluvchilar uchun gigiyena punktlarini ko'zda tutish lozim.

Ko'p funksiyali park tabiiy balansini saqlash uchun uning o'lchamlari 20 ga dan kichik bo'lmasligi kerak. Masalan, O'zbekistonning eng katta parklardan biri Toshkentdagi — «O'zbekiston milliy bog'i» (72-rasm.).

Uning o'lchami 70 ga dan katta, lekin O'zbekiston shaharlaridagi va Toshkentdagi boshqa parklar hajmi 10–15 gektargacha yetadi.

72-rasm. O'zbekiston milliy bog'ining ko'rinishi va birinchi reja. 1939-y., arx. Semyonov.

Park hududlarining balansi «tabiiy» muhitlar komponentlari sun'iylikdan» ustunligi ta'minlangan holda 10-jadvalda aks ettirilgan.

Hozirgi vaqtda parklarni funksional qismlarga bo'lishga an'anaviy yondashuv bilan bir qatorda boshqa an'ana ham rivojlanmoqda (73-rasm).

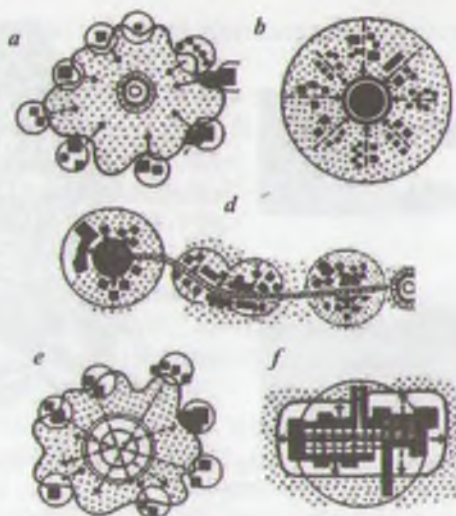
Park hududlarining balansi

10-jadval

Hududdan foydalanish turlari	Hududning taqsimlanishi %, qatnov zichligi	
	Yuqori, 60 odamdanda ko'p	O'rta va past 60 odamdanda kam
Yashil o'simliklar va suv havzalari	65....75	75....80
Xiyobonlar va yo'llar	10....15	8....12
Maydonchalar	8....12	4....8
Inshootlar	5....7	2....7

Funksional qismlarga bo'lish va hisob balansidan tashqari hududni landshaftning sun'iy inshootlar bilan to'ldirganlik darajasi bo'yicha differensiallash va quyidagi yirik qismlarni ajratish lozim:

a) **park inshootlari to'plangan qism** — rekreatsion bosim 100 odamga hisob qilingan, yuqori darajada obodonlashtirilgan. Inshootlar, xiyobon va maydonlar bu yerda 30 % gacha maydonni egallaydi;

73-rasm. Parkning funksional-rejallashtirish kompozitsiyalari:
a — perimetral; *b* — tugun-yaqinlashtirilgan; *d* — o'qli yoki anfiladli;
e — tugun-uzoqlashtirilgan; *f* — kompakt.

b) ommaviy qatnov qismi yuqorida ko'rsatilganda tutashgan — rekreatsion bosim 50—100 kishiga hisob qilingan, oddiy park darajasida obodonlashtirilgan. Bu yerda landshaftning sun'iy elementlari tabiiyga bo'ysundirilgan;

d) tabiiy qism — shahar muhitidan ajratilgan, obodonlashtirishning minimal darajasiga ega, bu yerda har qanday inshootlar iloji boricha qurilmaydi, 50 kishiga kam rekreatsion bosimga mo'ljallangan.

Parkning kichik o'lchamlarida — 10—50 ga gacha maydonning chetiga joylashgan kompleks rekreatsion markazni tashkil etish eng ratsionaldir.

Parkning o'rta o'lchamlarida — 50—100 ga gacha uch-to'rt maxsus markazlarni tashkil etish maqsadga muvofiqdir. Ularga tegishli funksional qismlar yondashadi.

Yirik parklarda — 100—500 ga gacha bir nechta yirik kompleks markazlari tashkil etish maqsadga muvofiqdir.

Bu tavsiyalar taxminiydir va parkning ixcham tarhiga, uning bir xil atrofiga mo'ljallangan. Cho'ziq shaklli tarhda, hatto kichik parklarda xizmat ko'rsatishni yagona tugunda to'plash qiyin, bu yerda bir nechta tortilish fokuslari lozim bo'ladi.

Parkning tarixiy tarkibi quyidagi beshta inshootlarni joylashtirish tuzilmalaridan biri bo'yicha qurilgan funksional-rejalashtirish kompozitsiyalari 73-rasmda berilgan.

2.5.4. Maxsus park va bog'lar

Istirohat bog'lari tinch dam olish uchun mo'ljallanadi. Unda qiziqarli landshaft manzaralari, ko'p tarmoqli yo'laklar tuzilmasi, chiroyli daraxt va butalar guruhlar mavjud bo'lgan manzarali maydonlaridan ko'rish nuqtalari va gulzorlar, maymazorlar loyihalanadi.

Bunday bog'lar qiziqarli dam olish joylarida ko'p sonli kamaykalar bilan jihozlanadi. Baland nuqtalarida besedkalar — **rotondalar** va keng ko'lamli tomosha qilish uchun ko'rish maydonchalari — **belvederlar** quriladi. Istirohat bog'larida suv havzalari, ko'priklarchalar, hovuzlar va boshqa peyzaj parklariga sog' landshaft elementlari loyihalanadi.

Istirohat bog'larida haykallar va kichik arxitekturaviy shakllar ham muhim ahamiyatga ega. Haykaltaroshlik asarlarida odatda lirik mavzular aks etadi: afsonalar, ertaklar qahramonlari yashil fonga mutanosiblikda joylashtirilishi kerak. Istirohat bog'larida ko'proq favvoralar, hovuzlar, gulzorlar kompozitsiyasi, daraxt va butalar guruhi qo'llanilgan chim bilan uyg'unlikda kaskadlar loyihalanadi. Parklarni kechki payt ham foydalanish imkoniyati bo'lishi uchun yaxshi yoritilishi kerak. Ba'zan parkning original kompozitsion yechimini yorug'lik va rang uyg'unligini namoyish etgan holda yoritish uchun dekorativ yoritqichlar qo'llaniladi.

Tarixiy parklar. O'tgan asrda paydo bo'lgan bunday parklar o'zida tarixiy — landshaft va me'moriy majmualarning ajralmas qismi saroy-muzeylarni mujassam etgan (birinchi qismning 8,17 va 19, 26-rasmlar jadvalarida berilgan). Bu parklar tashrif buyuruvchilarga me'moriy yodgorliklarni, muzeylarda joylashgan ekspozitsiyalar, san'at asarlarini tanishtiruvchi vazifasini bajaradi.

Landshaft parklar. Tabiiy muhitlar kamayib borayotgan zamonaviy shahar sharoitida park qurilishida landshaft parklari yo'nalishi tobora keng tus olmoqda. Tabiiy parklardan farqli o'laroq, bunday parklar noqulay sharoitlarda joylashgan shahar yerlari yetishmovchiligi mavjud bo'lgan shahar ichi va tashqi

hududlarda ham loyihalanishi mumkin. Landshaft parki qurilishida yetakchi o'rinni Yevropa davlatlari va Amerika egallaydi. Keyingi yillarda landschaft parklari buzilgan sanoat hududlari o'rnida loyihalanishi mumkin (sanoat chiqindilari, kar'yerlar, foydali qazilmalar qazib olingan joylar).

Bu masalada yuqorida aytgandek Germaniyaning ko'mir qazib olish markazi Disburg shahri tajribasi qiziqarli. Bu yerda sobiq ko'mir qazib olish va qayta ishlash majmuasi hududida sobiq sanoat inshootlari (ulkan sanoat memorial-monumentlari sifatida qoldirilgan ekspressiv konstruksiyalar) atrofida bir qancha turli parklar (istirohat, panorama, attraksion, tematik va b.) joylashtirilgan (74-rasm va 25-rasmlar jadvalining 1-rasmi)¹⁷.

74-rasm. Germaniyaning Disburg shahridagi ko'mir qazib chiqarish sanoati o'rnida tashkil etilgan landschaft parki.

Shuningdek, bu sohada Amerikaning Florida shtatidagi 1898-yilda yaratilgan Burchatov oilasi bog'i ham juda qiziqarli (25-rasmlar jadvalidagi 2-rasmi).

Memorial parklar xalq uchun xotira bo'lib qolgan buyuk tarixiy hodisalar sharafiga quriladi va o'zining monumental, tantanali xarakteri bilan boshqa maxsus parklardan ajralib turadi. Bu yerda bog'-park kompozitsiyasining barcha vositalari yodgorlikning g'oyasi va mazmunini ochib berishga yo'naltirilishi lozim. Bunday parklar tashqi ko'rinishining yetakchi

¹⁷ Bu yerda — zavodning asosiy korpusida butun dunyodan keladigan turistlar ko'mir qazib olish tarixini o'rganishlari, shaxtalar ishining og'irligini tushinishlari mumkin... Muzeyda shaxtyorlarning asosiy ish qurollari, ko'mir qazib olish jarayonini aks etgan kichik haykaltaroshlik kompozitsiyalari, sxemalar, fotografiyalar, maketlar o'rnatilgan.

chizig'i bo'lib monumental vositalardan keng foydalanish, aniq o'ylangan harakat grafigi, o'simliklarni asosan muntazam joy-
 loshtirish xizmat qiladi. Barcha xizmat ko'rsatish vositalarini
 markaziy hududdan tashqarida loyihalash lozim. Bu yerda
 memorialning tantanali tinchligini buzadigan kiosklar, ichimlik
 avtomatlari, transport aloqalari bo'lmasligi kerak (75-rasm).

75-rasm. Memorial parklar:
 1,2 — Berlindagi Treptov memorial parking tarhi va markazi.

Bolalar parklari. Ularning asosiy vazifasi bolalarning faol
 dam olishini tashkil etish, jismoniy rivojlanishiga yordam be-
 rish, ularning sarguzashtlarga, ijodiy mashg'ulotlarga, tajribalar-
 ga bo'lgan intilishini qondirishdan iborat. Bolalar parki land-
 shaftida tabiiy sharoit va hayvonot dunyosining xilma-xilligini,
 iloji boricha aks ettirmoq maqsadga muvofiqdir.

Bolalar parklari uchun shaharning eng qulay va yaxshi
 ko'kalamzorlashtirilgan hududi ajratilishi lozim. Ularga yashil
 massivlar, bog'lar va o'yin maydonchalari beriladi. Katta sha-
 harlarda bolalar parki mustaqil park deb hisoblanadi. Markaziy
 bolalar parking kattaligi 50 ga dan 300 ga gacha bo'lishi
 mumkin. Bu sharoitda har xil yoshga kirgan bolalarga qiziqarli
 dam olish sharoitlarini yaratish mumkin. Masalan, Moskva
 shahrida «Strana chudes» nomli bolalar parki uchun juda qizi-
 qarli zonalar yaratish uchun ko'p mutaxassislar takliflari kiri-
 tilgan (76-rasm).

Yangi shahar madaniyat va istirohat bog'larida bolalar dam
 oladigan zonasi mustaqil bolalar parki deb hisoblanishi mumkin.
 Bolalar parki turar joy hududlariga iloji boricha yaqin va piyoda
 yo'llari yonida bo'lishi kerak. Odatda, bolalar parklari 3—5 ga
 maydonda loyihalalanadi. Park hududini har xil yoshdagi bolalar-
 ga mo'ljallab bir qancha maydonchalarga ajratiladi. Me'moriy
 tashvootlar, maydonchalar va uskunalarining o'lchamlarini ham-

ma yosh guruhidagi bolalarga hisob qilmoq kerak: 2 yoshgacha, 2–5; 6–7; 8–10; 11–13 va katta yoshgacha. Inshootlar o'lchamlari va ekspozitsiya mavzusi ushbu yoshga mos kelishi lozim. Eng kichik yoshdagi bolalar uchun qum qutilari uchun kichik maysazorlar, past skameykalar, soyabon qo'ziqorinlar, shu atrofda bolalarning ota-onalari uchun kattalar dam olish joyi loyihalanadi.

76-rasm. Moskva shahrining «Strana chudes» bolalar parki.

Arx. A. A. Savin, V. I. Ivanov.

Maktabgacha yoshdagi bolalarga tirmashib chiqish uchun qurilmalar, kachelilar, uchish tog'chalari, hovuzlar va boshqalar qo'yilishi kerak. Kichik maktab yoshidagi bolalar uchun ko'ptok o'yinlari maydonchasi, sport devorchalari, mashinalar, kemalar, raketalar maketlari, tirmashib chiqish uchun fazoviy konstruksiyalar, shuningdek, stol o'yinlari uchun skameyka va stollari bo'lgan tinch burchaklar joylashtiriladi. Barcha yoshdagi bolalar guruhilari uchun parkda hojatxona va qo'l yuvish joylari bo'lishi lozim.

Gidroparklar, akvaparklar – sport sog'lomlashtirish va suv atrofida dam olish vazifasini bajaradi. Ularning tashqi ko'rinishi ochiq suv havzaligi va angarlar, parusli va motorli qayiqalar uchun gavanlar, yopiq va ochiq basseynlar, o'ziga xos suv attraksionlari, gidrokarusellar, suv trampolinlari (tabaganlar), suzib yuradigan sahna maydonchalari, restoranlar, ko'priklar va arqon yo'llari kabi inshootlar bilan belgilanadi (77-rasm va 35-rasmlar jadvali). O'zbekistonning issiq iqlimi sharoitida bu parklar eng maqsadga muvofiqdir.

Attraksion parklari – bu maktab va o'smir yoshdagilar foydalanadigan faol dam olish parklarining eng ommaviy turi hisoblanadi.

77-rasm. Yopiq va ochik akvaparklar:
1 — Toronto shahridagi yopiq akvaparkning 1 va 2-qavat rejasi; 2 — Tokio shahri
atrofida joylashgan Samerlent akvaparki, 16 ga.

Bu yerda faqat ko'ngilochar attraksionlar emas, insonning qo'rqmasligi, abjirligi, o'zini boshqarish, reaksiyasining tezligini rivojlantiradi. Zamonaviy attraksionlarni organizmning tashqi ta'sirlarga moslashuvi va jismoniy chidamliligini oshirishga xizmat qiladigan trenajerga tenglashtirish mumkin. Ularning konstruksiyasida fan va texnikaning oxirgi natijalari qo'llanilishi lozim (36-rasmlar jadvali).

Sport parklari. Bu yashil o'simliklar orasida joylashgan sport, jismoniy, madaniy-oqartuv inshootlari komplekslaridir, ular o'z tarkibiga qisqa dam olish joylarini ham oladi. Me'moriy-makoniy kompozitsiya musobaqalar va mashq-mashg'ulotlar o'tkazilishi sharoitlariga ko'ra aniqlanadi. Maydonchalar, inshootlar, o'tish joylari va xiyobonlar bu yerda boshqa park turlariga nisbatan hududning ancha kattaroq qismini egallaydi (78-rasm).

AKVAPARKLAR

35-rasmlar jadvali

Yopiq va ochiq havoda joylashgan akvaparklarning turlari.

ATTRAKSION PARKLARI

36-rasmlar jadvali

78-rasm. Berlindagi «Olimpiya» stadionining parki.

Ko'rgazma parklar. Ko'rgazma parklari barcha turlarining umumiy kompozitsion asosi bo'lib keluvchilar harakatini ekspozitsiyalarini to'liq ochib berish uchun tashkil etishdan iboratdir. Ekspozitsiyalarni tomosha qilish tartibi, ularning ko'rgazma mavzusi xususiyatlarini hisobga olgan holda qabul qilish uchun eng qulay muhit yaratish har doim asosiy vazifa bo'lib kelgan, ammo ekspozitsiya obyektlarining xarakteri butunlay turli xil me'moriy makon yechimlariga olib keladi. Bunda har qanday ko'rgazma parkida asosiy ekspozitsiya qismidan tashqari yordamchi qismlar keluvchilar dam olishi, ma'muriy xo'jalik, ba'zi hollarda ilmiy qismlarni ajratish mumkin (79-rasm).

79-rasm. Nyu-Yorkdagi «Butun dunyo» ko'rgazmasining parki.

Zoologik parklar. O'zining funksional-tarxiy tuzilishi bo'yicha eng murakkabiga kiradi. Ularning hududida ekologiya qismi umumiy maydonning 45–70 %, park qismi – 15–35 %, xizmat qismi – 10% gacha, bolalar qismi – 10 % gacha, xo'jalik qismi 0,5–3 % gacha, ilmiy markaz – 3 % gacha, veterinariya qismi

5 % gacha tashkil etish tavsiya etiladi. Bunda hayvonlar ekspozitsiyasida ularning ritmi va biologik hayot kechirish sharoitlari buzilishiga yo'l qo'yilmasligi kerak, bu hayvonlarning antogonistik turlarini bir-biridan ajratish orqali amalga oshiriladi. Keluvchilarning xavfsizligi, tomosha qulayligi hamda hayvonlar yashash joylari tabiiy landshaft fonini qayta tiklash to'liq ta'minlangan bo'lishi lozim. Bunday joylar volyer deb ataladi (37-rasmlar jadvali va 80-rasm).

80-rasm. Minsk shahridagi zooparkning hayvonotlar volyeri loyihasining maketi.

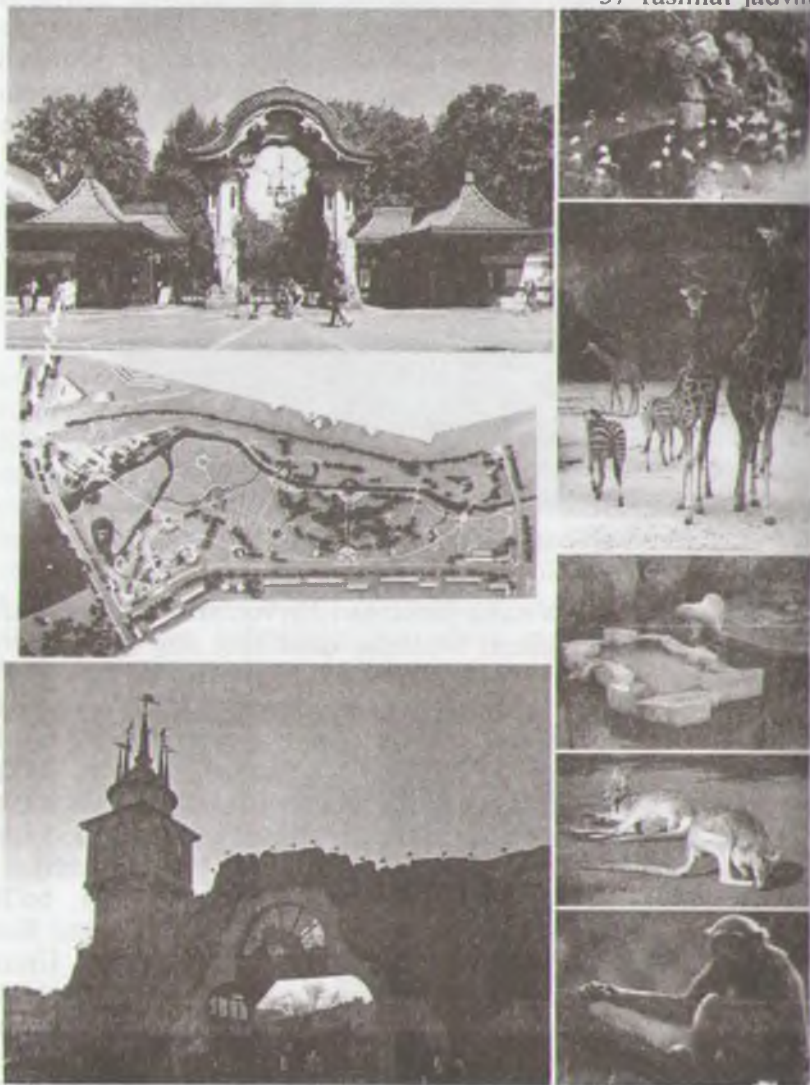
Bu yerda hamma narsa tanlangan hayvonlarni namoyish qilish tamoyiliga va ularni tomosha qilishning eng to'g'ri variantiga bog'liq.

Hozirgi paytda qismlarni «zoogeografik» yoki «ekologik» tartibda joylashtirish eng ko'p qo'llanilyapti. Bunda «zoogeografik» tamoyilda hayvonlar dunyo qit'alariga (Yevropa, Afrika va h.k.) mos keladigan qismlarda namoyish etiladi. «Ekologik» tamoyil bo'yicha namoyish qilinadi, «tayga qismi», «cho'l qismi», «tog' qismi» va boshqa qismlar ajratiladi (81, 82-rasm).

Botanika bog'lari eng qadimiy bog'lardan biri bo'lib hisoblanadi. O'rta asr davrlarida mashhur botanika olimi Karl Linney birinchi bo'lib o'simliklar sistemasini yaratgan. Uning sistemasi so'g'un davrlarda butun jahonga tarqalgan. Botanika bog'larining vazifasi nafaqat o'simliklarni o'stirish, balki ularni yangi tabiiy sharoitga mos keltirish vazifasi juda katta. Ular asosiy: ekologik, ilmiy, xizmat, xo'jalik qism bo'yicha ajratiladi. Ekologik va ilmiy qismlarda o'simliklar botanika va dekorativ talablarga mos qilib joylashtiriladi. Ko'pincha botanika bog'lari o'z ilmiy vazifalarini bajarishda bir vaqtda peyzajli, sayr qilish va o'qitish vazifalarini ham bajaradilar (83-rasm).

ZOOLOGIK PARKLAR

37-rasmlar jadvali

Zooparklar:

1 — Berlin shahri zooparkining kirish darvozasi; 2 — Minsk shahri zooparkining bosh rejasi; 3 — Moskva shahri zooparkining kirish darvozasi; 4 — 8 hayvonot volyerlari.¹⁸

¹⁸ Volyer — hayvonlarning tabiatiga yaqin sharoitdagi ochiq hududlar.

81-rasm. Drezden zoologik parki.

82-rasm. Toshkent zooparki. TashGIPROGOR,
arx. U.X. Rahimov 1997-y.

83-rasm. Berlin botanika bog'i.

Etnografik parklar. Bu parklar ko'rgazma parklar turlaridan biri, lekin alohida parklardan biri bo'lib hisoblanadi. Bunday parklarni tashkil etishdan maqsad — bir joyda xalq me'morligi obyektlarini, maishiy xizmat jihozlarini saqlash, xalq hayotining tarixiy sahifalarini chuqurroq anglatish uchun oldingi asrlar eksponatlarini asl holida qoldirish. Bu parklarga butun mam-

lakat chetlaridan yoki biror viloyatlardan eng mashhur xalq me'morchiligi, amaliy san'at asoslarini va an'anaviy maishiy hayot namunalarini olib kelib ochiq havoda namoyish etiladi. Etnografik parklar asosan landshaft (peyzaj) kompozitsiya qonunlari bilan tashkil etiladi. Mohiyati jihatidan bular ochiq muzeylardir, ularning eksponatlari landshaft fonida qabul qilinadi va u bilan uzviy aloqada bo'ladi (84-rasm).

84-rasm. Shvetsiyadagi ochiq havoda qurilgan etnografik park.

2.5.5. Tematik parklar

Tematik parklar yaratish maqsadi odamlarga qiziqarli, o'qimishli va bevosita qulay dam olish sharoitini tashkil qilish. Eng avval tematik parklarning yaratilishi Ispaniyaning mashhur arxitektori Antonio Gaudi va amerikalik Uolt Disney nomlari bilan bog'liq (37, 39-rasmlar jadvali).

Hozirgi tematik parklar — milliardlab dollar aylanib turadigan turistik biznesining muhim segmenti hisoblanadi. Bu yerda attraksionlar va otel, restoran, magazin, turistik agentliklari kabi turistlarga xizmat ko'rsatish infrastrukturasiga ega bo'lgan yirik majmualar joylashgan bo'ladi.

Ko'ngilochar parklar sanoatida AQShda 50-yillarning ikkinchi yarmida yaratilgan parklar yetakchilik qilgan. Hozirgi kunda faqat Florida shtatining Orlando shahrining o'zida ularning soni 20 ta atrofida. Yevropada park qurilishi bo'yicha yetakchi o'ringda Avstriya, Germaniya, Fransiya turadi (85-rasm va 37, 39-rasmlar jadvali).

«GUEL» PARKI

37-rasmlar jadvali

Ispaniyaning Barselona shahridagi arx. A. Gaudi yaratgan «Guel» parki.

PARIJDAGI «DISNEYLEND» PARKINING SXEMATIK REJASI VA ASOSIY QISMLARINING KO'RINISHI

38-illustratsiyalar jadvali

KALIFORNIYADAGI ARXITEKTURAVIY VA KO'NGILOCHAR «LEGOLEND» PARKI

39-rasmlar jadvali

85-rasm. Avstriyadagi Vena shahrida joylashgan «Mini Yevropa» parki.

Bu yerda o'nlab ko'ngilochar markazlar tashkil etilgan (*Europa Park, Legoland Heide Park* va b.). Bir qancha shunday obyektlar Ispaniyada (*Universal Mediterranea, Terra Mitika, Warner Bros, Movie World Park*), Fransiyada (*Disneyland Resort Paris*), Buyuk Britaniyada (*Futuroscope, Asterix*) mavjud. Daniya, Gollandiya, Shveysariya, Shvetsiya, Finlyandiyada bir ikkita, yaqinda Rossiyada ham ko'ngilochar park qurildi — bu Gelenjikdagi «Kapitan Vrungel» tematik bog'idir.

Katta attraksion parklar qurilishi Osiyo davlatlari va Avstraliyada ham amalga oshirildi. Bu yerda tematik park qurilishida birinchi o'rinda qit'aning eng texnologik davlati Yaponiya turadi. U yerda o'nlab ko'ngilochar majmualar mavjud. Bu borada Xitoy, Singapur, Koreya va Malayziya ham katta yutuqlarga erishdi.

2.6. Landshaft san'atining asosiy nazariyasi va loyihalashda uning uslublarini qo'llash

2.6.1. Bog'-park kompozitsiyasini tashkil etishdagi asosiy uslublar

Stil — bu nafaqat bog'-park san'atini ishlab chiqishda estetik kategoriya, balki u hayot faoliyatidagi ko'rsatkichdir. Zamonaviy bog'-park san'atida turli tendensiyalarning barcha yuksakligining ochildishi o'tgan vaqtdan bizgacha yetib kelgan oqim va ta'mdir.

Tarixda asosiy ikki stil ajraladi: arxitektura-ochiqlik va bog'-lar va parklarning tashkil etish tarhiga — doimiy yoki geometrik

arxitektura (Fransuzcha) va landshaft yoki tabiiy (inglizcha), keyinchalik, park va bog'lar landshaft-arxitektura tashkili, bu stillar, tendensiyalar bilan birga keng tarqaladi.

Doimiy stil — o'zining to'g'ri chiziqli xiyobonlari, yashil qurilmalarning simmetrik joylashuvi, geometrik shakllarining to'g'riligi bilan tavsiflanadi. Daraxtlar va butalarni qirqish kengroq ishlatiladi (topiar san'ati). Oddiy qilib aytganda, bunday obyektida kengroq parterlar kutiladi, keng yo'llarning davomchisi (xiyobon), ularga nisbatan skver va bog'ning hamma qismlarida almimetrik va asimmetrik joylashish mumkin (86, 87-rasmlar).

86-rasm. Doimiy stilda yaratilgan Moskvadagi Izmaylovo parki, arx. M.P. Korjev, 1931–1945-yillari.

87-rasm. Doimiy stilda yaratilgan Chelsi ko'ngazmasining kompozitsiyalari. Angliya, 2004-y.

Landshaft stili — tabiiy kartinalar yaxshilanishining qaytarilishi bilan xarakterlanadi. O'simliklar tabiiy guruh holatida erkin joylanadi. Quyuq kartinalar (guruhlar), daraxtlar va butalar, o'tloqlar, ochiq suv usti bilan almashinadi. Yo'laklar va xiyobonlar o'rmon yo'llaridan erkin qo'yiladi. Bu arxitektorga tabiiy kartinalarni katta bo'lmagan hududlarda qurishga imkon beradi (88, 89-rasm).

Aralash stil — yashil ko'chatlarning tarzi ikki stil tamoyilining uyg'unligida vujudga keladi: doimiy-ommaviy keluvchilar

zonasida, landshaft — tinch dam olish zonasida. Aralash stilning kompozitsiya birligidagi boshqa usuli daraxtlarning asimmetrik ekilishi, qo'yilishining aralashuvida mumkin va h.k. (90-rasm).

88-rasm. Landshaft stilida yaratilgan parklar: 1, 3 — Muskau parkining peyzaj landshaftlari; 2 — Yaponiyadagi Kioto shahri landshaft parki.

89-rasm. Bog'lar qismlarini landshaft stilida yaratgan kompozitsiyalar: 1, 3 — hovli bog'ining kichik landshaft dizayni; 2 — Angliya shahar bog'ining landshaft dizayni.

90-rasm. Aralash stillarda yaratilgan landshaft dizayn kompozitsiyalar: 1, 3 — park va uy oldida yaratilgan abstrakt landshaft kompozitsiyalar; 2 — modern va regular stilida yaratilgan hovlining kichik bog'idagi basseynning landshaft dizayni.

Stil tanlash — doimiy-rasmiy yoki norasmiy manzarada erkin bo'lishi kerak emas. Bog'-park kompozitsiyasi, landshaftda stilni aqlan ishlatish shart-sharoitni funksional maqsadga bo'ladi va tabiiy sharoitlar yoqimlidir. Joyni unday yoki bunday stil deb atab bo'lmaydi: uning rivojlanishi tabiiy mavjud sharoitlardan, iqtisodiyot, dam olish ko'rinishidagi ehtiyojlardan kelib chiqishi kerak.

O'zbekistonning tabiiy-iqlimiy sharoitining xilma-xilligini e'tiborga olib, madaniy va milliy urf-odatlar, stil deb nomlangan

amaliyot, boshqa tumanlarda noto'g'ri qabul qilingan. Mamlakatning har bir zonalarida alohida tabiiy-iqlimiy bog'-park landshaftini yaratishda, turli ko'rinishni — kayfiyat, yorqinroq ko'rsatishga, erishish kerak, mahalliy tabiiy landshaft mazmunini, Park yuqori darajadagi ko'rinishi — ochiqlik san'atida, asarlarni faqat vaqt kelishi bilan qabul qilish.

2.6.2 Bog'-park kompozitsiyasida estetik shartlarni hisobga olish talablari

Peyzajni estetik qabul qilish ta'sirchan uyg'otish — parklarni tashkil etishdagi eng muhim va qiyin vazifadir.

Peyzaj kompozitsiyasi badiiyligi bilan insonga emotsional ta'sir etuvchi katta kuch, badiiy «til» va bezash.

Estetik misollarni yechishda bog'-park landshaft bilimlarini bilish va ko'p qirrali shartlarni hisobga olishni, park muhitini shakllantirishni taqdim etish uchun kiritadi. Bu hududlarni funksional cheklash: funksiyalarni va ochiqlik shakli to'g'ri keliishi; ochiqlik modulatsiyasi; peyzaj xarakterini o'zgartirishda va ochiqlikning ketma-ketlik bilan boshqa ochiqlikka o'tishini ta'minlaydi; ta'sirlanishning turli ko'rinishlari (fakturaning almashuvi, yorug'lik, sifat, tomoshabin taassuroti); ochiqlik orasidagi harakatning bo'lishi va hajm atrofida yoki o'tib ketish; kompozitsion va emotsional dominantning shakllanishi.

Estetik kompozitsiya tamoyillari yo'nalishida bog'-park peyzaji quyidagilarni zarur deb biladi:

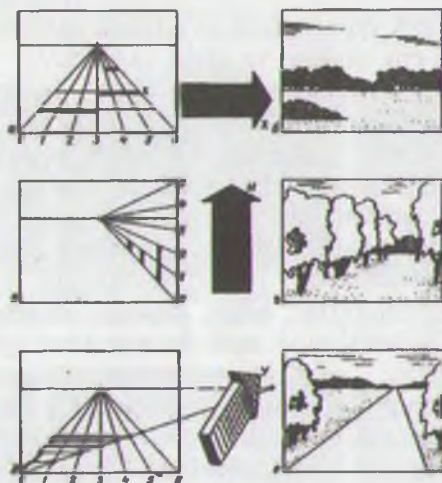
1. Arxitekturaviy shakllar uch kategoriyaga tayanadi: ochiqliq (hudud), tekislik (tuproq ustki qismi va suvlar) va hajmlar (yashil ko'chatlar, relyef, qurilmalar). Ular o'zaro quyidagi tushunchalarga bog'lanadi — hajmiy-fazoviy kompozitsiya va ochiqlikni tashkil etishni shakllantirishda umumiy qonunchilikni aytib o'tadi;

2. Ochiq-peyzaj-rasmlarni qurish, tasviriy san'atning ishtirokiga asoslanib, aniqroq rangtasvir, tushuntirish ashyolari: kolorit, yorug'lik va soya, chiziqli va havoli perspektiva (89-rasm);

3. Yil fasllariga qarab landshaft ko'rinishini o'zgartirgan holda vaqt omilini hisobga olish, fasllarga o'zgarish ta'sir etadi: fazoviy, egiluvchan, yorug'lik va park peyzajlaridagi ranglar tavsifi, plastik bog'liqlik, yorug'-rang tizimi, bog' va parklarning fazoviy uch o'lchamli shakllanishi, uni qabul qilish uchun bilish impulsini beradi;

4. Ketma-ketlik, tomoshabin «rasmlarni» tashkil etish ko'rinishini bilish — ochiqlik tug'ilishi vaqt tizimining asosiy shartlaridan biridir (91-rasm).

Shunday qilib, landshaft kompozitsiyasi barkamolligini qurishda bog'-park landshafti uchun kompleks ashyolardan, qonunchilik va tamoyillardan, kelishilgan yo'ldan foydalanish zarur va barcha elementlar landshaftlari o'zaro kompozitsiyasining bir-biriga mosligi va ochiqda o'zaro bog'liqlik butun asarni qurishda shakllantirish lozim.

91-rasm. Chiziqli va havoli perspektivani bajarish misollari.

Landshaft-tarx kompozitsiyasini loyihalashda quyidagi ijodiy jarayon shaklini o'zida mujassam etishi kerak:

- hajmiy-fazoviy tizimni tashkil etish — tektonika yoki peyzajning alohida elementlarini qurish;
- go'zallik kategoriyasining obyektiv asoslari — ta'minlanishning birligi va ochiqlikni tashkil etish shakli;
- kuchlar tengligi, ritm, qaytarishlar va ketma-ketlik, birlik bilan zich bog'lanish, kuchlar tengligi;
- proporsiya va tarz, kompozitsiyaning barcha tuzilmasini bog'lovchi, alohida, uning elementlari.
- aksent (urg'u berish), ayrim elementlarni alohida ko'rsatish uchun bir xil ko'rinish va monotopiyadan qochish uchun xizmat qiladi.

Bog'-park landshaft kompozitsiyasida ranglar quyoshli va sun'iy yoritish, kichik shakllar, haykaltaroshlik va landshaft arxitekturasida detallaridan foydalanish kerak. Sanab o'tilgan shakl va kompozitsiya ashyolarini shartli ravishda bir-biridan yopiq holda ko'rish mumkin, ya'ni umumiy o'zaro bog'liq bo'lgan butun park ansambli qismining bor-yo'g'i bir bo'lagini aks ettiradi. Ulardan foydalanishda ko'ruv ta'sirini qabul etishdagi qonuniyat bilan bog'liqligi landshaft arxitektura tarhining yechimida ochiqlikni tashkil etish maqsadiga erishishga qaratish va bog'-park san'atida o'simliklardan, relyefdan, sun'iy elementlardan foydalanib, badiiy-ko'rsatish asarlarini yaratish.

2.5.3. Peyzaj qurishning asosiy qoidalari

Baravarlik kompozitsiya kategoriyasi estetika sifatida — garmoniyaning ikki tipi — simmetriya va asimmetriya (50-rasm). Simmetriya tarh tizimidagi boshqarishda yorqin ochiladi, asimmetriya esa — peyzajda.

Tarh tizimining simmetriyasi ochiqlikdagi aniq tartibning tashkil etilishi, birlik va o'z-o'zini tugatish, shunday maqsad kompozitsiyasining bir xil elementlari tekislik ochiqlik nisbatiga asosiy perspektiv chiziqqa joylashish va bu qonuniyatga uning barcha qismlari va detallari bo'ysundiriladi. Unga yondash simmetriya gorizontal spirali quriladi.

Asimmetrik tizim turli qismlardagi tenglik dinamikasi qonuniga qarab quriladi, shaklga kontrast mosligi, balandlik, kolorit, yoritish va boshqalar. Perspektiv chiziq ochiqlikning rivojida o'lchamga bo'ysunadi va rangtasviri kompozitsiyadagi asimmetrik hajmdagi asosiy o'lchamdir (50-rasm,b).

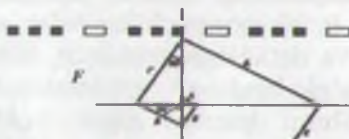
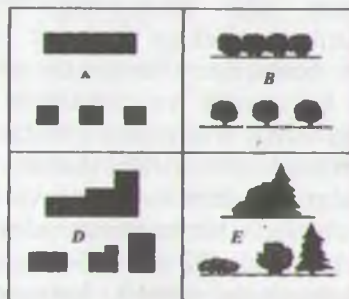
Tenglik — shartlarni qoniqtirishi kerak, chunki yorug'lik, rang, guruh, massalar umumiy summasi va kompozitsiya elementlar soyasi bir chiziqda bir tomonga adekvat summalarning boshqa tomoniga tekislanadi (92-b,d; 93-rasmlar).

Ritm kompozitsiyasining estetik kategoriyasi sifatida bir xil shakl, ketma-ketlik qonunchiligi bilan almashinib, ochiqlikdagi elementlar va detallarga erishiladi. Ritm-badiiy asarning majburiy asosi, ya'ni landshaft arxitekturasida o'zini yaqqol namoyon etadi. Shuni hisobga olgan holda, takrorlanuvchi shakllarning ketma-ketligi chegaralangan bo'lishi kerak. Katta qator yonida ritmik takrorlanuvchi shakllar ta'siriga, insonning o'tkir

qabul qilishi, kelayotgan ma'lumotlarni nolga tenglashtiriladi. Bog'-park landshaft kompozitsiyasida uchinchi va to'rtinchi takrorlashda ritmni qo'llash tavsiya etiladi, yig'ilayotgan ma'lumotning har birida takrorlanish chegarasi tushib ketmaydi, lekin juda tez pasayadi (93-rasmlar, D,E).

92-rasm. Tenglik (baravarlik) – kompozitsiyasi:
A – simmetrik; B – asimmetrik; D – simmetrik rejada o'simliklarni asimmetrik joylashtirish.

93-rasm. Ritm-badiiy asarning majburiy asosi:
A, B – metr tartibi; D, E – ritm tartibi; F – metr tartibining har xil elementlar bilan bog'lanib turishi va ritm tartibining geometrik progressiyasi.

Tartib metri ritmning oddiy ko'rinishi, bir xil elementlarning takrorlanishi yuzaga keladi va teng intervallar orqali joylashgan daraxtlar bilan yonma-yon xiyobonlar uchun xarakterlanadi (93-rasmlar, a,b).

Hajmiy-fazoviy yechimning proporsiyasi — bog'-park san'atining shakllanishida estetik qonuniyat kerak, uyg'unlik o'rtasidagi alohida kompozitsiya elementlari bilan bir butunlikka kelishadi. Proporsiya garmonik kategoriya sifatida tartib-fazoviy tomondan aytilishi kerak va peyzaj elementlari bilan parkning umumiy kompozitsion tizimi mutanosibligi hisobga olinadi.

Shuni inobatga olgan holda, munosabatlar o'zini uch o'lchovda ko'rsatadi, qatnashgan elementlar bilan birga hajm va shakl, ko'p qismli, xilma-xil. Shuning uchun badiiy eng qulay munosabatni landshaftlar qurishda, hamma uch o'lchovda o'ldiridan ko'ra bilish kerak. Yaxshi proporsiyani park landshaft kompozitsiyasida qurish yo'li bilan barpo etiladi va atrof-muhitni o'rab turgan, har bir element bilan kelishib, o'lchovi, hajmi joylanishi bilan park kompozitsiyasida umumiy bir yaxlitlik hosil bo'ladi.

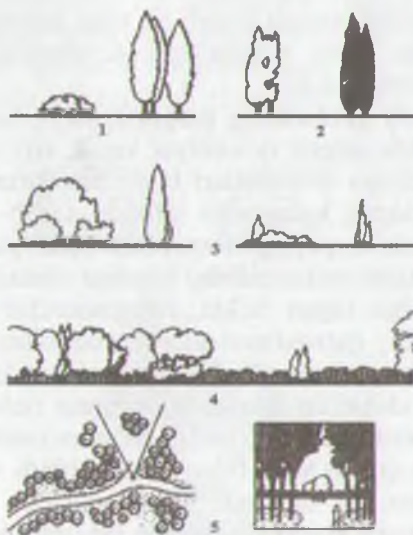
Tarz — park elementlari garmoniyasining manbayi va ochiqlik o'lchovi bilan insonga munosabati belgilandi. Peyzajda obyekt o'lchovi oshirib yuborilmaydi, haqiqiy proporsiya, ya'ni sun'iy kamaytirish ma'lum.

Park kompozitsiyasida normal qabuldan tashqari tarzdan foydalaniladi: mahobatli (qahramonona) va kamer (intim). Hajm tizimida natura park komponentlari — o'simliklarning guruhlanishi, arxitektura qurilmalari, arxitekturaning kichik shakli ayasishi o'qilishi lozim.

Aynanlik, nyuans, kontrast — kompozitsiyaning estetik kategoriyalari — bog'-park landshafti, hajmiy-fazoviy kompozitsiyaning barcha ko'p xiligidagi qabul qilinishi munosabatiga ruxsat etiladi. Kontrast va nyuans — shakl ochiqlik arxitektura-landshaft qonuniyati va o'zida dialektik birlikning ajralishida qarama-qarshi tomonga rivojlanadi (94-rasm).

Ranglar nazariyasi va uning peyzaj qurishdagi ta'siri. Tabiiy va sun'iy yoritishlar, park peyzajlarida undan foydalanish.

Quyosh nurlari bilan **yoritish** — park ochiqlikdagi hajmiy-fazoviy sifatini qurish haqiqiy bahosi bilan — uning o'lchovi, shakli, tengligi (proporsiyasi), predmetlar rangi va plastik qabul qilishni ham ajratib beradi.

94-rasm. Kontrast va nyuans kompozitsiyalari.

Yoritishda ko'rish effektidan foydalanish — yorug'lik va soya — bog'-park kompozitsiyasida asosiy ashyodir va bu ilmga ham bog'liqdir.

Soyali bog'larni issiq iqlimli tumanlarda qurish maqsadga muvofiq va zarurdir, yorug'likni ko'ruv effektiga «dog'li», quyoshli yorug'lik o'rtasidagi ko'chatlar massivi orqali erishish mumkin va xiyobonlarda zich ekilgan daraxtlar yuqorisidagi osmon yorug'ligida. Lekin yorug'lik va soyalarda bir nechta effektlar bor, ya'ni bu effekt barcha iqlim sharoitlariga to'g'ri keladi. Masalan, har doim zimistonda quyosh nurlari chiqayotganda zavqlanish paydo bo'ladi va kolonnalar o'rtasidagi ochiqlik.

Rang tabiat muhiti atrofidagi bog'-park landshafti kompozitsiyasidan ajratuvchi organik qatnashuvchilar — daraxtlarga, o'tloqlarga, osmonga, suv va h.k. asosiy estetik omillar qatoriga kiradi.

Rang — bu kuchdir, ya'ni uning ishtiroki insonga fiziologik va psixologik ravishda shartli ko'rinadi. Rang uchta ko'rsatkichlar bilan tavsiflanadi: rang, tusi, ochiqlik. Tabiatda ranglar uyg'unligi qoidasi Nyutonning spektr aylanasi kuzatiladi, bu

parda oraliq tuslar chiqarib tashlangan va uchta asosiy ranglar qoldirilgan — qizil, ko'k, sariq va ulardan uchta ishlangan — binafsharang, sabzirang, yashil.

Uzun to'liqinsimon nurli ranglar — qizil, sabzirang (aktiv ranglar yoki iliq) shunday qo'yiladiki, ular sariq, pushtiranglar bilan to'rtliklik, xursandchilik kayfiyatini chaqiradi: to'q qizil rang kuchga egadir, bayramlar, marosimlar taassurotini beradi, qora to'liqinli ranglar — ko'k, binafsha va o'rta to'liqinli ranglar — pasiv, och havorang (sovuq va passiv) — kapillarlar kengayishiga va qon bosimining pasayishiga, pulsning sekinlashishi, nafas olishga, qabul qilish tezligiga, dam olishni bilish ta'siriga yordam beradi. Qora va kulrang insonda ishonchsizlik, tushkunlik kayfiyatini chaqiradi. Ranglarning psixologik ta'siri, ko'pincha tabiiyda ranglar almashinuvi qonunchiligi bilan tushuntiriladi.

O'simliklarni ekishda ranglar tusini tanlashni esdan chiqarish kerak emas, ya'ni ranglar tushkunligi yorug'roq bo'ladi, agar ranglar tuslar moslashuvida bir-biriga qarama-qarshi bo'lsa — yorug'in va qora kontrastlar va ranglar harakatining kuchiga qaratilgan — aktiv kontrastlar «dinamik», iliq ranglar va passiv «statistik», sovuq ranglar bo'ladi.

Peyzajdagi ranglar va quyosh bilan yoritish ajralmagan holda bir-biriga bog'liq. Kun bo'yi yorug'likning o'zgarib turishi ob'ektsimon o'zgarishga ta'sir etadi va effektlarning alohida ta'sirlarining mosligi ham ta'sir etadi: talabchanlik va ranglarning ta'sir sil tuslari, yorug'-soya kuchayishi mumkin yoki kompozitsiya shaklini yo'q qilishga olib keladi.

2.7. Landshaft arxitekturasining asosiy elementlari

2.7.1. Landshaft arxitekturasini tabiiy elementlari

Iqlim va mikroiklim. Daraxtzorlar shahar muhitidagi iqlimlikni me'yorida boshqaruvchi samarali vositadir. Daraxtzorlarning mikroiklimiy samaradorligi joyning maydoniga, daraxtzorlarning nasliy tarkibga, qiyalikning zichligiga bog'liqdir.

Eng yuqori mikroiklimiy samara va havo haroratining o'zgarishi o'rmonzor parklarda kuzatiladi. Mikroiklimiy samarani kuchayish tezligi joylarning maydoniga bog'liq, shunday eng muhim o'lchamlar mavjudki, ularning kamaytirilishi havo haroratini kamaytirish nuqtayi nazaridan maqsadga muvofiq emas.

Bu xulosalar o'rmonzor parklar o'lchamlarini aniqlashda muhim ahamiyatga ega.

Katta bo'lmagan daraxtzorlar yer maydonlarida qulay muhitga ega bo'lgan zonalar maydonning sezilarsiz qismini egalaydi, maydonning kattalashtirilishi bilan esa bu zona ham o'sadi. Sharoitlarning qulayligi havoning harakatchanligiga bog'liq. Yozgi yuqori haroratlarda havo harakatining hatto sezilarsiz harakati ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi, lekin kuchli shamol noqulaylikni keltirib chiqaradi. Shuning uchun turli xildagi daraxtzorlarni shamol tezligiga ta'sirini hisobga olish kerak.

Shamol yo'nalishini tartibga solish daraxtzorlarning tuzilishi va nasliy tarkibiga bog'liq. Katta gorizontal qiyalik, qiyalikning ikkinchi pog'onasi va butazorlar keskin ravishda shamol tezligini tinch holatgacha pasaytiradi.

Tuproq o'simliklarni o'sishiga sabab bo'ladigan tiriklik omilidir. Uning unumdorligi daraxtlar va butazorlarning, gazon (maysazor) va o'tsimon gul o'simliklarning o'sishi va rivojlantirishiga bog'liq.

Mazkur ob-havo sharoitlarida tuproqning kimyoviy tarkibi va fizik xossalari o'simlik qoplamasi va uning rivojlanishining ko'rinma tarkibini aniqlaydi.

Turli xil o'simliklarning tuproqqa bo'lgan talabi bir xil emas. Bu belgisiga ko'ra, ularni uch guruhga ajratish mumkin:

- tuproqqa talabchan: eman, qayrag'ochga o'xshagan daraxt, zarang, archalar, shumtol, qandog'och;
- o'rtacha talabchan: oddiy archa, shumtol, yaproq bargli zarang, qrim qayrag'ochi;
- talabchan bo'lmagan; aylant, sariq akatsiya, osilgan qayin, grebenshik, tollar, lox, maktura, virjiniya qora archasi, oddiy qora archa, tog' qarag'ayi, teraklarning ba'zi turlari (oq, qora), tut.

Kimyoviy xususiyatlariga ko'ra tuproq — ishqorli, nordon va neytral holatlarga bo'linadi, ularning bu holati tabiiy bo'ladi yoxud o'simliklarni sun'iy shakllantirish maqsadida kimyoviy o'g'itlar qo'llanilishi yordamida yaratiladi. O'simliklarning o'sishiga yaroqli tabiiy tuproqlar shahar hududining yirik yashil maydonlarida, bog'larda va o'rmonsimon bog'larda uchraydi. Skverlar, bog'lar, xiyobonlar va yo'lkalarni obodonlashtirish uchun ajratilgan maydonlar, odatda, tabiiy tuproqqa ega emaslar. Bu yerda tuproqlarni o'simliklarning biologik xususiyat-

lariga javob beradigan sharoitlarini yaratib berish kerak. Tabiiy tuproq maydonlarda ularning sifatini, bir qator agrotexnik maqsadlar o'tkazib, ahamiyatli darajada yaxshilash mumkin.

Ko'chatlarni sun'iy ravishda shakllantiradigan joylardagi tuproq quyidagi agrotexnik talablarga javob berishi kerak:

- anamlilik va havoning singishi uchun yetarli darajada g'ovaklarga ega bo'lishi kerak;
- yumshoq va mayda kesaklik;
- tarkibida o'simliklarning oziqlanishi uchun zarur moddalarning bo'lishi;
- tarkibi begona o'tdan xoli bo'lishi kerak.

O'simliklarning aniq tuproqlarga ajratilishida va yana tuproq tarkibini yaxshilashda o'simliklar guruhlarini ushbu tuproq shart-sharoitlariga munosabatlarini hisobga olish kerak:

- unumdor tuproqni talab etmaydigan daraxt va butalarga — qayin, akatsiya (akas), eman, mayda bargli qayrag'och, tol, dala zarangi, xushbo'y terak, irga, sariq akatsiya (dukkakli daraxt akas), do'lana, jiya, shilvi (o'chkat) va boshq. kiradi;

- unumdor tuproqni talab etadigan daraxt va butalarga — dasta eman, qizil eman, juka, qandog'och, qo'ng'ir yong'och, chinor, oqqarag'ay, oqterak, turkiston va kanada oqteragi, o'rmon yong'og'i, gortenziya (yirik gulli dekorativ o'simlik), siren, g'arbiy tuyadaraxt (sarguldoshlar oilasiga mansub archasimon o'simliklar turkumi), marjon (qizil mevali daraxt yoki daraxt) va boshq. kiradi;

- qumli tuproqlarda unib o'sadigan daraxt va butalarga — aylant, xoldor qayin, qirmizi tol va kaspiy toli, zarang shumtolbargli, kumushsimon va tatar zaranglari, qarag'ay, torbargli va kumushsimon jiya, okterak va kanada okteragi, zarrin qoragat, sariq akas kiradi;

- sho'rlangan tuproqlarda unib o'sadigan daraxt va butalarga — aylant, kaspiy gledichiyasi, amorfa, momiq sumax, grebeshuk, anor kiradi;

- nam tuproqlarda unib o'sadigan daraxt va butalarga — momiq qayin, terak, tol, tilog'och (ignabarglilarga mansub), aubax, evkalipt, shamurt, qora va qizil qorag'at kiradi;

Plammofitlar deb ataluvchi o'simliklar guruhi mavjudki, ular qumda yashashga moslashgandir. Qum bosganda ular qo'shimcha ildiz hosil qiladi, bu ildizlar uzunligi bir necha o'nlab metrga yetadi (ayrim turlariniki, masalan, juzg'unniki 30 m ga

yetadi). Bunday o'simliklarga juzg'undan tashqari qum akatsiyasi, saksovul kiradi.

Ildizida tugunakli bakteriyalar bo'lgan navlar havodagi azotni tutib oladi. Shunday navlar ham borki, ular to'plangan yerlarda ham o'sadi. Ular tuproqda 2–3 %gacha xlorli natriy bo'lganda ham o'sish qobiliyatiga ega (solyanka, grebenshik, saksovul, sovun daraxti). Bunday sho'rlanganlik bosh o'simliklar uchun xosdir. Botqoq sarvi, rododendronlar, ginkgo tuproqda ohak bo'lishini ko'tara olmaydi. Boshqa navlar (shumtol, jo'ka, lavr, yevropa zaytuni) ohakli tuproq bo'lishini talab etadi. Aylant (Xitoy shumtoli) neft bilan ifloslangan tuproqda o'sishi mumkin. Shuning uchun o'simliklarni ekishni loyihalashdan oldin tuproq sharoitlari tekshirilishi kerak. Agar ko'kalamzorlashtirish obyektiga asos solishda tuproqni jiddiy yaxshilashning imkonini bo'lmasa, har bir aniq maydon uchun tegishli navni tanlab ekish kerak.

Relyef. Joyning relyefi (tekislik yoki past-baland, tog'li, dengiz sathidan balandligi, yon bag'irlarining qiyaligi, ularning ekspozitsiyasi) o'simliklarning o'sishi va rivojlanishiga kuchli ta'sir ko'rsatib, mikroiklim sharoitlarini (yoritishdan, isitishdan, havo va tuproq namligi, shamol rejimi va b.), shuningdek, tuproq qoplamasining xarakterini o'zgartiradi, bularning barchasi pirovardida o'simliklarning ko'rinishi tarkibiga ta'sir ko'rsatadi.

Tog'li tumanlarda relyefning ahamiyati, ayniqsa, keskin namoyon bo'ladi, ammo past-baland relyefli joylarda ham (tepaliklar, adirlar) daraxtlarning o'sish ko'rsatkichlari ancha katta miqdorda o'zgarib turadi. Shuning uchun ochiq hududlarni barpo etish masalalarini hal etishda navlarini to'g'ri tanlash va ularni joylashtirish uchun tabiiy o'simliklar qoplamasining rivojlanishini sinchiklab o'rganish mikroiklimiy va tuproq sharoitining butun majmuiyni hisobga olish zarur.

Tabiiy relyefning ekologik va mezo ahamiyati juda katta. Tarh tizimi yechimi kompozitsiyasida relyef shaklinnig asosiy klassifikatsiyasi kuriladi: qiyalik, tekislik, jarliklardan iboratdir. Turli masshtabdagi tog' peyzajlarini modellash va shakllanishi oson emas. Ko'chatlarning plastik tomonlama joylashtirishdagi asosiy tartiblari va tanlashdagi xilma-xilligi profillarini yechimga qo'yish lozim (balandlik, pastlik va boshq.). Relyef balandliklarining turli belgilari maydonlarni turli xil nishabliklar bilan loyihalash imkonini beradi. Pandus yo'lakchalarni joylashtirish-

ni, zinalarni, tomosha maydonchalarini, amfiteatrlarni, tanlangan kompozitsion yo'nalishlarga qarab sharshara va pog'onali sharsharalar yaratish imkonini beradi.

Sun'iy relyef, tepalik, pog'ona-pog'ona bo'lib turadigan tepaliklar, tuproq devor (tuproq uyumi) amfiteatrlarni h.k. yaratish misollari qadim zamonlardan ma'lumdir, lekin aynan bizning davrimizdagi texnika imkoniyatlari shunchalik o'sdiki, relyefning shakllantirilishi ommaviy bog' qurilishida va shahar muhitidagi landshaft dizaynida qo'llaniladi.

Zamonaviy texnika amaliyotida har qanday relyefni yaratish imkoniyatini beradi. Bu esa arxitektorga o'ziga xos javobgarlikni yuklatadi va u yoki bu qarorni qabul qilish uning bilimi, didi va aniq ijodiy pozitsiyasiga bog'liq. Kompozitsion savollar bu yerda ekologiya, iqtisod, agrotexnika, bilan uzviy bog'liq bo'lib, jiddiy ilmiy analiz va eksperimental ishlarni olib borishni talab qiladi.

Relyefga plastik ishlov berilishining barcha uslublarini shartli ravishda uch kategoriyaga ajratish mumkin:

- birinchisi — asliday qilib tiklamoq, tabiatda uchraydigan formalarga taqlid qilish;
- ikkinchisi — o'zgacha geometrik, regular va abstrakt formalarni yaratish;
- uchinchidan — tabiiy landshaftga taqlid qilmaslik, balki obyektni bajaradigan funksiyasidan qochirish, kompozitsion ifodalash imkoniyatlarini izlash.

Tabiiy formalarni xuddi o'ziday sun'iy yo'l bilan ishlab chiqishning ilk qadamlari bog'dorchilik amaliyotida XIX asrlarda tabiiy relyefni yaxshilash maqsadida keng qo'llanilgan. Sun'iy tepaliklarni va uyumlarni, tik qoyalar va pog'ona-pog'on tepaliklarni yaratish landshaftning qiyofasini o'zgartiradigan monoton va bir xil tekis hududlarning landshaftlari chiroyini ko'rsatadigan hamda urg'u beradigan qudratli vosita.

Bog' va parklardagi relyefni sun'iy ravishda shakllantirish ishlaridan maqsad funksional va estetik bo'lishi mumkin. Relyefni modellashtirish toza badiiy maqsadlarga ega bo'lishi mumkin. Misol uchun: tekis relyefda landshaftining jonli ifodalinishini kuchaytirish, yer uyumini pyedestalni yaratishda, hisalmagan perspektiv ko'rinishni berkitish, vizual ramkalarni tashkil etish, parterni chuqurlashtirish, nihoyat, relyefni tarroshlik holatida shakllantirish.

Afinadagi Likkebegos tog'idagi toshli karyerdagi park tuzilishi va ochiq teatr joylashtirilishi misol tariqasida juda qiziqarli (95-rasm). Tog' imoratlar qurshovida qad rostlagan. Tog'ning tepasida joylashgan bu maydonchani noyobligini, hajmdor toshlarning kesik sharpasini baholagan arxitektorlar, karyerning konturiga mos tushadigan teatral zal loyihasini taklif etishdi. Karyerning yon devorlari butun shahar manzarasi ko'rinadigan amfiteatrqa aylandi. Shaharning tarixida katta rol o'ynagan antik madaniyat tarixi va mashhur yunon teatri fonida bu sahna harakati rivojlanadi.

95-rasm. Afina shahri atrofida tosh karyer joyida yaratgan Likkebetos tog'idagi park:
1 — parkning perspektivasi; 2 — amfiteatr o'qi va bosh darvozadan kirish.

Bu misol parkni tashkil etish uchun joyning to'g'ri tanlanishi muhim ekanligini ko'rsatadi. Bunday ifodalangan relyefli maydonlarda suv havzalarini tashkil etish mumkin, tuproqning meliorativ ishlarini va keyingi ko'kalamzorlashtirish ishlarini olib borish bu yerda qulayroq.

Shaharning tarhida maydonning joylashishi o'ziga xos rolni o'ynaydigan — birinchi o'rinda shahar hududiga, jamoat markazlariga va muhim transport kommunikatsiyalariga ega bo'lgan joylar o'zlashtirilishi kerak. Rekultivatsiya qilinadigan yerlar shaharni ko'kalamzorlashtirish sistemasiga kiritilishi kerak.

Bundan tashqari har safar ham mineral xomashyolar qazib oladigan sobiq sanoat komplekslari hududlariga barham berishga

talpinish kerak emas. Ba'zan bunday hududlar shaharning arxitekturaviy landshaft kompozitsiyasiga uzviy ravishda bog'langan bo'ladi.

Geoplastika — zamonaviy landshaft arxitekturasidagi istiqbolli porloq yo'nalishlardan biri. Mohiyati bo'yicha geoplastika vertikal loyihalashtirishning xilma-xilligini o'zida aks ettiradi, bu esa o'z o'rnida arxitekturaviy-badiiy maqsadlarni ko'zlaydi.

Geoplastikaga keng miqyosdagi qiziqish sabablaridan yana — qurilish va qishloq xo'jaligidan xoli bo'lgan yerlarning tanqisligi, yaqin orada tabiiy landshaftga ega bo'lgan yirik shaharlarning yo'qligi va yana hozirgi zamonaviy texnika imkoniyatlarini ocha oladigan yangi imkoniyatlarning yo'qligi bilan bog'lash mumkin.

Geoplastikani qo'llab, har qanday hududdagi, bolalar o'yin maydonchasidan tortib to bog' va park maydonlarini qiziqarli va o'ziga xos didli bezatilish uslublarini oson topish mumkin. Misol uchun: bolalar maydonchasida sevimli sarguzasht kitobchalaridagi qoyalarni, xarobalarni, kasrlarni, g'orlarni relyef elementlaridan keltirib chiqarish mumkin. Kattalar uchun dam olish va hordiq chiqarish burchagi geoplastik mashg'ulotlar uchun to'g'ri keladigan poligon bo'lishi ham mumkin. Misol uchun: florali istirohat bog'idagi yerga joylashtiriladigan maysalar va kichik formalar bilan bezatiladigan doira shaklidagi haykaltaroshlik asarlari bog'ning ba'zi bir zonalariga o'ziga xos xarakter baxshida etadi (96-rasm).

Geoplastikaning boshqa bir ko'rinishi Parijdagi Defans turar joy kompleksi bog'ida ajdar shaklida yotqizilgan bo'lib, yo'l tarmoqlaridan keltirib chiqarilgan bu ajdarning «bosh qismini», «gavda qismini» va «oyoq»larini ajratib olish mumkin 96-rasm.

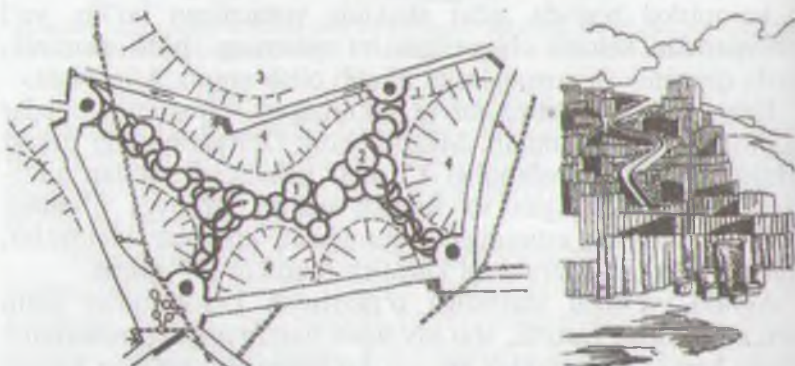
Relyefning eng xilma-xil va kutilmagan formalarini bolalar bog'larida ko'rish mumkin. Misol uchun: Germaniyadagi Erkrat shahrida qiyaliklari balandligi 15 metr keladigan tog'dan amfi-teatrni shakllantiradigan va tushish uchun tarnovga o'xshash qiyalikni o'zida aks ettiradigan piramidalar, kraterlar, labirintlar, fantastik va oy manzaralarini kuzatish mumkin (97-rasm).

Avvalo, vertikal tuzilishga o'zgartirish kiritilishidan oldin shuni esda tutish zarurki, shu joy bilan hamohanglik, monandlik bo'lishi kerak. Har qanday fazoviy ko'lamga ega bo'lgan hajmiy obyektga kirishishdan oldin, xuddi usta haykaltarosh o'z qo'l mahsuliga kirishgandek bo'lishi kerak. Mahoratli san'at namoyondalari, haykaltaroshlik asarlarini yaxshi yoki yomonligini

qanday aniqlash kerak ekanligini bilishadi. Uni aylanib o'tish kerak: yaxshi haykaltarosh asarlarini qanday stilda bo'lishidan qat'i nazar, har qaysi rakursdan qarashingizda ham a'lo darajada ko'rinaveradi (40-rasmlar jadvali).

96-rasm. Ko'rgazma park va turar joy bog'ining geoplastikasi:
1 – Florali park qismi; 2 – Defans turar joy kompleksining bog'i.

97-rasm. Germaniyadagi Erkrat shahrining turar joy tumani bog'i:
Relyefni o'rnatilishining sun'iy yo'l bilan shakllantirish. Tarh va g'oyaning bir qismi
1 – chegaralangan pog'onasimon maydonchalar; 2 – tushish uchun tarmovga o'xshash qiyalik; 3 – o'yin maydonchasi; 4 – ko'kalamzorlashtirilgan maydonchalar.

GEOPLASTIKA

40-rasmlar jadvali

Bundan tashqari, haykaltaroshni bunday aylanib o'tish, sizga o'zining sir-asrorlarini, o'zining tarixini so'zlaydi va unga joylashtirilgan oberton, ya'ni asosiy tonga alohida tus beruvchi qo'shimcha tonlarni jaranglatilishiga majburlaydi. Xuddi shu yo'l bilan bog' va parkni yoki maydonlarni baholash kerak. Agar abstrakt holatda, ya'ni mavhum bir tarzda qaralsa, geoplastika ham uni faqat tashqi ko'rinishini emas, balki ichki ko'rinishini ham his eta olish kerak bo'lgan haykaltaroshlik asaridek murakkab fazoviy obyektidir (40-rasmlar jadvali).

Sun'iy relyef ustida ish olib borishda quyidagilarni hisobga olish kerak:

- arxitektor xayolida tug'ilgan ijodiy formalar maketlarda yaratilib sinchkovlik bilan tekshirilishi kerak;
- xayolga keltirilgan g'oyaning real effekti keskin ravishda farq qilishi mumkin;
- haqiqatda o'sha-o'sha qiyaliklar maketning yuqoridan ko'rinishiga nisbatan yanada qiyaroq ko'rinadi.

Zamonaviy geoplastika rivojlanishi tendensiyalari. Relyefning sun'iy formalarini loyihalashda landshaft arxitekturasining oldida yanada mas'uliyatli masalalardan biri turadiki, unda relyefning sun'iy formalari bilan hududlarining landshaft elementlarini bir-biriga mos keltirilishiga erishishdir (98-rasm).

98-rasm. Shahar piyoda yurish yo'l va maydonining geoplastikasi:
Kopengagendagi piyodalar yuradigan markazi.

Geoplastika qo'llanilishining yana bir o'ziga jalb etadigan tarafi, bir qarashda ko'zga tashlanmaydi — uning maydonlarni kompleks ravishda ishlab chiqilishida ekologik tozaligi, chiqindi

chiqarmaydigan uslubligidir. Inshoot qurilishida kavlanadigan kotlovandan va ariqlar kavlanishida chiqarilib tashlanadigan tuproq, chetga chiqarilmasdan shu yerning o'zida hududni obodonlashtirish va badiiy bezatilish ishlariga ishlatiladi (40-rasmlar jadvali).

Zamonaviy texnika avvalgi davrga qaraganda, shunga o'xshash ishlarni katta ko'lamlarda olib borish imkoniyatlarini beradi. Zamonaviy texnologiyalarning rivojlanishi, geoplastika imkoniyatlarining boyitilishida, juda ko'p ajoyib materiallarni taqdim etdi. Maxsus yer ishlari uchun o'ramli suv o'tkazadigan to'qilgan va to'qilmagan geosintetiklar, geokompozitlar ikki va ko'p qatlamli materiallardan, geoplastiklar, geopanjara va geotekstallar (tekis va hajmiy), suv o'tkazmaydigan geomembranalar va h.k.lardah foydalaniladi.

Landshaft arxitektori maydondagi muayyan masalalarga qarab, tuproqni armirlash, qatlamlarga bo'lish va tuproqning zaxini qochirishda u yoki bu materiallarni tanlashi mumkin. Zamonaviy materiallar qatorida avvalgi davrlarda erishib bo'lmaydigan imkoniyatlarni beradigan: o'ramli gazon o'tlari, landshaft arxitektori eng ajoyib, jimjimador asarlarini ham, qal'a devori va abstrakt yer haykalchalari, tikka qiyaliklar va chim bosirilgan kursilarni sanoqli soatlar ichida kiyintirib qo'yish imkoniyatini beradi (40-rasmlar jadvali).

Tirgaklik devorlar va zinapoyalar — landshaft kompozitsiyaning yoki maydonning maqsadga muvofiq bo'ladigan elementi. Ular ham amaliy, ham dekorativ vazifani bajargan holda, geoplastikaning elementlari deb hisoblanadi.

Qiyaligi katta yoki murakkab relyefli maydonlarda, qiyalikni tirgak devorlar yordamida zinalashtirish bog'ni yanada ko'rkamlashtiradi. Ular maydonga o'ziga xos relyef va fazoviy ko'rk bag'ishlab, uning ko'rinishini yanada qiziqarli holatga olib keladi (99-rasm).

Tirgak devorning ashyosini, shakli va o'lchamlarini tanlash, bog'ning vazifasidan kelib chiqadi. Ular muntazam bog'larda va parklarda hamda o'z-o'zidan landshaftning bezagi bo'lib turgan joylarda, notekis relyefda joylashtirilishi mumkin. Ular yordami bilan terrasalarda dekorativ ekinlar, gazonlar, shag'alli bog'lar, gulzorlar, suv havzalari, polizlar va hatto mevali bog'larni joylashtirish mumkin. Cho'zilgan maysali qiyaliklar juda chiroyli ko'rinadi.

99-rasm. Tirgak devor va zinapoya misollari.

Tirgak devorlar shartli ravishda dekorativ va mustahkamlovchiga ajratiladi. Biroq, qiyalik va terrasalarni maysa, chim va h.k. lar bilan mustahkalash mumkin.

Joylashishiga ko'ra alohida turuvchi va boshqa inshootlarga bog'langan tirgak devorlar ajratiladi:

1. Yassi va tekis hudud.
2. Katta qiyalikka ega bo'lgan hudud.
3. Darajalarning ketma-ketligi.
4. Ko'chishlardan himoyalash.
5. Yo'l va yo'laklar bo'ylab vertikal qiyaliklar.

Landshaft loyihalashda tirgak devorlar quyidagi turlarga ajratiladi:

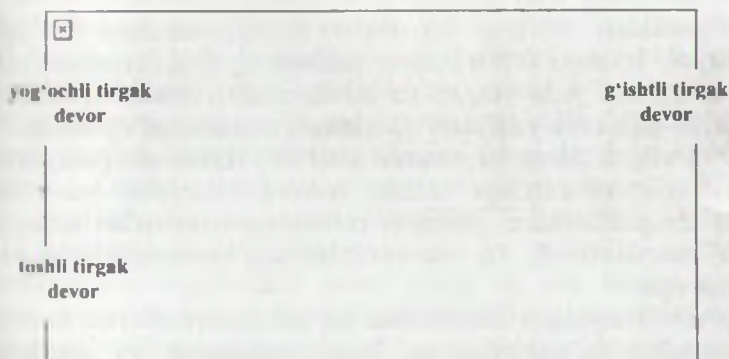
- past-balandligi 1 metrgacha;
- o'rtacha — 1 metrdan 2 metrgacha;
- baland — 2—3 metr va undan baland.

Tirgak devorlarni qurishda muhim shart — quyosh tomonga qaratish, aks holda vertikal devordan tushayotgan kuchli soya o'simliklarning cho'zilishi, rangining o'zgarishi va gullashning kamayishiga olib keladi.

Tirgak devorlarni yaratishda u uchun tanlangan ashyo ham muhim ahamiyatga ega. Tirgak devor gulli o'simliklar bilan birga terras kompozitsiyalarining aksenti, fon yoki shunchaki alohida gazon hududlari va maydonchalarni chegaralab turishi mumkin. Vertikal ko'kalamzorlashtirishni chirmashib o'suvchi o'simliklardan tashkil etish mumkin.

Tirgak devorlarni ko'pincha ashyo turlardan foydalanish mumkin (100-rasm):

- tabiiy toshli devorlar — ohak, plita, slanes, granit, gneys, porfir, dolomit, valun yoki daryo galkasidan;

100-rasm. Tirgak devor ashyosining har xilligi.

- g'ishtli devorlar har xil terish orqali turli ko'rinishlarda maxsus plitka, tabiiy yoki sun'iy tosh bilan yuzasini pardoqlash;

- yog'ochli tirgak devorlar quruq yog'ochdan qo'llashadi. Ular ko'p muddatga yaroqli bo'lmasa ham zamonaviy landshaft dizayni nuqtayi nazaridan qulayroq hisoblanadi. Yog'och to'sin yoki torf bloklar kichik muntazam bog'chaga to'g'ri keladi, lekin ular park yoki tabiiy, yarimyo'vvoyi bog' uchun juda mos.

- dekorativ beton bloklardan terilgan devorlar qo'llanishda bir-biriga vertikal choklarini bog'lamagan holda o'rnatiladi.

- sun'iy toshli bloklar nafaqat to'siq va tirgak devorlar uchun, balki skameykalar, ochiq o'choqlar, o'simliklar uchun idish, pergolalarda va h.k.larda ham qo'llash mumkin.

Tirgak devorga zina o'rnatish, skameyka, chiroqlar, fontan va boshqa dekorativ elementlar o'rnatish mumkin. Agar alohida joylarda tirgak devorlar dekorativ rol o'ynasa, suv havzalari va daryolar bo'yida ular eng kerakli elementdir (101-rasm).

101-rasm. Suv atrofini tirgak devorlar bilan terraslash.

O'simliklar. Yerdagi hayotni o'simliklarsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Insonni o'rab turgan muhitning shakllanishida ularning ahamiyati juda yuqori va xilma-xildir, chunki o'simliklar sanitariya-gigiyenik vaziyatni yaxshilash xossalariga egadirlar.

O'tqazilgan daraxtlar shamol kuchini, shovqinni pasaytiradi, issiqlik rejimini tartibga soladi, havoni changdan va zararli sanoat chiqindilaridan, patogen mikroorganizmlardan tozalaydi va uni namlantiradi, bu esa muhitni sog'lomlashtiruvchi ahamiyatga ega.

Loyihalananayotgan landshaftda ko'kalamzorlashtirish xarakterini maqsadga yo'naltirilganligi bilan aniqlanadi va qurilishda turlilikni taqozo etadi. Shuning uchun shahar parklari uchun o'simlik materiallari, kurort zonalariga nisbatan o'zgacha, va o'rmon parklar, rekreatsiya zonalar yoki qo'riqlanadigan hududlardan butkul boshqacha bo'ladi. O'simliklarni tanlashda bir qancha asosiy prinsiplarga amal qilinishi lozim: ekologik, fitotsenotik, sistematik va fizionomik (garmonik).

Ekologik prinsip. Har bir o'simlikning tashqi ko'rinishi uning shakllangan geografik sharoitlarini o'zida aks etadi. Shuning uchun ma'lum bir relyef shakllarida tabiiylikni yuzaga keltirish uchun bu turdagi yashash sharoitiga o'zining tarixiy rivojlanishi jarayonida moslashgan o'simlik turlari ekilishi lozim.

Fitotsenotik prinsip. O'z vazifasiga ko'ra o'simliklarning tabiiy va madaniy landshaftlarda o'zaro ta'siri jihatlarini o'rta qo'yadi. Ma'lumki, aralash o'rmonlarda biror bir daraxt turlari ko'proq o'zaro moslashadi (masalan, qayin va shumtol, eman va qora qayin, qarag'ay va olxa), shuningdek, bir-biriga qarama-qarshi ta'sir ko'rsatadigan turlar (shumtol va qora qayin, eman va yong'oq).

Sistematik prinsip. Bu prinsip daraxt va butalarni har xil ko'rinishlardagi, lekin bir oilaga mansub turlarini birgalikda ekishda namoyon bo'ladi. Bunday tizim juda qiziqarlidir, negaki bunday o'simliklar shoxlarining shakli, shoxlash xarakteri, po'st-log'ining rangi va fakturasiga ko'ra juda ko'p umumiy tomonlari mavjud. Hududda katta miqdordagi bir oilaga mansub o'simliklarning konsentratsiyasi landshaftning ranginligini ancha oshiradi, shuningdek, katta kuch va jonlilik taassurotini beradi.

Garmonik prinsip. Har xil o'lcham va shakldagi daraxtlarni asosiy tiplarga ajratish lozim: soliter, guruh, xiyobon, shoxdevor, rohsa (kichkina o'rmon) va massiv.

O'simliklarning shakli va rangining turli-tumanligi ularni landshaft kompozitsiyasida asosiy tashkil etuvchiga aylantiradi. Har bir daraxt yoki butaning tashqi ko'rinishi o'zining xususiy ko'rinishiga, xarakteriga ega, shuning uchun aynan o'simliklar loyihalanayotgan manzaraning proporsiyasi va shaklini belgilaydi hamda u yerda kontrastlar hosil qilib, uning «kayfiyati»ni shakllantiradi. Daraxt va butalar asosan archali va yaproq bargli turlarga ajratiladi (41, 42-rasmlar jadvali va 102-rasm).

Landshaft arxitekturasida obyekt va o'simlik o'rtasidagi kompozitsion bog'liqlikni hosil qilish va uni badiiy g'oyaga bo'ysundirishda ko'pincha dalalardagi va ko'p marotaba ochiladigan o'simliklardan foydalanadilar. O'simlik klassifikatsiyasiga qaraganda o'simliklar bir-biridan avvalo o'lchamlari, yaproqlari, gullari va ranglari bilan ajralib turadi.

Daraxtlar shakli:

Birinchi kattalikdagi daraxtlar — (balandligi 20 m va undan ortiq). Igna bargli: tikanli archa 20–30 m, oddiy qarag'ay, qrim qarag'ayi 20–35 m, veymut sarvi 30–50 m. Bargli sekvoja 35–50 m, botqoq sarvi 30–50 m. Yaproq bargli daraxtlar: eman, oq tol, o'tkir bargli zarang, qandog'och (olxa ehnaya), oq tol, qora tol, sharq chinori, oddiy shumtol, amerika shumtoli, lola daraxti (102-rasm va 41,42-rasmlar jadvali).

102-rasm. Birinchi kattalik yaproq bargli daraxtlarning ko'rinishi.

ARCHALI DARAXTLAR

41, 42-rasmlar jadvali

YAPROQLI DARAXTLAR

F. SP. DIVER G. FORTUNA

KALITAN AESCULUS

IPSA WILLOW

K. TH. ALTA

IBILA YLIA

KATAMBA CATALPA

ICERH. FRAXINUS

- Ikkinchi kattalikdagi daraxtlar — (10–20 m) eldor qarag'ayi, virjiniya qora archasi. Yaproq bargli: oddiy nok, dala zarangi, oq tut, sinuvchan tol, katalpa, O'sh kashtani, oq shumtol (gulli), zangori shumtol, pensilvaniya shumtoli.

- Uchinchi kattalikdagi daraxtlar — (5–12 m) igna bargli kanada archasi, uzun bargli qora archa, Banke qarag'ayi, yaproq bargli: oddiy behi, tatar zarangi, oddiy chetan (ryabina), yapon safarasi, oddiy shumurt, mevali olma, turli xil do'lanalar, albitsiya (lenkoran akatsiyasi), kanada do'lanasi.

Butalar shakli:

- Baland butalar (2,5 m). Doim ko'm-ko'k: oddiy qora archa, mikrobiota, sharq biotasi, yaproq bargli: sariq akatsiya, yevropa bereskleti, qora buzina, qizil buzina, oddiy kalina, Gir.nal zarangi, leshina, ingichka bargli lox, oddiy nastarin, qalin sumax (sirka daraxti).

- O'rtacha kattalikdagi butalar (1–2 m). Igna bargli: tog' qarag'ayi, biota. Yaproq bargli: yapon behisi, oddiy zirk (barbaris), spireya, qorag'at (smorodina), farzitsiya, hidli sumax, kornus, deren.

- Past butalar (0,5–1 m). Igna bargli: qozoq qora archasi, magoniya (doimo ko'm-ko'k o'simliklardan). Yaproq bargli: har xil deysiya, drok, past bodom (adir bodomi), yapon spireyasi, yapon behisi.

Birinchi kattalikdagi daraxtlar odatda yuqori qismi keng bo'ladi (diametri 10 m dan katta), masalan, eman, zarang, shumtol. Ikkinchi kattalikdagi daraxtlarda tepasi o'rtacha o'lchamda bo'ladi (diametri 5–10 m), uchinchi kattalikdagi daraxtlarda tepasi tor bo'ladi (diametri 2–5 m). Lekin bu qoidadan istisnalar ham bor. Birinchi kattalikdagi daraxtlar orasida tepa qismi ingichka piramidasimon yoki ustunsimon bo'lgan daraxtlar bor (ustunsimon eman, piramidasimon kiparis, ustunsimon terak, piramidasimon terak, ularning balandligi 20–30 m bo'lgan holda yuqori qismining diametri 2–3 m). Ayrim uncha baland bo'lmagan turlarning tepa qismi keng shoxlangan bo'ladi (masalan, albitsiyada yetuk daraxtlarda balandligi 10 m bo'lsa, tepa qismining diametri 10–15 m ga yetadi).

Baland butalar uchun tepa qismining diametri 3–5 m va undan katta, o'rtacha balandlikdagi butada 1–3 m, past bo'yli butada — 0,5–1 m.

- gullar: bir yil, ikki yil va ko'p yil yashaydiganga;

- o'tlar: tabitli va madaniylashtirilganga bo'linadi.

Umumiy kompozitsiya yechimini hal etishda daraxt va butalar 4 guruhga ajratiladi: ninabargli doimiy yashil, ninabargli bargi to'kiladigan, yaproqbargli doimiy yashil, yaproqbargli bargi to'kiladigan. Doimiy yashil ninabarglilar va bargi to'kiladigan yaproq barglilar ko'proq ahamiyatga ega. Birgalikda qo'llan-ganda ikkala guruh, tasviriy kontrast prinsipida bir-birini alohida namoyon etadi.

Daraxt va butalar ko'rinishi, tanlanishi va koppozitsiyasi

Soliter landshaft kompozitsiyasida quyidagicha qo'llanilishi mumkin (103-8, 104-1-rasmlar):

- bosh element, maydon dominantasi;
- aksent, bir turdagi quyuq;
- ekinlar oldida;
- ekinlar orasida hududni ajratuvchi;
- kompozitsiyaning asosiy elementini kuchaytiruvchi (qoya, sharshara va bosh.).

Daraxtlarning shoxlash shakli tarvaqaylagan, piramidasimon, ustun shaklida, shar shaklida, oval, zont shaklida, pastga osilib turuvchi, yoyilib o'sadigan bo'lishi mumkin.

103-rasm. Park ekinlarini guruhlash:

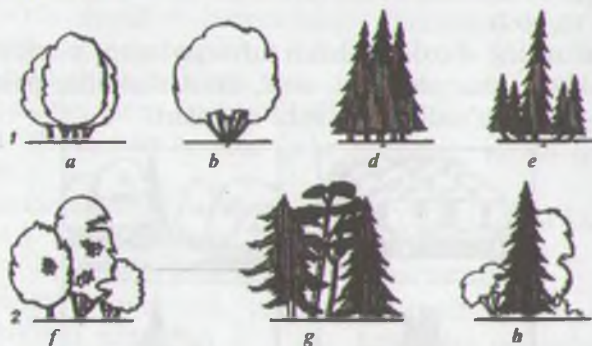
A – muntazam: 1 – bosket, 2 – guruh, 3 – xiyobon, 4 – soliter; B – peyzajli:
5 – massiv, 6 – guruh, 7 – xiyobon, 8 – soliter.

104-rasm. Ekinlar guruhlarda ko'rinishi:
1 – soliter; 2 – xiyobon; 3 – massiv.

Guruh. Loyihalashda ikki asosiy guruh turlari qo'llaniladi: *bir turdagi va har xil turdagi*. Daraxtlarning kattaligi, turi va joylashishiga qarab ulardan juda ko'p turdagi kompozitsiyalar yaratish mumkin.

Guruhlar **bir yarusli, ko'p yarusli, yadrosiz simmetrik, yadroli asimmetrik, ixcham, noaniq shaklda** va b. Bunda tashqi ko'rinishi, shakli, o'simlik rangi va teksturasi, ma'lum bir guruhga kirishini hisobga olish lozim (105-rasm).

105-rasm. Daraxt turiga qarab guruhlar tasnifi:
1 – sof guruhlar: a, b – yaproq bargli, d, e – ninabargli; 2 – aralash guruhlar:
f – yaproq bargli, g – ninabargli, h – aralash.

Bir turdagi daraxtlar guruhi, ma'lum bir o'simlik dekorativ sifatini ajratib ko'rsatadigan *siluetlshik bilan* ajralib turadi.

Har xil turdagi daraxtlar guruhiga ularning o'sishi, shoxlash xarakteri, barglarning fasllarda rangi o'zgarishiga qarab tanlash kerak. Ko'proq, plastiklik, siluetning manzaraviyligi, yorug'lik va soya o'yinini guruhga soliter yoki buta qo'shib yaratish mumkin.

Guruh kompozitsiyasida ko'p turlar qo'llash tavsiya etilmaydi. Ikki - uch turdagi o'simliklardan tuzilsa, ayniqsa, ular

dan biri dominanta bo'lib boshqalari unga biologik va estetik munosabatda bo'ysunganda ko'proq samarali bo'ladi.

Rosha — bu 0,5–1,5 ga maydondagi joyi ko'p o'zgarmagan, bir yoshdagi daraxtlardan tuzilgan, nisbatan yopiq muhit. Roshalar bir turdagi (qayin roshasi, eman, qora qayin roshasi), ikki biologik va dekorativ xarakteri jihatidan mos keluvchi turdan shakllanishi mumkin (masalan, zarang va juka, qora qayin va grab).

Rosha mustaqil strukturaviy birlik sifatida yoki o'simliklar massividan ochiq muhitga o'tish motivi bo'lishi mumkin.

Massivlar biologik chidamli va dekorativ tanlangan daraxt-buta va o'tloq o'simliklardan shakllanadi va 10 ga gacha bo'ladi. Tarkibiga ko'ra ular sof va aralash bo'lishi, shakliga ko'ra oddiy va murakkab bo'lishi mumkin. Massivlar va daraxtzorlar, daraxtlar, butalar va daraxt-buta navlaridan tashkil etiladi.

Roshadan farqli ravishda massivning o'simlik materiali icham joylashadi. Bu mikromuhitning bir xillik xarakterini shakllantiradi va flora va fauna rivojlanishiga qulay sharoit yaratadi.

Butalar joylashishini loyihalashda ko'proq dekorativ samarali turlarini tanlash lozim. Ajoyib gulli effektlarni muntazam gullaydigan butalarning yirik guruhdari yordamida ularni nafaqat yaqinda, balki ko'rish joyidan ma'lum miqdorda uzoqlashtirgan holda yaratish mumkin (na'matak, bog' yasmini). Yorqin rangli gullaydigan, shuningdek, yoqimli hidli turlar yaqin masofada yaxshi ko'rinadi (park atirgullari, nastarin va b.).

Gullar va gulli kompozitsiyalar. Gullar va gul kompozitsiyalarini tashkillashtirish muntazam, peyzaj, abstrakt va badiiy manzarali formalarda tashkil etilishi mumkin. Gulli bezashning asosiy turlari — klumbalar, rabatkalar, bordyurlar, miksborderlar, guruhli o'tqazishlar, gul massivlari, yakka o'tqaziladigan daraxtlar, parterlar, toshli tepaliklar (alpinariylar) hisoblanadi.

Regular kompozitsiyalarda gullar — gul parterlari, klumbalar, rabatkalar, bordyurlar, miksborderlar, gul hoshiyalar shakllarida tashkil etilsa bo'ladi.

Parter — park yoki bog' saxnidagi gulzor, gulzorlarni tashkil etishdagi eng yirik shakl bo'lib, u uch variantda yaratilishi mumkin (106-rasm):

- amalashtirilgan gul-gazon parteri, kompozitsiyaning bir qismini gullar tashkil etadi. Bu yerda gullar parterning o'rtasida

yoki perimetri bo'yicha joylashtirilgan bo'lishi mumkin (katak, nur, o'zaro kesishgan ikki chiziq bo'ylab va h.k.);

106-rasm. Parter turlari:

A – tarixiy parklarda: 1 – koshatoyli parter, 2 – ornamental parter, 3 – inglizcha parter, 4 – qiymallangan parter; B – zamonaviy parterlar: 5 – gulzor parter, 6 – gazonli parter, 7 – asimmetrik gazonli va gulzor parter, 8 – modulli parter.

- naqshlangan gulli parter, parterning umumiy yuzasini egallaganda va parterning butun yuzasi bo'ylab naqshinkor-rasm shaklida joylashtirilganda. Gullardan tashqari naqshinkor parterga sun'iy materiallar – har xil tusdagi shishalar, shag'al, maydalangan qizil g'isht, sariq qum va boshqalar ham kiritilishi mumkin.

- yaxlit tekislik ko'rinishida bir xildagi gulli gilam. U kichik bo'yli bir yillik gulli o'simliklardan tashkil topishi mumkin yoki ko'pyillik, pardoqlash ishlari natijasida 5–12 sm li zich qoplam yuzaga keladigan pardoqlash ishlariga chiday oladigan dekorativ-bargli o'simliklardan tashkil topishi mumkin.

Gullar bilan bezatilishni uncha yirik bo'lmagan shakllari parter elementlari va ixtiyoriy elementlar bo'lishi mumkin.

Parterlar to'g'ri geometrik shakldagi ko'kalamzorlashtirilgan uchastkalar bo'lib, ularni shakllantirishda asosan maysali o'simliklar ko'pchilikni tashkil etadi. Maysa ustida gulli o'simliklardan tashqari chiroyli gullovchi butalar, ayrim daraxtlar joylashtiriladi. Parter uchastka shaklida oddiy va yo'lachalar bilan ajratilgan murakkab ko'rinishda bo'lishi mumkin. Parter kompozitsiyasiga dekorativ basseynlar, favvoralar, haykallar, ayvonchalar kiritilishi mumkin. Parterlar asosan tekis uchastkalarda barpo etiladi. Ajratilgan relyefi keskin ifodalangan uchastkalarda ular bir-biridan qiyaliklar bilan, teriluvchi devorlar bilan ajratilgan terrasalar ko'rinishida barpo qilinadi.

Klumba — uncha katta bo'lmagan geometrik figuralar (aylana, to'rtburchak, kvadrat, uchburchak, trapetsiya) ko'rinishidagi simmetrik gulxona (50–51-betdagi 8-rasm jadvali va 13, 14-rasmlar). Klumbalar park yoki bog'ning markaziy qismida joylashiladi, undan ham ko'proq arxitektura inshootlari oldida joylashtiriladi, ular parterda, suv havzalari oldidan ko'rimli joylarni bezatishlari mumkin. Uning yaratilishida bir xildagi (lolalar, glatsimlar, violalar) yoki bir necha xildagi o'simliklar ishlatiladi, lekin uchun lolalar o'rtada, violalar esa xoshiya shaklida yaratilishi mumkin.

Klumbaga ko'ra ular katta va kichik bo'lishi mumkin. 2–3 m² dan 50 m² gacha, ko'pincha ular 10–15 m² bo'ladi. Klumbalar o'rtada o'rnatilgan qarab ko'tarilgan qavariq shaklda qilinadi (balandligi klumba diametrining 0,1 qismidan ortiq emas). Klumbalar yashash muddatiga ko'ra bir yillik va ko'p yillik bo'ladi.

Uyqaziladigan materialning turiga ko'ra ular gulli, dekonstruktiv rangli va gilamli, aralash (gulli-gilamli) bo'ladi (107-rasm).

107-rasm. Boshar markazining piyoda yo'lida joylashgan aralash klumbalar.
Vyetnam Xoshe Min. 2006-y.

Uyqazilish xarakteriga ko'ra klumbalar yaxlit (aynan bir xil o'simliklardan va nevdalardan) va tarkibli (bir turdagi, lekin har bir turda o'simliklardan) bo'ladi. Tarkibli klumbalarda o'simliklar bir-biri bilan munosabatda farq qilmasdan, balki balandligi, gullashining va barglarning rangi bo'yicha ham farqlanadi. Klumbalar bahorda ikki marta bahorda va yozda-kuzda bezatiladi.

Bahorda, kuzda o'qilgan ikki va ko'p yillik piyozlilardan bezatiladi, yozgi-kuzgi davr uchun — bir yillik, ko'p yillik, uchun tuproqda qishlovchi va qishlamaydigan, gilamsimon o'simliklar, qishlovchi gilamsimon o'simliklar klumbani bahorgi

bezash uchun ham yaroqlidir. Klumbalar markazida yelpig'ichsimon palmalar, agovalarni o'tqazish mumkin, ular qishda oranjereyaga ko'chiriladi. Gulli o'simliklarni ekishdan tashqari, klumbalarni bezashda atirgul, maysa o'tlardan foydalaniladi. Klumbaning to'sig'i bersklet, shamshod, biryuchina va boshqalardan; g'ishtdan, tabiiy toshdan, betondan bordyur ko'rinishida (eni 10–15 sm) bo'lishi mumkin.

Rabatkalar uzun gullar hoshiyasi, eni 0,5–3 m, ko'pincha 1–1,5 m bo'ladi. Uning uzunligi gullar kompozitsiyasining tabiatiga qarab va bezatilayotgan obyektning kattaligiga qarab aniqlanadi. Rabatkalar yo'laklar bo'ylab, hovuzlar, devorlar bo'ylarida va h.k. joylashtiriladi. Ular murakkab parter kompozitsiyasi elementi bo'lib xizmat qila oladi.

Rabatkaning saqlanish muddati, o'tqaziladigan material turi, bezatilishi, to'silishiga ko'ra rabatkalar xiyobonning yonlari bo'ylab, bino yoniga (bir tomonlama) yoki xiyobonning o'rtasiga (ikki tomonlama rabatkalar) joylashtiriladi. Bir tomonlama rabatkalardan baland o'simliklar orqaroqda, pastroqlari oldinroqda joylashtiriladi, ikki tomonlama rabatkalarda esa baland o'simliklar rabatkaning o'rtasini egallaydi. Rabatkalar uchun nargislar, lolalar, xosta, astilba, lyupin va boshqa o'simliklar balandliklari, ranglari, shakllarining xillariga qarab ishlatilishi mumkin.

Bordyur — klumbadagi yoki gazon ustidagi bir yoki bir necha qator gullardan tashkil topgan hoshiya (kengligi 10–30 sm). Bordyurlar yo'laklarning, gulzorlarning, gazonlarning atrofini o'rashi mumkin. Agar bordyur gulzor atrofiga loyihalashtirilayotgan bo'lsa, unday holda u asosiy obyektga nisbatan ko'rimsizroq bo'lishi kerak. Bu yerda semizak, kamnelomka, floks bigizsimonlarni qo'llash mumkin. Gazon yoki yo'lak atrofini o'rashda yanada jilodori bo'lgan o'simliklar ishlatiladi — karlik, karlik gulijavhar, viola va boshqalar.

Miksborder — «aralashgan bordyur» — bir-biriga ulanib ketuvchi gullar bilan bezatilishning eng qiziqarli ko'rinishlaridan biri. **Miksborderlar** ixtiyoriy uzunlikdagi ifodali tasvir ko'rinishida aks ettirilishi mumkin bo'lgan hoshiya, kengligi 2–4 m yoki 20–30 kv. m fazoviy egri formada bo'lishi mumkin. Ular asosan ko'p yilliklardan tuzilgan, to'g'ri va noto'g'ri shaklda tuzilgan ko'rinishdagi o'tkazilgan turli guruhdagi o'simliklardan tashkil topgan keng chiziqlardir. Miksborder chiroyli gullaydigan

gullar bilan geometrik yoki erkin tasvir holatida to'ldirilishi mumkin. Manzarali hamda muntazam kompozitsiyalarda qo'llaniladi, hisobida 30 xilgacha o'simliklar bo'ladi. Ularning qadri-qimmatini o'ziga xos individualligidadir. Miksborderda gullash esa bahordan kech kuzgacha bo'lishi kerak.

Manzarali kompozitsiyalarda gullar ko'pincha quyidagi dekorativ bezatilish elementlari sifatida ishlatiladi:

soliter — yakkalatib ekib chiqilgan yirik dekorativ effektiv bargli, gulchali (agava, pion, buzulnik, georgin va boshqalar) o'simliklar.

guruh — bir necha xil o'simliklardan tashkil topgan gul do'g'i. Hinglarni, kichik arxitektura shakllarini, toshlarni, suv havzalarini va h.k. larni bezatilishida ishlatiladi. Bunday bezatilishning asosiy qadri-qimmatini — asligidir. O'simliklarni kompozitsion tashkil qilish prinsiplari — bu holatda yog'och guruhlarini shakllantirish uslublariga o'xshash.

massiv — gullaydigan o'simliklarni 2 dan 30 kv m gacha bo'lgan maydonchalarda erkin holatda ifodali tasvirlab ekish. U guruhdan o'zining katta hajmi bilan ajralib turadi. Ularning bezatilishi uchun o'zining dekorativ holatini uzoq muddat saqlay oladigan turli xildagi o'simliklar talab qilinadi. Massivlar kamaylik dog'larga (lolalardan, nargislardan, flokslardan va boshqalar) ajratiladi, ular esa o'z o'rnida atrofidagi ekinzorlarning holatiga monand bog'lanishi kerak va gazondagi bepoyon ko'p yillik gullar guruhlari bilan, butalar fonida yoki ular bilan uyg'unlikda bo'lgan dog'larga ajratiladi.

Gazon holat bu boshqoqli yoki yerni qoplab turuvchi o'simliklardan tashkil topgan chim qoplamasi. Ishlatilish xarakteriga qarab boshqoqli gazonlarning quyidagi turlari tarqalgan:

• **parter gazon (gilam)** — past quyuq, bo'lgan bir tekis yashil gilam. Bu tur muntazam kompozitsiyaning asosiy qismlarida, hamma, haykallar guruhlari, dekorativ hovuzlar atrofida yaratiladi.

• **dekorativ gazon** uzoq yillik, soyaga chidamlilik, quruqchilik, mexanik zararlarga chidamlilik xususiyatlariga ega. Bu yerda o't bir tekis bo'lishi lozim, shuning uchun uni doim katiqlab turish kerak (108-rasm).

• **o'tloq gazoni** o'zida har xil balandlikdagi o'tlar yig'indisini mujassam etadi. Oddiy o't o'riladigan maydonlardan bu turli rangli jihatlar bilan ajralib turishi lozim.

108-rasm. AQShning Florida parklaridagi kanadali gazonlar.

- mavritaniya gazoni bu turlarga ajratishda alohida ajralib turadi. Mavritaniya gazoni faqat urug'ning dastlabki o'sib chiqish davrida muntazam, keyinchalik talabga ko'ra sug'oriladi.

- sport gazoni muayyan maqsadga mo'ljallanadi (sport musobaqalari, qiyaliklarni mustahkamlash uchun). Bunday turga tepkilash, ezilishga, gorizonta siljishlar va boshqa ta'sirlarga chidamli mustahkam o't tanlanadi. Ular doimiy parvarish talab qiladi, chunki doimiy kesish va sug'orish ildizining mustahkamlanib, quyuq o'sishiga yordam beradi.

O'simliklar mavzusini yakunlashdan oldin quyidagilarga urg'u berib o'tish joyiz:

1. Loyihalashga o'tishdan oldin, boshlovchi yog'och navlari ajratilib olinadi, ularni o'z navbatida balandligi bo'yicha, teksturasi bo'yicha, ekologik talablari bo'yicha ajratilib olinadi.

2. Har bir tanlangan asosiy daraxt navlari guruhiga bog'liq bo'lgan daraxtlar, butalar, gulli yoki o'tli o'simliklarni shox-shabballari, barglari rangi, teksturasi va o'sish shart-sharoitlariga ajratilib tanlanadi.

Suv va suvli kompozitsiyalar. Suv bu eng boy va xilma-xilligi bo'yicha samarador bog' va park kompozitsiyalarini taklif etadigan tabiiy material. Suvning maftunkorligini o'ziga xos dekorativ xususiyatlari bilan insoniyatga katta emotsional ta'sir ko'rsata olishi bilan tushuntirib berish mumkin. Har qanday suv qurilmasini turli xil ranglarga ega bo'lgan tasvir palitrasi bilan solishtirib ko'rish mumkin. Bu xislatlar suvning tabiiy xususiyatlari, oquvchanligi va rangsizligi, har qanday shaklga kira olishi va rangini

o'zgartirish bilan, atrofidagi jismlarning tasvirini aks ettirishi hamda ovoz chiqarishi bilan bog'langan. Suvni landshaftning badiiy kompozitsiyasida element sifatida qo'llashda, uning barcha tabiiy xususiyatlarini to'raligicha va eng yuqori estetik did bilan namoyon etishga harakat qilish lozim.

Suvning sovuqlik, oquvchanlik, o'zgaruvchanlik, aks qaytarish qobiliyati, sochilishi va ovoz chiqarishi tabiiy xususiyatlaridan, turli xildagi landshaft elementlarini barpo etish imkoniyatini beradi.

Bog' va parklarning landshaftini tashkillashtirishda suvning — buloq, jilg'a, kaskad, basseyn, fontan, sharshara, daryo, ko'l va havzalar shakllari ishlatiladi.

U asosda suv holatining 2 shakli hisobga olinadi — *dinamik (harakatlanuvchan)* (109-rasm) va *statik (tinch)* (110-rasm).

Bu sababli landshaftning tuzilishi buloq, jilg'a, sharshara, kaskad, fontan (110-rasm), bular qatorida daryo va dengiz tarkibida qo'llaniladi.

Insonga emotsional ta'sir etish darajasi suvning hajmi va qudrati, balandligi va tushish tezligiga, oqimning tasviriga va suv to'planishidagi suvning jildirab oqishiga bog'liq. Agar loyihalashtirilgan hududda kerakli hajmdagi va qudratdagi suv havzasi mavjud bo'lsa, u holatda asosiy masala uni dekorativ xususiyatlarini kuchaytirish va kamchiliklarini berkitish bo'ladi.

109-rasm. Fontan va sharshara turlari: 1 — fontan turlari: a — penali; b — ostonali; buloq g'ali; c — bir o'qli; f — ko'p o'qli; g — bir tovoqli; h — ko'ptovoqli va tovonli; i — harkat bilan; j — suv tarqaladigan; 2 — sharshara turlari: a — bir o'q tarqaladigan; b — ko'p o'q tarqaladigan; d — «serpantin»; e — bir tomonli; f — «sharshara»; g — «geyzer»; i — bo'yicha «tyo'lpas»; i — «bilakuzuk»; j — «yarim sfera»; k — «kolokol»; l — «Tiffani».

110-rasm. Tinch suv orqali yaratilgan landshaft kompozitsiyalar.

Statik shaklda ustun keladigan sabablardan biri ko'z bilan ilg'ashdir, shu sababli dekorativ basseynlar, hovuzlar, ko'lchalar ishlatiladi. Hovuzlar suv obyektlarini tashkil etishdagi taniqli va mashhur formalardan hisoblanadi.

Fontanlar landshaft kompozitsiyalarining old elementlari ko'rinishida — eng ko'rimlilik va mas'uliyatli joylarda joylash-tiriladi. Fontanlar parkning, bog'ning, maydonning, skverning, xiyobonlar, piyoda ko'chalarining va boshq. muntazam jihozidir. U haykaltaroshlik asari ko'rinishida fazoviy kompozitsiya yoki suv qurilmasi ko'rinishida ishlanishi mumkin. Fontanning g'oyalari kompozitsion-badiiy ishlanishi — ijodiy masala bo'lib, bunga turli xildagi shakllarga ega bo'lishi kerak.

2.7.2. Landshaft arxitekturaning inert elementlarini loyihalash shartlarini hisobga olish

Toshdan ishlangan kompozitsiyalar. Toshlar va tog' jinslari bunday holatdagi jinslar tabiiy bo'lmaydigan joylarda qo'llani-ladi. Bunday holatlarda kerakli toshlarni tanlanishi loyihalana-yotgan joyning relyef shakllari bilan mutanosib bo'lishi hamda ushbu hududdagi shamol harakati jarayonlarining xususiyatlarini hisobga olishi kerak.

Toshlarning kompozitsiyalarini amaliyot va estetik qadr-qimmatini shunday holatda bilinadiki, agar ular loyihalashning umumiy qonun-qoidalariga va agar tabiatda uchraydigan shakl-

lardek to'g'ri ishlatilsa, maqsadga muvofiq bo'ladi. Agar toshdan ishlanayotgan kompozitsiya loyihalanayotgan hududda yaratilayotgan bo'lsa va loyihalanayotgan hududda asl holatdagi tog' jinalari mavjud bo'lsa, u holda bu qoyalarni holati loyiha oldidan yaxshilab o'rganib chiqilishi kerak va ularni o'xshatilishda qo'llanilishi kerak. Bu bilan, toshdan ishlanadigan kompozitsiyaning asosiy mezonini, atrofdagi tabiiy landshaft bilan hamohang bo'lishligidadir.

Yanada aniqlik kiritish uchun, bir emas bir necha o'zaro munosabatdagi kompozitsiyalarni aniq bir «mavzuli chiziqni» harpo etilishida qo'llash mumkin. Misol uchun: toshlarni bir joyga monolit do'nglik ko'rinishida joylashtirish mumkin, boshqa variantda — ixcham guruh shaklida, uchinchida esa har biriga sohib tashlangan tasviriy guruh shaklida joylashtirish mumkin. Agar loyihalanayotgan maydon o'ziga xos tabiatga ega bo'lsa, uning manzarasi atrof-muhitdagi landshaft tabiatiga qarama-qarshi bo'lsa, u holda uni (arxitekturaviy inshootlar, tayantirilgan devorga, daraxtzorlar va h.k.) chegaralash kerak. Toshli materiallarni qo'llanilishiga qo'yiladigan asosiy talablardan — uning mustahkamligi, uzoq muddatga chidamliligi, kimyoviy tajovuzkorsizligidir.

Alpinariy, rokariy — toshli maydoncha, asosiy guruhda belgilanadi. Alpinariy va rokariylar — landshaftli, tog'li va boshqa tabiiy shakllanish ko'rinishida bo'ladi, badiiy, o'ylab topilgan yoki tog' hududining ideallashtirilgan obrazini yaratuvchi, kolleksion — o'simliklarni yetishtirish uchun. Rokariylar hudud manzarasining o'lchamlari va tuproq shart-sharoitlaridan qat'i nazar ixtiyoriy maydonchalarida vujudga keltiriladi. Ular — parklarda, bog'larda, skverlarda, maydonchalarda, dala hovlilarda va boshqa notekis relyefli joylarda joylashtirilishi mumkin.

Undan rokariy tepaliklar relyefni ajratilib turishi mumkin yoki terrasalarda va zinapoyalar joylashib, toshlar va o'simliklar bilan birga qo'shib barpo qilinadi. Toshlar, past bo'yli daraxtlar va butalar gullab turuvchi maysali va dekorativ — bargli o'simliklar uchun ko'rinish vazifasini o'taydi. Ko'pincha sedum, yulki, to'shama floks, paporotniklar, piyozli o'simliklar ekiladi. Maydonlarning yoritilishiga qarab ularni — quyoshni yoqtiradigan (semizak, floks bigizsimon, armeriya va boshqalar) yoki soyaga chidamli (kupena, suvjamlagich, vinka va h.k.) turdagi o'simliklar bilan tashkillashtirish mumkin (111-rasm).

111-rasm. Alpinariy va rokariylar.

Bog'-park yo'llar va ularning ko'plamalari. Xiyobon va yo'llar asosiy, ikkinchi darajali, qo'shimcha piyodalar yo'llari, piyodalar xiyobonlari va yo'llar tiplariga bo'linadi.

Asosiy yo'llarga (6–9 m) ajratuvchi yashil chiziqlar, kengligi 2 m atrofida, yotqiziladi, har 25–30 m o'tish joylari bo'ladi. Ular o'zini asosiy kirish joylariga ega bo'lgan funksional zona va maydonlarni bir-biriga bog'laydi. Bu yerda parkning ichki transporti o'tiladigan yo'llari o'tkaziladi. Agar xiyobon suv havzasi yonidan o'tadigan bo'lsa, uning ko'ndalang profili turli pog'onalarda, qiyalik, devorcha va zinapoyalar bilan bog'langan holatda yechilishi mumkin.

Ikkinchi darajali yo'laklar (3–4,5 m) manzarali joylarda trassalashtirish mumkin va egri chiziqli qirralarga ega bo'lishi mumkin. Ikkinchi darajali yo'laklarning kirish joylari va park obyektlari o'zaro bog'lanadi. Bu yerda ekspluatatsion transport vositalariga ruxsat beriladi.

Qo'shimcha piyoda yo'laklari (1,5–2,5 m) parkning alohida joylashgan inshootlariga olib boradi. Bu yerda kichik intensiv piyoda harakatlari amalga oshiriladi va transport vositalarini o'tkazilishiga yo'l qo'yilmaydi. Erkin trassirovkaga ega bo'lishi mumkin bo'lgan har bir burilish obyekt bilan, inshoot bilan, o'simliklarni yagona va guruhli to'plamlariga bog'lantirilib oqlanadi. So'qmoqlar (0,75–1,0 m) tabiiy xarakterga ega bo'lgan landshaftda qo'shimcha sayr qilish tarmog'ini aks ettiradi. Keskin qiyaliklardan, changalzorlardan, jarliklardan, jilg'a bo'ylaridan trassirovka qilinishi mumkin. 21-rasmlar jadvalida zamonaviy piyoda yo'laklar va ularning qoplamalari bog' va park landshafti bilan bog'lanishi ko'rsatilgan.

Xiyobon va yo'llar qoplamalari. Maydonchalar, yo'llar esa yo'laklarning qoplamalarini yumshoq va toshli qoplamalardan

yoki ularning qo'shilishidan qurish maqsadga muvofiqdir (43-rasmlar jadvali). Klinker, parferit, gadir-budir granit va marmarli qoplamalar uzoq muddatli, tejamkor va eng qulay tabiiy materiallardir. Ular qimmat bo'lishiga qaramay, ularni uzoq foydalanishga va yuqori yuklanishga mo'ljallangan maydonlarda va piyodalar fazolarida ko'proq qo'llanishi lozim, ularni qisqa muddatli va ekologik bo'lmagan beton plitalarga, bruschatka va ayniqsa, asfalt qoplamalarga almashtirmaslik kerak.

2.7.3. Kichik arxitektura shaklli va dekorativ qurilmalari

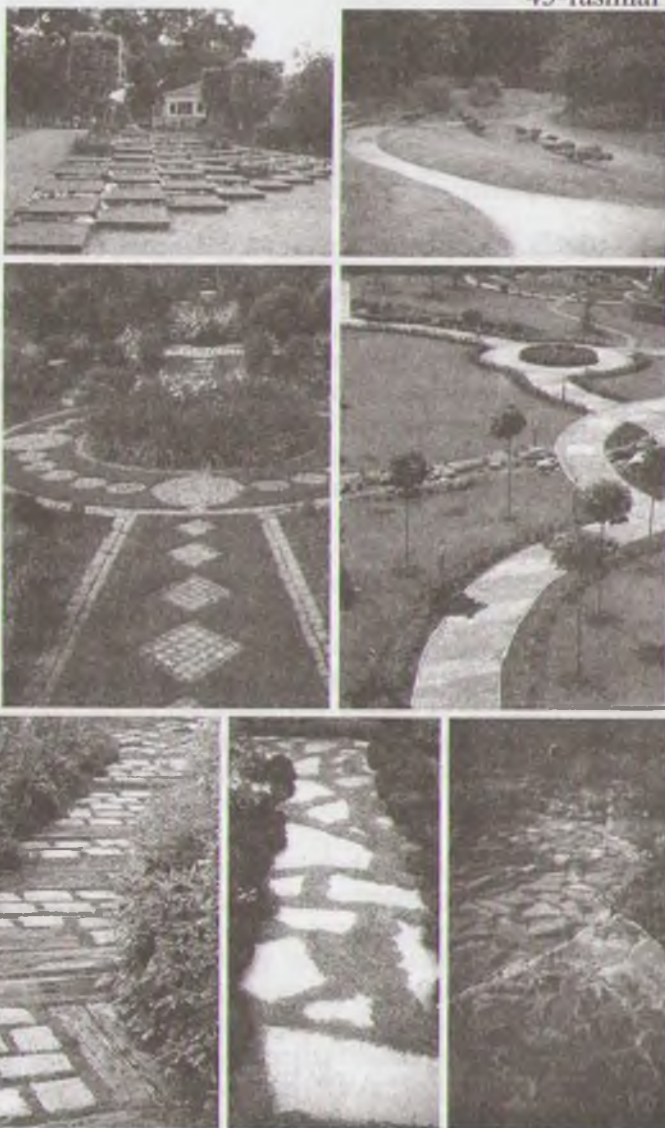
Landshaft arxitekturasi obyektlaridagi kichik arxitekturaviy va dekorativ shakllar — bular badiiy bezatish elementlari bo'lib, turli xil funksiyalarni bajarishi mumkin. Ular umumiy stil bilan birlashtirilgan, bezatadigan, xilma-xillik yaratadigan, obyektlarni funksional vazifalariga, ramzlarning jilodorligini beradigan va yana, tashrif qilganlarni park maydonchalarining u yoki bu zonalariga yo'naltirish axborotini berishi mumkin (44-rasmlar jadvali). Me'moriy elementlar va inshootlar quyidagi guruhlariga bo'linadi:

- dekorativ me'moriy elementlar — favvoralar, haykallar, vazalar, pergolalar va trelyajlar;
- g'oyaviy-siyosiy mazmundagi me'moriy elementlar — monumental yodgorliklar, byustlar;
- madaniy-maishiy va utilitar mazmundagi elementlar — ko'rgazma pavilyonlari, yozgi teatrlar va kinozallar ochiq estradalar, qiroatxonalar, bufetlar, umalar, yozuvli jadvallar, skameykalar;
- tinch dam olish uchun — ayvonchalar, tomosha maydonchalari, pavilyonlar;
- faol dam olish uchun — bolalar maydonchalari, badan tarbiya maydonchalari, raqs maydonlari, attraksionlar.

Kichik formalarga qo'yiladigan asosiy talablardan biri, ushbu hududning yashil o'simliklari, relyef va landschaft kompozitsiyalarining formalari bilan uyg'unligiga erishishdir. Ular atrofmuhitga nomutanosiblikni olib kirishi kerak emas, arxitekturaviy-landshaft kompozitsiyasi stilistikasiga to'la javob berishi kerak. Kichik arxitekturaviy shakllar ixtiyoriy arxitekturaviy shakllarni — kirish qismidan, pavilyon, ratonda, galereya, supalar (besedka), bolyustradalar, fontanlar yoki ko'priklardan poyvaza, fonarlar, panjarali to'siqlar, o'rindiqlar va boshqa ko'rinishlarda aks ettirishi mumkin.

YO'L VA YO'LAKLAR QOPLAMALARI

43-rasmlar jadvali

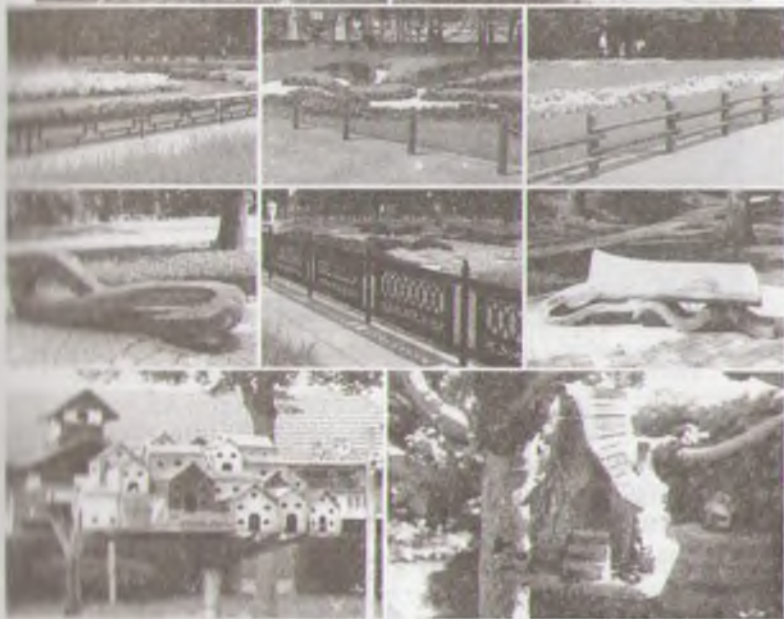

Yo'l va xiyobonlar qoplamalarining ko'rinishi va ularni o'simliklar bilan landshaft tashkillash:

1 — beton plitalar; 2 — qum; 3 — mozaika; 4 — bruschatka; 5 — klinker; 6 — marmar;
7 — tosh.

KICHIK ARXITEKTURAVIY VA DEKORATIV QURILMALARI

44-rasmlar jadvali

Kirish, galereya, shiyponchalar. Ularni ochiq landshaft obyektlari joylarida joylashtirilishi quyidagilar bilan monand bo'lganda bajarilishi mumkin: atrof-dagi qurilishning ansambli holatidan, ochiq joylar landshaft g'oyasidan kelib chiqib yoki joyning yashil maysalaridan ishlangan bo'lishi mumkin (112-ras.).

Pavilyonlar, rotondalar, bolyustradalar va ko'prikchalar – atrof-muhit ansambliga monand bo'lishi yoki parkning yoxud boshqa obyektlarning landshafti muhitidagi erkin element bo'lishi mumkin (113-rasm).

112-rasm. Chelsi landshaft ko'rgazmasi: bog' galereya va shiyponchalar. Angliya.

113-rasm. Rotondalar: a – Pavlovsk parkining «Xram Drujbi» rotondasi, Sankt-Pererburg; b – O'zbekiston milliy bog'idagi «Navoiy» rotondasi.

Haykaltaroshlik asarlari san'at asari bo'lib, xuddi fontan-dek, ko'kalamzorlashtirilgan joylarni bezatadi, xilma-xillik kiritadi, boyitadi. U yirik va kichik bo'lishi mumkin va kayfiyatga yaxshi ta'sir etishi, odamlarda qiziqish uyg'otib ularga chiroyli his-tuyg'ularni ato eta oladigan bo'lishi kerak. Haykaltaroshlik asarlari – antik, klassik, turli xil tematik sahna asarlarini aks ettirishi, hattoki abstrakt holatlarda bo'lishi ham

muhim. Oxirgisini dekorativ-amaliy san'at yoki erkin ijodiy yo'nalishga bog'lash mumkin.

Pog'onali sharshara va ayvonchalar — bu relyefni o'nqir-cho'nqir joylarini tushayotgan suv va o'simliklarni ishlatilishida relyefga o'ziga xos ishlov berish uslubidir. Ular yaruslar va pog'onalardan ishlanishi mumkin, muntazam va erkin (manzarali yoki abstrakt) kompozitsiyalarga ega bo'lishi mumkin.

Vazalar ham haykaltaroshlik asarlaridir. Ular bolyustradalarda, ayvonchalarda, maydonchalarda yoki maysazorning markaziga joylashtirilishi mumkin. Parklarni bezatilishi uchun yuqori badiiy namunalarni tanlanishi maqsadga muvofiq.

Pergollar va barso — bular daraxtlarga, metall va boshqa tarkibga chirmashadigan o'simliklardan tashkil topgan yopiq o'yinchoq. Pergollarning tavsiya etilishi — mo'tadil soyalarda hordiq chiqarish, bog' va parklarning turli xil maydonlarini bog'lashdir. Pergollar asosan muntazam parklarning jihozidir. Chirmashib o'sadigan o'simliklar sifatida — yovvoyi uzum, kulmok (xmél), turk bo'yigani, dukkakli, ipomeya va boshqalar ishlatiladi (114-rasm).

114-rasm. Pergolalar: 1 — Ispaniyadagi Aalhambra va Xeneralif bog'larining pergolasi; 2 — Angliya, Chelsi landshaft ko'rgazmasi:landshaft-dekorativ kompozitsiyasi, 2007-y. 3 — trelyajning loyiha taklifi.

Zamonaviy bog'larda hamda parklarda yengil dekorativ pergollarni uchratish mumkin, yuk ko'taruvchi asosi temir-beton, metall yoki plastikdan ishlangan besedka va trelyajlarni ham uchratish mumkin. Har bir holatda ular chiroyli bo'lishi kerak va mo'tadil qoplamaga ega bo'lmasligi ham mumkin.

Kurslar — bog' park maydonining, skverlarning, xiyobonlarining, maydonlarning va boshqa obyektlarning zarur elementi. Ular alohida, guruhlar bo'lib, aylana bo'ylab yoki daraxt atrofida

turishi mumkin. Kursilar odatiy geometrik formalardan to erkin formalargacha bo'lgan kutilmagan ko'rinishlarga ega bo'ladi.

Stendlar, yodgorlik toshlari, instolatsiyalar — boshqa elementlar kabi yashil maysalarga monand bo'lib unga bo'ysunishi kerak (115-rasm).

115-rasm. Moskvadagi landshaft dizayni konkursda qatnashgan loyihalar.

Kiosklar (do'konchalar) — aholi ko'p yig'iladigan joylarda joylashtiriladi. Ularning dizayni landshaft sitiliga mos kelishi va landshaft kompozitsiyalarni ko'rinishiga xalaqit bermaydigan joylarda turishi va yashil maysalarga monand bo'lib, unga bo'ysunishi kerak. Ularning arxitekturaviy dizayni zamonaviy an'analarga yoki antiqa dizayn stiliga yarasha bo'lishi, landshaft sharoitiga munosib ranglardan va yengil konstruksiyalardan bajarilishi lozim.

Panjara devor (ixotalar) — perimetr bo'ylab haqiqatda zarur bo'lgan holatlarda qo'yiladi. U yuqori badiiy qadr-qimmatga ega bo'lishi kerak.

Qo'yiladigan asosiy talablar — landshaftni kichik arxitektura-viy va dekorativ shakllar bilan haddan tashqari bezatilishiga harakat qilish kerak emas, faqat katta ma'lumot yuklatilgan obyektlar bundan mustasno bo'lishi mumkin, misol uchun — tematik bog' va parklar.

Kichik shakllarga qo'yiladigan asosiy talablardan biri, ushbu hududning yashil o'simliklari, relyef va landshaft kompozitsiyalarining shakllari bilan uyg'unligiga erishishdir. Ular atrof-muhitga nomutanosiblikni olib kirishi kerak emas, arxitektura-viy-landshaft kompozitsiya stilistikasiga to'la javob berishi kerak.

Kichik arxitektura-viy shakllar ixtiyoriy arxitektura-viy shakllarni — kirish qismidan, pavilyon, ratonda, galereya, supalar (besedka), bolyustradalar, fontanlar yoki ko'priklar poy vaza, fonarlar, panjarali to'siqlar, o'rindiqlar va boshqa ko'rinishlarda aks ettirishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Adilova L.A. Landshaft arxitekturası. I qism. O'quv qo'llanma. – T.: «Tehkiston», 2009. – 108 bet.
2. Adilova L.A. Landshaft arxitekturası. II qism, darslik. – T.: TASH, 2009. – 156 bet.
3. Adilova L.A. Landshaft arxitekturası. O'quv qo'llanma. – T.: TASH, 2000. – 102 b.
4. Адилова Л.А. Ландшафтное планирование: учебное пособие. – Т.: ТАСИ, 2007. – 119 с.
5. Каспирова Х.Х., Саггарова К.Д. Проектирование многофункционального парка города: уч. пос. ТАСИ, 2007.
6. Isomuhamedova, L.A. Adilova. Shaharsozlik asoslari va landshaft arxitekturası. I qism, darslik. – T.: Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa markazi, 2009. – 160 b.
7. Вергунцов А.П. Ландшафтная композиция садов и парков. Учеб. пособие. – М.: Стройиздат, 1980.
8. Вергунцов А.П. Архитектурно-ландшафтная организация городского центра. – Л.: Стройиздат, 1982.
9. Вергунцов А.П. и др. Ландшафтное проектирование. М. – М.: Стройиздат, 1983.
10. Волон П. Пешеходные пространства городских центров. – М.: Стройиздат, 1983.
11. Владимиров В.В. и др. Город и ландшафт (проблемы, задачи и решения). – М.: Мысль, 1986.
12. Горюхов В.А. Городское зеленое строительство. Учеб. пособие для вузов. – М.: Стройиздат. 1991.
13. Горюхов В.А., Луниц Л.В. Парки мира. – М.: 1985.
14. Густов В.Ф., Юткенич Н.Н. Проектирование садов и парков. М.: Стройиздат, 1991.
15. Фурман А.Д. Искусство паркостроения. Львов, Высшая школа, 1977.
16. Залеская Л.С., Микулина Е.М. Ландшафтная архитектура для вузов. – М.: Стройиздат, 1979.
17. Николаева Н.С. Японские сады. – М.: «Изобразительное искусство», 1975.
18. Николаевская Л.А. Садово-парковый ландшафт. – М.: Стройиздат, 1989.
19. Пришляков П.И. Ландшафтная композиция малого сада. – Минск: Белоруссия, 1976.
20. Радлова М. Сады через века. – М.: «Знание», 1981.

MUNDARIJA

	Kirish.....	4
I QISM	BOG'-PARK SAN'ATI VA LANDSHAFT ARXITEKTURASI TARIXI.....	7
1.1.	Qadimiy va antik dunyo bog'lari.....	7
1.1.1.	Misir bog'lari.....	10
1.1.2.	Assuriya-Bobil bog'lari	12
1.1.3.	Qadimgi Fors (Eron) bog'lari	12
1.1.4.	Qadimgi Hindiston bog'lari.....	13
1.1.5.	Qadimgi Xitoy bog'lari	14
1.1.6.	Antik Yunon bog'lari.....	15
1.1.7.	Rim imperiyasining bog'lari.....	18
1.2.	Ilk o'rta asrlar bog'-park san'ati	22
1.2.1.	Yevropa ilk feodalizm davrining bog'-park san'ati.....	22
1.2.2.	Ispaniyaning arablar bog'lari	24
1.3.	Yevropaning Uyg'onish, Barokko va Klassisizm davrlarining bog'-park san'ati	27
1.3.1.	Italiyaning terrasali bog'lari.....	27
1.3.2.	Fransiyaning muntazam parklari.....	31
1.3.3.	Angliya va Germaniya muntazam parklari.....	35
1.3.4.	Rossiyada barokko va klassisizm davridagi regular parklar...	37
1.4.	Yaqin va O'rta Sharq bog'-park san'ati.....	41
1.4.1.	Musulmon sharq bog'larining falsafasi.....	41
1.4.2.	Eron bog'lari.....	43
1.4.3.	O'rta Sharqning Temuriylar bog'lari.....	46
1.4.4.	Chorbog'ni rejalashtirish prinsiplari.....	54
1.4.5.	Hindiston bog' va parklari.....	56
1.5.	Uzoq Sharq mamlakatlaring bog'-park san'ati.....	62
1.5.1.	Xitoy bog'-parklari.....	62
1.5.2.	Yaponiya bog'-parklari.....	67
1.6.	Yevropaning XVIII-XIX lar peyzaj va romantik parklari...	70
1.6.1.	Angliyani romantik peyzaj parklari.....	70
1.6.2.	Germaniya peyzaj parklari.....	73
1.6.3.	Rossiyaning peyzaj parklari.....	76
1.6.4.	Shaharlarning XVIII-XIX asrlar landshaft kompozitsiyalari	81
II QISM	LANDSHAFT ARXITEKTURASINING ZAMONAVIY RIVOJLANISHI.....	83
2.1.	Landshaftlar va zamonaviy landshaft arxitekturasini to'g'risida tushunchalar.....	83
2.1.1.	Landshaftlar to'g'risida tushunchalar.....	83
2.1.2.	Landshaft arxitektura yo'nalishning paydo bo'lishi.....	86
2.1.3.	Landshaft arxitektorlari maktabini tashkil etilishi.....	87
2.1.4.	Landshaft arxitekturasining maqsadi va vazifalari.....	90
2.1.5.	Hududlarni landshaftli tashkil etish darajalari.....	95
2.2.	Landshaft arxitekturasining shaharsozlik asoslari.....	97
2.2.1.	Shaharlar va aholi turar joylarining landshaft rejalashtirish..	97
2.2.2.	Shahar ko'kalamzorlarini tashkil etish tamoyili.....	107

1.2.3.	Uzbekiston aholi joylari ko'kalamzorlari tizimini me'yoriylash.....	108
1.3.	Shahar markazlarini landshaft tashkil etish.....	111
1.3.1.	Shahar markazlarining ochiq maydonlarini funksional-landshaft tashkil etish.....	111
1.3.2.	Shahar markazining ochiq maydonlarida landshaft elementlarini tashkil etish.....	116
1.3.3.	Shahar markazlarining magistrallari yaqinidagi hududlarni landshaft tashkil etish.....	123
1.4.	Turur joy tumanlari, mikrorayonlar hududlarida landshaft tarhini tashkil etish.....	126
1.4.1.	Qumaviy turur joy qurilmalari landshaftini tashkil etishga qo'yiladigan talablar.....	126
1.4.2.	Turur joy tuzilmasini landshaftli tashkil etish.....	130
1.4.3.	Bolalar bog'chalarining landshaftini tashkil etish.....	139
1.4.4.	Maktab hududini landshaft tashkil etish.....	141
1.5.	Shahar bog' va parklari.....	143
1.5.1.	Shahar parklarining tasnifi.....	143
1.5.2.	Shahar va tuman madaniyat va istirohat bog'lari.....	143
1.5.3.	Ko'pfunksional parklarning hududlardagi funksional qismlari.....	145
1.5.4.	Massus park va bog'lar.....	149
1.5.5.	Tematik parklar.....	160
1.6.	Landshaft san'atining asosiy nazariyasi va loyihalashda uning uslublarini qo'llash.....	164
1.6.1.	Bog' park kompozitsiyasini tashkil etishdagi asosiy uslublar.....	164
1.6.2.	Bog' park kompozitsiyasida estetik shartlarni hisobga olish talablar.....	167
1.6.3.	Pejzaq qurishning asosiy qoidalari.....	169
1.7.	Landshaft arxitekturasining asosiy elementlarini loyihalash.....	173
1.7.1.	Landshaft arxitekturasini tabiiy elementlarini loyihalash shartlarni hisobga olish.....	173
1.7.2.	Landshaft arxitekturaning inert elementlarini loyihalash shartlarni hisobga olish.....	200
1.7.3.	Ko'ch arxitektura shaklli va dekorativ qurilmalari.....	203
	Qo'llanilgan adabiyotlar.....	209

D.U.ISAMUXAMEDOVA, L.A.ADILOVA

SHAHARSOZLIK ASOSLARI VA LANDSHAFT ARXITEKTURASI

Toshkent — «Fan va texnologiya» — 2010

Muharrir:	M. Hayitova
Texnik muharrir:	A. Moydinov
Musahhih:	F. Ismoilova

Kompyuterda sahifalovchi	N. Valixanova
-----------------------------	---------------

Bosishga ruxsat etildi 28.09.2010. Bichimi 60x84 $\frac{1}{16}$.
«Timez Uz» garniturası. Ofset bosma usuloda bosildi.
Shartli bosma tabog'i 14,0. Nashriyot bosma tabog'i 13,25.
Tiraji 500. Buyurtma 138.

«Fan va texnologiyalar Markazining
bosmaxonasi» da chop etildi.
100003, Toshkent sh., Olmazor ko'chasi, 171-yu.

